

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

HW 8F3U J

PG
3948
.P124
I 2
X

**A gift to the
Ukrainian collections from
MICHAEL BAZANSKY
Harvard College Library**

217
Осип Маковей.

Ярошежко.

Історична повість.

У ЛЬВОВІ.
НАКЛАДОМ С. ГОРУКА.
З друкарні В. А. Шийковського.
1905.

WID-1C

PG

3948

.M2+

I 2

X

✓

MARKOV I

MARKOV I

Buzanby

I.

Тринацятого дня місяця серпня 1621-ого року був торг у Сереті. Людий зіхало ся до міста богато, але не з далеких сторін, тільки з близьких околиць. Не було між ними, як звичайно, ані львівських купців із сукном, ані угорських з кіньми, сріблом і шкурами з куниць, ані семигородських з воском на свічки, — були тільки самі свої, серетські та сучавські купці, тай то далеко не всі. Час був непевний, заносило ся на велику війну, як на бурю, — небезпечно було сторонським людям вибирати ся в далеку дорогу з товаром. Навіть деякі заможнійш серетські купці повтікали вже задалегід зі своїм добром у безпечнійшу Сучаву, в Ясси, в Семигород, — і тому торг не виглядав, як бувальо.

Остали ся в Сереті тільки менші крамарі з татарським товаром: шовком, перцем, ладаном, вином, а люди з околиці пригнали дуже багато худоби на продаж. Волів, коров і овець було всюди повно: і коло Городища і коло церкви св. Тройці і далеко повад потоком Какаїною аж до камяного моста, під котрим у ті часи жив, як люди казали, якийсь дивний чорт

що любив грати ся з людськими дїтьми. То селяни, молдовські бояри і Вірмени поназганяли стілько худоби, щоб її й за пів-дармо збути, бо звісно, ліпше тепер хоч що-небудь узяти за неї, аніж за тиждень-два дивити ся, як її, не заплативши, заберуть із пасовиск Турки і Татари або польські і козацькі чати. Гроші лекше сховати, як худобу. Користали з сего вірменські купці і скуповували товар за пів-дармо, щоби небавом перепродати його з добрим зарібком турецькому війську.

Проте, хоч торг і не був такий, як давнішими часами, гамір у місті був незвичайний. Так і видко було, що багато людей прийшло у місто не на те, щоби що-небудь продавати або купувати, але щоби розвідати дещо більше про війну. І тому вже з-ранку по господах, при винї та при меду, вели ся довгі розмови про недалеку війну; і на торговицях люди ставали купками та слухали оповідань якого бувалого чоловіка, що більше знав, як вони. На всіх слухачів находив страх і кождий думав зараз про себе, як би то заховати перед ворогами надбане добро та куди й себе з родиною подїти, щоби перебути живим та здоровим тяжкий час.

Сей неспокій видко було і в Серетян, що на всякий випадок заховували по льохах та закопували в ями по своїх садах усе добро, з яким годї втікати, а яке шкода віддавати ворогови. Добре сим, що повтікали в гори та в далекі сторони, — їм не страшно; але не всім же мож-

на і не всім легко покинути своє господарство; от вони і прятали свої маєтки, а самі готовилися кожної небезпечної хвилини заховатися або в лісі на горі Руїні або в інших околичних лісах, що вінком очужали Серет.

Того дня, коли був торг, у загороді старого Семена Ярошенка вся челядь його: жінка і син Микула і невістка Роксанда пильно заходилися коло того, щоби постягати до купи, поскладати та поховати, де що було, нехай би не попалося чужому в руки. Саме передучера прийшла вістка, що турецький султан зі страшним, невиданим військом уже недалеко, над Прутом; а хоч Молдова султанський край і Серет його місто, проте військо військом, не пощадить і своїх; усе забере, що в руку попадеться. А молдовський господар Олександр уже й без того вибрав доволі данин на Турків.

Загорода старого Ярошенка стояла під горою Руїною над потоком, що втече у підніжжя гори, на лівий бік від церкви св. Тройці, як іти у місто від ріки. Вузенька доріжка вела по під гору Руїну, верх потоком, у місто, а при сій доріжці, рівно з Городищем, жили Ярошенки. Коли було з другого боку міста подивитися на їх загороду, то її не було й видно за деревами. Високо понад нею здіймалася гора з відвічним густим, буковим лісом, де колись стояв кам'яний замок, що тепер щораз більше розпадався і заростав усяким лабузом; низше білилися спадисті стіни гори, що їх усе полокали дощі

та вимивали на верх білий камінь і пісок; а вже у підніжжя починали ся сади кількох серетських мішан, між ними й Ярошенка. Сі сади також не були рівні і нахляляли ся до потоку, але вода шкодила їм тільки у великі зливи; покпані рови відводили воду у потік — і сади могли зеленіти ся у всій своїй красі.

Семен Ярошенко поклав собі хату при дорозі. Вона виглядала, як соборна церква в Радівцях, тільки була значно менша: з високою, стрімкою кришею і з малими вікнами та дверми. Лише поклади на причілку хрест — і звичайна тоді молдовська церква готова. Таких хат було тоді у Сереті більше — любили люди жити в них. За хатою у саду розвів собі Ярошенко пасіку і в ній проводив ціле літо.

І сьогодні в самого ранку він у пасіці. З восчини витопив камінь воску і приніс його у хату. Віск був ще теплий, жовтий, і від нього так і понесло медовими пахощами по хаті. Стара Ярошенчиха саме тоді переглядала одержу: виймила із скрині чоловікову і синову рясу «антірев» і широкі шаравари і довгі зелені хустки, що ними опоясували ся по штанах, виймила їх сьвяточні кучми і свої та невістчині кацавейки з лисами, зубони, три пари нових постолів і ще якісь хлопячі річи — усе те поскладала на постелі і задумала ся.

— Кудиж я те все подію? — спитала ся вона в чоловіка, коли той увійшов з воском у

хату. — Як же се у землю заховувати? Погниє, понівечить ся.

— Ну, то нехай лежить у хаті! — відповів старий.

— Та бо зле і в хаті. Наскочить біда несподівано — напа хата при дорозі — забере — шкода.

— Найліпше разом із скринєю в льох покласти. Льох сухий і широкий — змістять ся. А його за хащами й не видко, травою заріс. Зложи все у скриню і засунь; а Микула і Роксанда нехай зараз занесуть. Чи вони вже змолотили пшеницю?

— Уже, здаєть ся.

Старий приступив до стіни від подвіря і відчинив мале віконце з болоною з міхура замість скла. Глянув на подвірє. Там біля стога стояла пара волів, що саме перед хвилиною видоптувала ногами зерно із снопів; невістка згортала на бік соломку, а син пересівав зерно на решеті. Равішне сонце осьвічувало молоду вродливу пару — і старий Ярошенко з охотою дивив ся на неї хвилину.

— Микуло, як упорасяш ся, прийди у хату! — сказав батько і зачинив віконце. — От нещасна доля! — говорив він далі до жіяки. — Коли так подивлю ся на наших дітй, страшний жаль бере мене. Нема тай нема нам спокійного життя! Як було в ранку, так буде й до останку, і нам і нашим дітям: усе тремти, усе не спи спокійно, усе бій ся, що буде завтра, усе держи шаблю в руках...

Стара не відзивала ся добру хвилину, мовби думала свої думки, далі зітхнула і каже: — Не знати, де то наш Ілаш обертаєть ся? Чи живий він ще, чи вже покійник? Снів ся мені сеї ночі..

— Та як? — зацікавив ся старий.

— Цілком так, як тому шість років: молоденький такий. Сидить собі оттак коло скрині і каже мені: «Пійду з князем Корецьким на війну!» Я його прошу, я плачу, а він — ні та ні! І пішов.. Цілком так снів ся, як тоді зробив. Десь пропадає, бідний, у неволі турецькій..

— Або ворон кости його вже давно ровніс — додав смутно старий.

Обоє замовкли. Згадка про Ілаша, їх старшого сина, що так без вісти і чутки заповдів ся перед кількома роками, усе засмучувала їх. Вони вже і поминки справляли по нім і все ще мали надію, що може він не пропав, може ще вернеть ся. Тимчасом роки минали і минали, Ілаш не вертав ся і надія на його поворот щораз меншала.

Але сумні гадки старих розвіяли ся небавом, бо у хату вбіг малий, чотиролітний хлопчина, здоровий та веселий, з рум'яними щоками. Се був внук старих, Тодір.

— А ти куди бігавш? — ніби з гнівом скрикнула бабуся.

— На Руїні був.

— І казала я тобі: не лазь туди, там страшно, а ти все своє.

— Я не сам був — борнив ся хлопець.

— І що з того? Камінь з замку розсувається, ще привалить тебе колись і буде по тобі...

— Е! ні! я вилізу.. Але я так хочу їсти!

— Може би ти меду попоїв? — спитав ся дід.

— Давайте, діду, а багато!

Дід подав внукови меду на деревляній мисчині, відрізав йому кусень хліба — і хлопець почав їсти з жадобою.

Небавом надійшов і Микула.

— Чого вам треба, тату?

— Чуєш, сину: возьми но ти сей камінь воску та понеси до Агоиси; казав мені колись то, що потребує. Вертаючи, купи у Татарина коло церкви добру шаблю, турецьку, бо треба буде, час непевний...

— Адже в нас є їх три; є й луки і самопал...

— Нічого! Купи, коли кажу. Не дай, Боже, напасти, чим би боронила ся твоя Роксанда? Кочергою? Скільки душ у хаті; стільки зброї треба.

— І мені купіть, тату, — відозвав ся хлопча — таку маленьку шаблю, а остру!

— З патика?

— Не з патика, правдиву!

— Ну, ну, куплю, а ти тимчасом обітри собі рот з меду. От, як замурзав ся! Ще до

тебе бжолки злетять ся на мід і пожалять у сам носик.

Хлопець утер скоренько рот рукавом.

— А у пасіку не йди, — остерігав дід — бо пожалять тебе знову, так як передучера, і будеш плакати.

— Ні, ні, вже не пійду, не хочу! — запевнював хлопець. — Але шаблю мені купите? Або лук? Або — ні! може би таку маленьку стрільбу, щоби я собі стріляв?

Дід засьміяв ся: — Ей, синку, стрільба не для тебе! А лук я тобі зроблю. Ходи, зараз змайструю! Ні, чекай, перше винесемо скриню у льох. Поможі нам, Микуло! А ти, стара, зложи сюди одежу!

Задними дверми хати винесли скриню на подвірє, а з подвіря в сад між корчі, де була будована яма. Там Микула й лишив старих, а сам вернув ся у хату.

— В місто йду, — сказав він мимоходом до жінки — віск продавати.

— А не бав ся там! — відповіла Роксанда, що вязала тоді околїт соломи повереслом.

Микула одяг ся у довгу одежу, неначе рясу, поклав на голову кучму, взяв камінь воску під паху і пійшов до Вірменина Аґопси, що торгував усякими річами і мав свою господу для гостей.

Перейшов кладку над потоком і вуличкою поміж плотами пійшов у сторону перкви св. Тройці, де находила ся господа Аґопси. Було

саме під полудне, жара пекла велика і торг мов би троха притих, бо годі було встояти на сонці. За те у господах було гамірнійше: люди полудновали, пили вино і чим раз завзятійше спорили про війну.

Микула продав Вірменинови віск і на хвилину вступив до господи. Тут за столом сиділо кількох вірменських купців, пили вино та закушували вуженною. Вони розмовляли по вірменськи, але від часу до часу закидали і по руськи. Один із них, чорний як смола, Вірменин, був уже підхмелений, бо саме тоді, як Микула входив у господу, кинув малою порожньою коновочкою з вина об землю так, що вона розлетіла ся на дощинки. Інші купці стали його спиняти та втихомирювати, але він тільки тоді у спокоїв ся, коли явила ся друга повна коновочка на столі.

Микула знав сего Вірменина: се був відомий у цілій Молдові, багатий купець, Дзерон Семен, що знав ся з Ярошенками здавна і нераз бував у них дома. Через жінку Микули він був і посвоячений з ними. Дзерон вибудував своїм коштом церкву на честь св. Симеона у Сучаві — такий був багатий. — Микула хотів нишком винести ся з господи, але Дзерон уже помітив його своїми очима і скрикнув:

— Микуло, не втікай! Маю тобі щось сказати. Я саме збирав ся до вас пійти.

Потім устав ізза стола і мовби нічого не

нив, узяв Микулу під руку і вийшов з ним на вулицю.

— Батько здоров?

— Здоров.

— Має троха своїх людей чи ні?

— Найдуться, та що з того? Сю гадку треба закинути тай годі!

— Не закинути! Ні! Тепер саме час, коли Могили можуть знову стати господарями. Заплатять нам добре. Нас у Сучаві ціла громада за Петрашком. Чую, що Копачовський має приїхати до Сучави; певно привезе якісь новини. О! коли діло піде гладко, дешево се Могилам не обійдеться. Скажи старому, що Петрашко Могила писав до мене і до Бичка: кавав усюди мати своїх людей...

— Колиж батько мій уже такий старий! — відповів Микула спокійно, вислухавши горячої бесіди Вірменина.

— Такий старий, як і я! Ще говорити може...

— Але сили в нього нема такої, як у вас.

— Ну, ну! Я там ще сьогодні зайду до вас під вечер. Аби старий не виходив нікуди. Розумієш? А може ти напави ся вина?

— Ні, спасибі, маю діло.

Дзерон вернув ся до господи, а Микула пішов купувати шаблю до купця Татарина коло горішньої церкви. (У Сереті було в ті часи ціле татарське передмістя.) Татарин мав усякої зброї багато: луки, списи, самопали, всякі шаблі, мо-

лоти, ножі; на все те був тепер значний попит, як звичайно перед війною.

Микула став перекидати різні шаблі. Найбільше сподобалася йому коротка, але доволі тяжка і вже виострена, крива шаблюка у пехві зі шкіри. Держак був вигідний, шабля не могла виховити ся легко з руки.

— Сю шаблю носив сучавський паркалаб*) — прихвалював Татарин. — Я її наострив.

Микула не дуже вірив словам Татарина, але шаблю купив, ще й ремінь до неї, і зараз таки припняв собі її до боку. Припнявши, випрямив ся на увесь зріст. Мужчина був дужий, плечистий, а шабля при боці зараз додала йому грізнішого вигляду.

— З вами я-б не зачіпав ся — замітив Татарин з усмішкою.

— Бо нема чого.

— Вам на що шаблі?

— Так на всяку пригоду. Самі знаєте, час тепер непевний.

— Ой, непевний, непевний — почав Татарин нарікати. — От я трохи доробив ся, а тут за одну хвилину може все пропасти: сплять, пограбують, ще й убють... Чули ви, що наш султан веде триста тисяч війська з собою? Такої війни ще не було! Сам султан Осман їде!

— І не знаєте ви, де зйдуть ся?

*) Паркалаб — з німецького Burggraf, начальник замку.

— Чую, що Ляхи уже під Хотинном окопи роблять.

— Котрою-ж дорогою іде султан?

— Іде поміж Прутом і Дністром.

— Сеж не попри нас.

— Ну-ну, побачите, скільки турецьких чат перейде через Серет, скільки ще в нас добра заберуть. А польські чати люди вже бачили...

Тимчасом, коли Микула розмовляв з Татаринном, на горі Руїні в краю вартовий запалив чўгу, великий стовп, обкручений соломною і облитий смолою. Ніхто спершу й не замітив сего вогню і тільки, коли у гору зняв ся дим, що закрав великий пласт зеленого ліса, у місті тут і там дехто скрикнув в острахом: «Чуга горить!» Але на торговицях не дуже ще сим стревожили ся: не розуміли, звідки і хто би то йшов на місто.

Микула з Татаринном зовсім не чули сих окликів. Тільки по добрій хвилині серед розмови чудно їм стало, чому кількоро людей побігло так скоро вулицею попри склеп. Далі хтось скрикнув страшним голосом: «Утікайте!» Обидва вибігли на вулицю.

— Чуга горить! — скрикнув Татарин і кинув ся, мов божевільний, замикати двері свого склепу.

Микула вже нічого не сказав, тільки зараз побіг у сю вулицю, що вела до його дому. Навзустріч йому надбігла череда волів і овець, що її гнали люди із скаженим криком, вимахуючи

батогами. »Очевидно, звідтам ворог іде! Що там мої роблять? Колиб хоч видобути ся звідси!« — мигнуло йому в голові. Він скочив у сад і побіг далі. На вулиці счинив ся великий стиск — воли збили ся у таку купу, що тин подав ся завалив ся. Вся череда кинула ся в сад. Воли тали колоти ся і ревіти, а вівці бляли і самі не знали, що з ними стало ся: то ставали й оглядали ся, то під напором худоби втікали переполохані наперед.

Микула на хвилину осторопів. У цілім місті настав нечуваний галас. На вулиці перед ним діяло ся щось несамовите. Доси тільки в один бік бігли люди і худоба, а тепер тою самою вулицею з противного боку надбігла инша череда худоби і розбігла ся по саду. Микула підняв попи своєї одежі, перескочив якийсь рив, думав вийти на доріжку, що веде попід гору Руїну — коли дивить ся: там, де його хата, уже ворог іде і блискає шаблями. »Хто він такий? Сеж не Турки!« приходить Микулі на думку. Він біжить до потоку, перескакує його, вилазить на високий берег і опинює ся знову між наполоханою отарою овець, що трохи не збила його з ніг. Тепер уже не гадає йти дорогою, тільки біжить поза сади під гору стежкою до дому.

Біжить що сили і бачить, як на дорозі — оттам нияше від нього. — кіннота завертає череди волів назад і гонить їх у сторону ріки. Ніхто мабуть і не боронить напасникам, тільки гесь не десь чути немов сварку.

Насилу добігає Микула до свого саду, нерескакує дерелаз, біжить пасікою і що перше бачить: низом у шопі стріха курить ся. «Ох! Господи! ще все згорить!» Він кидаєть ся до стріхи, що вже займала ся полум'ям, скоренько зриває кички, мече на землю і задончує ногами. Біжать потім до хати, але з дороги вертаєть ся ще раз, бо приходить йому на гадку, що може не добре погасив вогонь. Здаєть ся, уже не горить, доче ще раз солому, відсуває єї на бік і тільки тоді йде до хати.

Що се? Нічого не видко?... Поховали ся може?...

Дивить ся: у хаті пусто; вибігає на подвірє, нема нікого; ворота відчинені. Вихоплює шаблю; з похви і біжить на дорогу перед хату: аві перепхати ся! Бсю дорогу залягли воли — більше сотні їх, — а кількадесять мінних поганяє їх. Де не взяв ся коло Микули якийсь чура на кони — із саду вискочив чи звідки — верещить як скажений, та вимахує списом. Побачив Микулу і замірив ся в нього. Микула відскочив на бік, але зараз знову підбіг, лівою рукою вхопив за спис чури, а правою вдарив шаблею його по голові чи по плечах — уже того не бачив — бо в тій же хвилині і чуру й його коня потягла череда худоби з собою; в руках Микули тільки спис остав ся.

«Де мої поділи ся? може сховали ся у дьох? Господи, що з ним стало ся?» — смяятав ся Микула і побіг у сад між корчі. Припав до:

дверий льоху : »Є ви тут?« спитав ся, хоч і не голосно, але так, що могли почути. Ніхто не відзивав ся. »Я Микула!« сказав він знову, однак у льоху було тихо. Може вони в шопі? Побіг до шопи. І тут не було нікого. Може на горищи хати? Виліз туди по драбині, — дивить ся, також нема. Пійшов знову на подвірє: тільки тепер помітив, що його двох гарних волів не було, певно військо забрало. У хаті, здаєть ся, нічого й не рушали; на подвірю коло шопи, видко, з кимсь бороли ся, бо ось на колику кров... ой, чия-ж се кров?! Де батько, мати, жінка, дитина? Господи, а се що стало ся? Та не вжеж се! правда, що їх нема?

Микула немов тільки тепер зрозумів своє нещастє й як божевільний побіг за сад на стежку, що вела повід гору Руїну в сторону ріки Серета. Звідтам хоч побачить, куда ворог завернеть ся. З гори побачив тільки, як громада людей утікала дорогою до Сучави, а польська кіннота — бо се певно була польська чата — всіма вулицями гнала худобу до ріки Серета. Уже декотрі були по тім боці ріки, а декотрі завертали поза гору Руїну і щезали з очий за садами. Микула дивив ся, чи не побачить де полонених — не побачив між кіннотою піших людей, — здаєть ся тільки худоби було треба їм для прожитку і тому напали. Богато їх було? Може кількасот. От збирають ся над рікою... уже вертають ся в обоз...

А се що? Коло церкви горить? Ой, Боже!

Недоле наша! Там так густо хати! Ще вогонь перекинетъ ся і ціле місто згорить! А сьогодні так сухо на дворі...

Микула мов у сні маячить; не розбере, що йому діяти. Сходить знову стежкою на своє подвір'я, а з подвір'я на дорогу. Тут уже пусто, тільки вівці пасуть ся преспокійно над потоком і кури порнають у піску...

Колиб хоч зібрали ся Серетяни і відбили награвлене добро! — приходить Микулі на думку і він іде дорогою до ріки.

Іде й чує: у церкві дзвонять на тревогу, а десь подальше калатають у ялову дошку. Тільки тепер надумали ся! А ворог уже втікає! Треба би пійти над ріку... Та чого?... А вогонь коло церкви? Хоч вітру й нема, проте лихо не спить... Лучше шукати своїх. Може де у сусідів поховали ся? Може на Руїні? Може у стайні?... Боже, що діяти?

Микула знову вернув ся до хати. Перешукав стайню, — пари коний не забрали, вони спокійно стояли у жолоба і їли — але з родини не було там нікого. Пішов знову у льох і тільки тепер замітив, що він був замкнений з надвору. Виходило, що в середині нікого нема. Але Микуда ще не вірив, відчинив льох і увійшов до середини: ні! таки нема! Зачинив знову і вийшов. Щож тепер почати?

Він станув у саду на стежці. Сонце світило ясно почерез галузе дерев і бжולי бреніли весело довкола вулиів. В місті далеко лунав

крик, дзвін далі відзивався на тревогу, а тут у саду було так тихо, що чути було кожду бжолу на лету. Що діяти?...

Микула пійшов ще до сусідів, спитати ся, чи не бачили його родини? Ні, не бачили. Не диво, кождий пильнував свого, — хтоб там дивився у такий час на інших? Метушня на вулиці була така, що годі було й зміркувати, хто йде, чи втікає.

Тепер уже Микула пійшов просто дорогою до ріки. Застав тут громаду людей, що плакали і проклинали, але не важили ся пустити ся на вздогін за польською чатою. Її вже й не було видко. Погнала перед собою кількасот волів та череду овець; здасть ся і декого з людей забрала для язика; оттам — показували люди — по тім боці ріки скрутили попід ліс і щезли. Дорогу, котрою вертала ся чата, було справді видко: траву і збіжжя столочили воли, а де була жовта стерня, то вона й зовсім почорніла.

— Щож? Будемо їх здоганяти? — спитав ся Микула.

— Здоганяй сам, коли охота! — відповіли йому.

— Мені всю родину забрали! — скрикнув Микула з розпукою.

— Та де?! На що їм твоє родини? Пошукай ліпше і знайдеш дома.

— Я шунав, нема! Ви не бачили її?

— Ні! Може й забрали, хто там знає...

— І се християни?! Свої на своїх нападають!
— обізвав ся хтось із громади.

— Чого будемо тут ждати? Вони вже не вернуть ся. А в місті вогонь — промовив хтось инший і сим словом опам'ятав людей, що стояли над рікою, мов зачаровані.

У місті коло церкви справді курило ся, аледим не був уже великий, — день був спокійний, вогонь почали гасити зразу і він, видко, унимав ся.

Микула вже не хотів говорити з людьми, тільки вернув ся до дому. Перешукав ще раз усе своє господарство, кликав батька і матір так голосно, що й під землею могли почути, та коли ніхто довкола і словом не відозвав ся, пійшов у місто. Тут торг мов замело. Де перше було глітно, тепер стояли тільки денеде остовпілі люди та бляляли вівці. Усі розбігли ся та поховали ся по лісах.

В місті було спокійно. Дзвін уже затих. Кождий розумів, що се тільки мала чата впала до міста на рабунок і вже не вернеть ся, а проте страшно було всім, бояли ся вийти із своїх захистів. А від тих, що зважили ся вийти на місто, Микула не міг нічого довідати ся. Всі тільки вбезпечували його, що чата людей не забирала — на що їй? А коли й забрала, то не богато.

З чим пійшов у місто, з тим Микула й вернув ся до дому. Усїв на лаві і розглянув ся по хаті. Нема нікого! Нема ні батька старо-

о, ні неньки, ні Роксанди, ні Тодірка. Та хіба це се може бути? Не вжеж се на нього впало несподівано таке нещасте? За яку провину, за які гріхи?

Доки Микула ходив та шукав родини, доки вірив, що її віднайде, він і не думав, яке велике лихо спіткало його; тепер же у самотній хаті, як розважив, що стало ся, де могла діти ся родина — може її порубали, може забрали? — він ухопив ся за голову руками, встав і зарув, як ранений медвідь. »Господи! щож я тепер вдію? Сирота я! круглий сирота!«

Але надія його не вся пропала. Прийшло йому на думку, що родина могла утечи на Руїну. Хоч старі ледви чи так скоро могли вилізти на гору, всеж туди було найбезпечніше утечи: у льохах старого замку, що ще не завалили ся, могли поховати ся. Ліс там дуже густий, місце певне. Може вартовий при чужі бачив, як вони втікали?

Микула пійшов на гору. З краю під лісом стояв вартовий.

— Чи втікали які люди в ліс? Може моїх бачили?

— Та туди втікали якісь. Або я знаю, хто? — відповів вартовий

Микула пійшов стежкою у ліс. Руїни старого замку були недалеко. В гушавині сторчали ще деякі грубезні стіни, на котрих росли корчі, і зпоміж стін, з давнійших сьвітлиць, піднимали ся буйні дерева високо в гору. Довкола-ж

мурів і на звалищах росли непрохідні хащі, трава і мронива. Микула застав тут громадку людей, що вже збирали ся вертати ся в місто.

Діти плакали наполохані і голодні, матери втихомирювали їх, а дехто ще сидів, як прикований на каміню і мовчав. Микула сказав їм, що вже чата давно забрала ся з міста, можна людям вертати ся; однак про своїх не дізнав ся нічого. Ніхто не бачив їх, а повинні би були бачити... Може чата забрала? Чати забирають часто людей, щоби вивідати ся від них, чого їм треба.

— То їх певно під Хотин пігнали? — спитав ся Микула не то в людей, не то в себе.

— Та вжеж; коли чата польська, то під Хотин і вернула ся. Там, кажуть, уже стоять Ляхи.

Микула пішов мовчки до дому. Йому мов би думок не стало в голові. Уже сонце ішло добре з полудня, а він ходив то по хаті, то по саду мов без памяти. Усе здавало ся йому, що ось-ось надійде звідкись родина; тимчасом кругом було так тихо, як на кладовици там коло церкви. Тільки пес Босий надбіг звідкись і став ласити ся до нього, — видно, був голоден. Тоді Микула пригадав собі, що й коні певно голодні, не напоєні — та й він сам із самого ранку нічого не їв. Де йому тепер до їди?... Але до коней пішов і напоїв їх, дав і собаці їсти. Тут і згадав, чи не заняла чата й його коров із па-

совиска, що їх пігнав громадський пастух ще вранці разом з іншими коровами. Чому не пригнав на полудне? Згадав і свої воли, такі гарні круторогі, випашені... Дивне діло, що нічого з хати не забрали... Тільки воли побачили на подвір'ю і вигнали на дорогу.

Микула ходив, як неприкаяний, по дворі за думками про господарство забував на хвилину про родину. Але тяжка журба вертала ся несподівано знову — і він уже без ніякої відради снував ся то сюди то туди, а з грудий його добував ся не плач, а якийсь глухий зойк, стогін, мов у тяжкій недузі. Його висока, плечиста стать похилила ся — він мов увяв, постарів ся.

До самого вечера ходив так і втомив ся неказано. Все ще здавало ся йому, що або з саду або з хати виходить хтось з його родини; все причувало ся йому, що його батько ось іде дорогою і приносить вістку, що вся інша челядь зараз також прийде. Скричала дитина у сусіда, — він аж стрепенув ся, гадав, що се Тодірко. Однак усе те був тільки обман його втомленої душі.

Настав уже і вечір. Пастух не пригнав коров — таки чата забрала. Микула вже й не думав довго про се, лежав мов без думки у саду: і їсти не їв і спати не спав, — так тільки щось недоладне снувало ся йому по голові, чого він і розібрати не мав сили.

Тільки по півночі від ранішнього холоду

вараз затрусив ся. Розкрив очи: на небі вже зорі блідли. Він підняв ся із землі такий слаббий, мов би перебув тяжку недугу. Тільки одна постанова неваче дозріла у нього через ніч: треба, неминуче треба йому йти слідом за ча- тою, нехай і під сам Хотин. Пропаде, то про- паде, — йому й так нема життя, коли вся роди- на пропала.

II.

Ще сонце не зійшло, як Микула був уже готовий до дороги. Вороний кінь стояв уже осідланий на подвір'ю, а на приспі під вікном лежали самопал, шабля, великий віж і харчі. Із горшка, закопаного під лавою в хаті, Микула виймив гроші і заховав частину у своїм широкім поясі і в мішок на грудях, а другу частину зашив в одержу. Потім вивів другого коня із стайні і повів до сусіда. Старий сусід саме вийшов із хати і молив ся голосно на подвір'ю до сходу сонця, коли Микула відчинив ворота.

— Сусіде, маю до вас просьбу. Я відїджаю...

— Куди?

— Під Хотин. Їду зараз і не знаю, коли верну ся. Коли віднайду своїх, то верну ся, а як не віднайду і ніхто з моїх не верне ся, то...

Микула спинив ся; не знав, що далі казати.

— І ти думаєш, що там віднайнеш своїх? Між тисячами війська?

— Я повинен їх шукати.

— Адже зараз над Прутом зловить тебе

Бернавський зі своїми опришками. На всіх бродах повно розбишаків, не заїдеш під Хотин. А чати вже всюди снують ся.

— Все одно пропадати! Яке мені тепер жити?

— Та се правда... але загинеш, хлопче, кажу тобі!

— Нехай! А моя просьба до вас така: усе господарство лишаю на вас; коня от зараз беріть до своєї стайні, а другого я беру з собою. Більше живого не лишаю вам нічого, хіба бжолки; коли хочете, догляньте їх, коли ні, нехай пропадають. Можеб ви пішли до мене, нехай би я вам усе показав і передав... А ще одно: може будете в Сучаві та побачите мого тестя Чамчана, то скажіть йому, що стало ся з нами.

— А деж він тепер буде дома? — відповів сусід. — У такий час він певно будує мости для війська.

— Може вже вернув ся знід Яз... А коли його дома нема, то хоч родині скажіть! Нехай знають. Або може не кажіть, щоб не журили ся?... Ні, таки перекажіть! Може кого пішлють, щоби доглянув господарства, бо все пропаде...

Микула показав сусідови, де що було, розповів, що ще в поли треба би зробити, позасував усе і почав одягати ся. Поклав вюки на коня, припоясав шаблю, набив самопал і закинув на плече, перевісив через плечі порошницю, гаманець з кулями, насунув кучму на голову — і всів на коня.

— Бувайте здорові, сусідо, може ще побачимо ся. А як не верну ся, найміть поминки за наші душі.

— Ет, по що таке казати!... Їдь же здоров а вважай! Над Прутом сокоти ся!

— Однаково погибати! Бувайте здорові!

Микула ще раз глянув на своє господарство і затиснув зуби. Важкий жаль підступив йому до серця, але він зараз же рушив з місця і виїхав на дорогу. І не оглядав ся, щоб не завдавати собі ще більшого жалю. Тільки сусід дивив ся в слід за ним довго та хрестив його на дорогу. Коли-ж Микула щез на скрутї вулиці, сусід замкнув ворота і пійшов до себе. Весела ще вчера загорода Ярошенків опустіла і затихла, мовби всі її мешканці вимерли. Тільки воробці цвірінькали безжурно на стрісі та бжолі бреніли у пасіці.

Уже як Микула мав брести рікою Серетом, помітив він, що за ним біжить його пес, Босий. Увесь час не було його видко, мовби бояв ся, щоб його силою не лишили дома, а тепер прибіг і ждав, чи Микула скаже йому завернути ся до дому, чи може pozwoliть йому іти з собою. Микула не казав нічого. Тоді Босий, не надумуючи ся, кинув ся в ріку і де було глибоко, плив за конем. На березі стрінав ся з води і вже веселий побіг поперед коня.

Ще поки було видко Серет, поки Микула бачив, що ось недалеко живуть знайомі люди, його думки розлітали ся і він думав то се, то

те. Але як тільки завернув під ліс, на ту саму дорогу, котрою вертала ся чата до Прута, його родина стала мов жива перед ним і він мов бачив її своїми очима. Де то вона тепер? Де його жінка, з котрою не нажив ся, де його Тодірко любий? Чи годен же синок перейти таку далеку дорогу своїми ноженятами? „Колиб Господь дозволив віднайти їх, увесь вік ходив би я на прощу до св. Івана Сучавського! Запишу поле на церкву св. Тройці — думав собі Микула. — А мої старенькі батко й мати — ото дочекали ся гаразду на старі літа! І давнійше не мали ніколи спокою і на старість не мають. Чи не краще було батькови сидіти там, де родив ся, ніж нещасний вік свій коротати у тій проклятій Молдові?“

Старий Ярошенко був родом із Камянця подільського. У Молдову прийшов він із війском, що прогнало господаря цигана Степана Резвана 1595-ого року, а Єремію Могилу посадило на господарський престіл. У Сучаві Ярошенко й подружив ся і став на службу у Могилів. Спершу був панцирним у Сереті; звідси вернув ся знову у Сучаву і був ватагом, себто старшим возьним при суді, далі сотником сторожі під рукою сучавського паркалаба. На тім становищі перебув найдовше і пережив з Могилами всі їх пригоди. Знав він усю їх родину: і Єремію і Семяна і Константина і Олександра, що жили то в Яссах то в Сучаві; а син Семянів, Петрашко, нераз таки грав ся у замку із старшим сином Ярошенка, Ілашем.

Микула знав також декого з Могиливі, затямив їх ще хлопцем. Жило ся Ярошенкам хоч і не вовсім спокійно, бо нераз треба було бороти ся за непевний молдовський престіл, та всеж і не без деякого гаразду. Бували й цілі роки тихі та безпечні. Тільки коли Єремія помер і почала ся війна із Степаном Томшею, годі вже було спокійно жити у Сучаві. Зяті Єремії, Самійло Корецький, Михайло Вишневецький і Іван-Пшерембський хотіли здобути престіл для Семяного сина, Петрашка Могили; тимчасом Турки хотіли мати Томшу господарем. Почала ся довга війна. Ярошенків син, Ілаш, пристав до війська Корецького — і погиб десь під Яссами при облозі, а може в неволю дістав ся разом з Могилами і Корецьким — ніхто не знав, що в ним стало ся. З того часу старий Ярошенко зненавидів Сучаву, купив собі господарство в Сереті, оженив другого сина, Микулу — в Сучаві найшов йому жінку, Вірменку, доньку славного будівничого, Чамчана — і зажив спокійнішим життям. Могили дбали далі про те, щоби всюди мати в потребі своїх людей — числили і на Ярошенка в Сереті — але старий уже любійше сидів у своїй пасіці, ніж цікавив ся тим, хто там засяде на престолі, на котрім тоді ніхто не міг посидіти довший час — усє один одного стручував з нього. Другого сина, Микулу, вже не пускав на війну — хотів прожити старі літа при нім. Та от не судило ся!

Микула згадав отсю нещасну долю свої

родини і звів смутно голову. Кінь ішов помалу, та скуб то тут то там траву при дорозі, а пес бігав то в ліс то в поле і все вертав ся до коня та зглядав ся на свого господаря. Довкола було тихо. Звичайно на пасовищах видко було худобу і пастухів — тепер нігде не було ані живої душі. Видоптана чатою дорога ішла на право, на північний схід, по через поля та ріки. Чата обминала ліс, де було не вигідно гнати худобу, але й не дуже відходила від ліса, щоби в потребі скоронити ся. Микула знав сі сторони, бо їздив кілька разів у Хотин з посилкою до хотинського паркалаба і на торг; не дуже й розглядав ся по околиці, тільки думав свою важку думу.

Нараз на Обчині, над потоком загавкав пес у корчах, а до Микули долетів тяжкий людський стогін. Він схаменув ся і глянув довкола. Нікого не було видко, але стогін таки було чути. Він зліз з коня і привязав його за поводи до дерева. Зійшов над берег потоку і тут між корчами найшов чоловіка. У нього була повязана голова; по задалім лиці лазили мухи, а сонце світило просто в очи. Чоловік сей уже не міг кинути ся і, видко, погибав.

— Що тобі, чоловіче? — спитав ся Микула.

Але нещасний не відовдав ся. Тільки троха відчинив повіки і знову замкнув.

Микула начер у кучму води з потоку і приніс раненому. Хорий напив ся з жадобою

і по хвилині знову відкрив очі. Микула хотів його ще підсунути у корчі у тїнь, але він так тяжко застогнав, що Микула лишив його на місци і тільки наложив галузя та встромив у землю, щоб тїнь падала на хорого.

— Ратуйте мене! — промовив той вкінци тихенько.

— Якже я тебе порятую? Се тебе хтось порубав чи що?

— Вчора у Серетї...

Микула глянув на нещасного уважнїйше: се-ж чи не сей самий чура, що він його вчора почестував шаблею? Він, справді він! От як покинули його серед дороги, як собаку! Недалеко заїхав по тяжким почестунку! Чура замкнув знову очі.

— Чи чата забрала і людий? — спитав ся Микула.

— Забрала — відповів хорий тільки по добрій хвилїні шепотом.

— Були там дві жінки і хлопець і сивий дїд?

— Були. — Хорий сказав се слово, але не можна було зміркувати, чи розумів він те, що сказав, чи так лише сказав, мов у горячці.

Микула замовк і не відзивав ся довший час. Хорому мабуть здало ся, що той хоче відїйти. »Води!» попросив ще раз тихенько. Микула подав чурі ще раз води, але той уже води не приймив, вернула ся йому з рота. Не минула і хвилина — і чура не жив. Микула затяг трупа

у корчі, у якусь яму, поклав там і прикрив густо галузям. :Нехай хоч ворони не розносять костий його! — подумав собі. — «Хто знає, як мені прийдець ся умирати?... А на що було тобі замірювати ся на мене списом? — немов питав ся ще Микула покійника на відході. — «Був бись жив, а так от як марно погибти!»

Невеселий сїдав Микула на свого коня. Тепер хотїв він хоч кого-небудь мати коло себе, щоб не чути ся таким опущеним. Отся смерть чурі нагадала йому, що й він же не такий безпечний перед смертю; до полудня може бути вже над Прутом, а там опришків повно, — сьогодні, хто знає, може і він буде лежати між корчами.

— Босий! де ти?

Босий вискочив зпоміж корчів, облизуючи ся; очевидно, найшов якесь стерво і поснідав собі.

— Ходи! — сказав до нього Микула, радий, що хоч до звірину може відозвати ся.

Дальша дорога вела через пусті поля і ліси — ніде не бачив ані живої дупі, усе повтікало в безвісти.

Чим ближше було до Прута, тим помалійше їхав він і оглядав ся на всі боки. Але довкола було так пусто і тихо, що йому аж чудно було. Пес виполохував лише із трави птахів і заяців, але людей ніде не було ані слїду. В однім місци під лісом пес загавкав і сполошив ціле стадо ворон. Микула вже гадав, що там певно якісь

люди — живі або неживі — але, коли під'їхав ближше, побачив лише втлочене місце, на котрім очевидно ночувала чата. На землі в кількох місцях було вигалене місце і лежало кілька свіжих шкір, ноги і роги з водів чи коров; видно, на вечеру з'їли вояки кількоро худоби. Недалеко від того місця в лісі зліз і Микула з коня, щоби відпочити. Сонце було вже під полуднем і парило немилосерно; він був утомлений і голодний — і самому треба було попоїсти і коня попати. До Прута недалеко, там певно прийдець ся добре мати себе на острозі, треба перед тим відпочити. Коня пустив на траву, а сам поспідав, що мав, і поклав ся дрімати.

У лісі було так мило-холодно! Хоч і зазірало сонце крізь листя старих буків у середину ліса, проте віяло тут прохолодою, Микулі зібрало ся на сон, але він не рад був заснути, щоби кінь де не загубив ся. Так тільки лежав із замкненими очима, котрі відмикав що кілька хвилин, щоби подивити ся за конем. Мушки брентили тихенько у повітря і від часу до часу ворони кракали на деревах коло нічного леговиска чати. Босий позганяв їх із жиру і сам вишукував що смачвійше для себе, не дав воронам і приступити.

Уже було в полудня, як Микула встав і усів знову на коня. Їхав помалу й осторожно, хоч і не було чого бояти ся. Дивувало се його немало, бо в Сереті наслухав ся стілько оповідаць

про опришків, що гадав їх застати всюди над Прутом; тимчасом нігде не було їх видко.

Він повернув коня на право і їхав довгий час лісом, високим берегом Прута, шукаючи броду. По тім боці Прута простягала ся широка рівна низина, заросла лозою, з балтами, в котрих і досі блистіла до сонця вода. За долиною піднимали ся легенько в гору бесарабські степи з буйною травою і з темними лісами по лівім боці, ближше Буковини. З високого берега Прута видко було далеко і широко простір, залитий сонцем. Микула дивив ся довгу хвилину з ліса на степи; думав, може побачить кого, але не побачив нікого.

Їхати берегом Прута було дуже не вигідно, бо спиняли яри і корчі. Треба було злізти з коня і вести його за повід. Микула йшов довго берегом і все не находив вигідного броду. Вода в Пруті попри берег була темна, очевидно було тут глибоко. І тільки за добру годину ходу берег в однім місці облизив ся; широкий яр з потічком провадив до ріки. «От тут буде можна перебристи» — подумав собі Микула, сходячи в низ, — коли чує: Босий у ярі загавкав, і за хвилину стадо птахів злетіло в гору. Микула станув і вхопив за шаблю. Добру хвилину слухав, чи не почує людського голосу, але в ярі було тихо. Помалу звів коня в яр, привязав до дерева і пішов на те місце, де все гавкав Босий. Уже з далека побачив двох трупів: один з них був такий покалічений, що його лица не можна

було розпізнати; голова другого лежала окремо відрубана від тіла. Оба трупи були голі і птахи уже повідривали з них кусні мяса. Микула приглядався обом довшу хвилину; думав, чи не знакомі випадком. Не пізнав жадного. Може то сюди йшла чата і тут у ярі, видко, била ся з опришками? А може нешасні хотіли утікати і їх убили? Може тут де вбили і кого з моїх? — прийшло Микулі на думку і він з острахом почав перепукувати цілий яр. Найшов покаліченого коня між корчами, що ще не здох і милосерними очима дивив ся на Микулу, коли той переходив коло нього, але більше трупів не найшов. Здається, вчора тут били ся, або сьогодні, коли ще кінь живий...

Микула вернув ся до свого коня, відв'язав його від дерева і повів над ріку. Іде корчами, коли дивить ся: по тім боці Прута на горбах за долиною видко цілу громаду людей: кінні поганяють піших повязаних за руки і за шию, один до другого; иньші ведуть ціле стадо коний на арканах, а за ними їде кільканацять возів. Усі спускають ся з горбів у долину, саме в той бік, де Микула. Се очевидно опришки їхали на здобичу над Дністер, бо коли-б се була чата, то було-б їх більше, — а тепер вони вертають ся до своїх кривок над Прутом.

Чимскорше завернув ся Микула верх яром у ліс, сів на коня і руслом потоку в'їхав у саму глибину ліса. Тут розважив, що ненаручно йому вертати ся дорогою, котрою сюди прийшов —

і так бродів там нема — ліпше їхати дальше низ попри Прут; чей там далі найде ще якийсь перехід через ріку. Перебрести ріку треба буде очевидно в почи, так десь досвіта, бо тепер за дня уже таки зовсім непевно; крім того перед вечером не доїхав би до Хотина; треба би заночувати десь у степу, а там певно чати ходять, спостережуть, зловлять — не добре; ліпше лишити ся на ніч в лісі по сім боці Прута; тільки треба завчасу найти добрий брід.

Таке роздумував Микула по дорозі. Відїхав спорий кусень дороги від яру і завернув знову коня до Прута. Тут уже не було стрімких берегів над самою рікою, тільки треба було перейти лози і балти по сім боці, — ріка була подальше від горбів. Вода мала куди розлити ся, тому він сподівався найти тут плиткі місця. Оглянув ще з горба околицю, зліз із коня і повів його в низ до ріки. Яр був дуже широкий; найвигіднійше було іти попри високу пісковату стіну його. Верх яру над сею стіною росли старезні дуби, з котрих декотрі просто звисали над головою, так що їх корінє було видко, а низом у березі були ями, виполокані водою.

Микула зовсім не сподівався найти тут когось; тимчасом не успів пройти ще кількасот кроків, як його пес задзвякотив перелякано, а назустріч Микулі вибігло кільканацять мужчин. У першій хвилині Микула гадав скочити на коня і втікати, та тут і пригадав собі, що кінь у го-

ру поміж корчі не побіжить: пронав! нема ради!...

Ні! є рада! Спасенна думка прийшла йому блискавкою до голови і він не тільки не завернув ся, а сам пійшов против опришків, що вже замірили ся на нього з буками.

— Стій, не бий! — крикнув він остро і скопив за шаблю. — Не бий, коли не знаєш, з ким діло! Бернавський між вами чи ні?

— На що тобі?

— Питаю ся, чи є, чи нема?

— Ти хто такий, пташку? — відозвав ся один опришок глумливо. — Не бій ся, ми тебе не вбємо... шкода... Ми тебе лише продамо Татарам. Добре заплатять за такого медведя; маємо таких уже більше!

Микула вихопив шаблю з похви і станув у грізній поставі. Опришки засьміяли ся:

— Ти собі думаєш, що з нами вигравш? Подиви ся, скільки нас! — сказав один.

— Я зовсім не думаю з вами бити ся, — відповів Микула, — я хочу пристати до вас, розумієте?! І маю щось сказати Бернавському. Є він між вами чи ні?

— Нема, — відповіли йому опришки вже лагіднійше — він при иншій ватазі.

Микула сховав шаблю у похву. Кількох

опришків прискочило темер до нього, з них двох ухопили його за руки, а третій узяв коня.

Микула тільки тріпнув руками і оба опришки аж покотилися в бік.

— Якого чорта чіпляєшся, коли кажу тобі, що я ваш? — озлобився він. — Такого голодника, як ти, один з другим, ще подужаю! А ти, чуєш, коли береш коня, так пильнуй же мені його! Ну, де ваша вовча яма, нехай відпічну! Ледви найшов вас, вже від вечера шукаю.

Бачать опришки, що Микула поводить ся, як свій, і нічого не кажуть. Ще тільки один питає ся: — Ти сам?

— Бачиш же, що без самиці! А правда, пес причіпився до мене. Боїшся може його? Ну, ведіть мене до своїх замків! А! от і вони!

З недалекої печери у березі, до якої надійшли, визирало ще кільканацять опришків і цікаво дивилися на нового гостя, що з охотою йшов до них. Коло печери Микула станув і оглянув ся.

— А де той, що коня забрав? Там мої харчі! Я не хочу зараз зразу у вас з голоду здохнути!

— Ну, ну, не жури ся! — втихомирили його. — Найдеть ся і у нас дещо попоїсти.

Микула скинув з плеча самопал і припер його до стіни печери. Декотрі опришки зачали зараз оглядати зброю.

— Не руш! — сказав Микула напів остро, напів жартовливо. — Се моє! Я не гадаю бити ся буком, так як ти!

— Ну я-б з тобою зміряв ся і без само-цала — замітив один плечистий опришок.

— Хочеш? я зараз!

І Микула в тій хвилі вхопив опришка за обі руки, загнув йому їх назад на плечі, так що аж затріщали, кинув його на ознак на землю і придоптав груди коліном.

Опришки гуртом засьміяли ся.

— Оттакого медведя нам треба! Ну, ну пусти його! Не бий свого!

Микула пустив. Опришок встав із землі і почав оправдувати ся: — Він мене несподівано взяв попід силу, а так я би не дав ся!

Сподобав ся Микула чесній компанії відразу. Ще дехто не довіряв йому, але він уже поводив ся зі всіма, якби здавна був знакомий.

— Дайтеж мені що попоїсти! А вранці поведете мене до Бернавського.

— Новина яка?

— Новина, ще й яка! Такого добра наберем! Уже я знаю, де!

— Ти звідки?

Микула не сподівав ся такого питання, але відразу відповів преспокійно: — Я з Браги.

— А! се по тім боці Дністра за Хотином.

— Еге!

— А як тебе звати?

— Зви, як хоч! Можеш мені тут другі хрестини справити і сам бути за кума — не бороною тобі. Доси кликали мене Микула... От морока з вами! Як тяжко було вас найти! Та я об'їхав пів світа, заким вас найшов. І якже вам Бог помагає?

— Оттак, як з початку. Ще діла не багато.

— По дорозі находив я небіщиків. Се ваші?

— Мабуть і наші. Вчора в польською чатою били ся; багато худоби і людий заняли.

— Хто? ви? — спитав ся Микула, а серце в нім забило ся.

— Були й ми там.

— І кудч-ж ви людий дїваєте, тих, що зловите?

— Туркам продаєм! Їх чати вже снують ся сими сторонами.

— І добре платять?

— Та де! Вони-ж того добра наловлять тепер тисячами, то ми відступаємо їм за що будь, бо на що нам?

Микула дуже хотів розпитати ся, чи тих половлених людий уже продали чи ні, чи не було там його родини, але не зважив ся зараз усе розпитувати ся, щоб не зрадити себе. Душа боліла його, але з виду він був спокійний і веселий. Попоїв сухарів і солонини, напив ся води і пішов подивити ся, що дїє ся з його конем.

За ним назирцем пішли два опришки. Кінь ходив поміж лози і пас траву.

Тимчасом опришки у печері радили ся між собою.

— Щож? Пріймем його?

— Чому-б не прийняти? Здасть ся, чоловік годний. А силач! Таких нам треба! Нам нічого боятися..

Микула вернув ся до громади. Поклав ся на траву під печерою і збирав ся спати. Але він тільки очи замкнув — не до сну було йому. Уже лежачи спитав ся опришків: — Ви сьогодні вибираєте ся куди?

— Ні! звнші ходили над Дністер; ми стережемо броду.

— Ну, то я просплю ся трохи; уже давно не спав.

І Микула лежав спокійно, мовби спав. Інші опришки також покладали ся — і так діла не було ніякого.

•Щож діяти тепер? — думав собі Микула. — Не дай Боже, коли відбили його родину від польської чати і продали Туркам, то вже не побачить її ніколи. А коли не відбили, то польська чата повела її певно під Хотин. Сяк чи так, до Хотина треба добути ся, бо звідтам найлекше можна буде шукати родину. Там десь збирають ся всі — і Турки і Ляхи; кажуть, що і козаки прийдуть — там і невірники будуть. Ой, Боже Боже, чого я дочекав ся! Адже й я у неволі! Як мені передовсім видобути ся? Сю ніч треба

з ними перебути, щоб не підозрівали, а завтра побачу».

Микула перевернув ся на другий бік і, щоб вдавати далі із себе веселого товариша; промовив до опришків: — Гей, хлопці, а не маєте ви там якої перини, бо страшно твердо лежати на землі, аж кости болять!

— Поклади собі камінь, буде тобі мягко, — відповів йому один з опришків.

— Коли у вас таке панське житє, то я довго у вас не побуду. Так собі лише погуляю з вами, бо звірило ся дома сидіти — відповів Микула жартом.

Хоч постеля була тверда, проте помічав він, що сон його морить. Він думав ще над тим, чи ліпше тепер переспати ся, чи відкласти се до ночі — се нарешті однаково тут небезпечно. Коли-б опришки хотіли його вбити, могли би се вчинити хоч тепер хоч у ночі — против стілько людей не оборонив би себе. Ліпше тепер переспати ся; у ночі може буде нагода втечи. І Микула обернув ся на той бік, де у поясі мав гроші, підложив кулак під голову і заснув.

Збудили його уже під вечір і казали збирати ся в дорогу. Микула вже гадав, що поведуть його, продати Туркам, але опришків вибирало ся з двадцять; стілько на одного чей не було потрібно.

— Що пового? — спитав ся він у опришків.

— Польська чата надходить; у Молдову ходила; ми вже три дні ждемо на ню.

— Ся, що вчора?

— Ні, иньша, далеко більша; буде їх з тисячка.

— Що ж ми з нею зробимо? Нас же так мало!

— Нічого! Нам їх не потрібно. А так, коли ведуть худобу, то ми легенько деякого вола і зтягнемо до себе. Ходи!

Микула узяв свій самонал і пішов з товаришами.

Всі йшли пішки. Зайшли зовсім недалеко і засіли в лісі над яром. Недалеко від них сиділа вже між корчами иньша ватага опришків; сам Бернавський мав бути у ній. Микула спер ся, сидячи, плечима об дерево і думав, що сказати ватажкови, коли з ним стріне ся. Очевидно, треба буде здорово збрехати.

— Тихо! йдуть! — кликнув хтось із ватаги Бернавського.

З горба було справді видко, як стала у яр спускати ся кіннота.

— О! Копачовський передом — шепнув опришок — а коло нього сей панок — то Бичок із Сучави.

— Ти звідки їх знаєш? — спитав ся Микула, що чув і в Сереті про Бичка і про Копачовського, бо се мали бути прихильники Петрашка Могили.

— Нам перше показували, коли вони їхали в Молдову.

— А чогож вони за Турків перебрані, з завоями на головах?

— Щоб їх у Молдові не пізнали. Шкода, що нема більшої сила Турків близько; ми-б їх були не пустили так гладко.

Богато з тої кінноти, що в'їздили тепер у яр, мали на собі турецьку одежу. Микула не міг начудувати ся.

— А ви з ким тримаєте: з Ляхами чи з Турками?

— Кого більше, з тим тримаємо. Тепер з Турками — відповів опришок. — Цікавий я знати, чи ватажко скаже напасті, чи ні?

Чата ішла другим боком яру: одні вже були на броді, другі тільки в'їздили у яр. Усі опришки сиділи тихо, поки останній кінний не спустив ся в яр. Ждали ще хвилину, чи не веде чата якої худоби з собою; тимчасом за чатою уже ніхто не йшов.

— Ідем чи ні? — спитав ся хтось у сусідній ватазі.

— Сидіть! шкода заходу! — сказав хтось там рішучим голосом, очевидно сам ватажко.

— Та хоч якого коня смикнемо!

— Почекай, не спіши ся! Побачимо.

Чата переходила брід не скоро, бо годі було всім нараз іти у воду. Плитшого місця у Прутї було небогато, а по тім боці коні мусіли частину ріки перепливати. Уже зовсім стемніло,

як чата в більшій частині була вже за рікою. Деякі опришки не втерпіли і збігли у яр. Микулі прийшло на думку, чи не кинути ся би й йому за чатою на те, щоб таки з нею пійти; коли саме у ту хвилину надійшов Бернавський.

— Маємо нового товариша — доповіли йому.

— Прийміть мене! — сказав Микула. — Я придам ся. Сили у мене багато.

— *Dobrze, dobrze!* — сказав Бернавський по польськи.

Микула не міг добре оглянути лице ватажка; бачив тільки, що се був дужий, чорний з лица мужчина, одітий по шляхотськи.

Більше розмови з ним не вів і був рад із того, хоч на випадок придумав уже собі казку, як під Хотином в однім місці буде можна легко сховати ся і виходити відтам на добичу.

Над рікою счинив ся крик: опришки таки захопили, видко, якогось кінного. Розляг ся вистріл і небавом усе затихло. Тільки по тім боці шуміли лози, розтручувані кіннотою.

Сеї ночі опришки не виходили вже нікуди. Розставили вартових і покладали ся спати.

Досьвіта став падати дощ і ті, що спали на дворі, прийшли у печеру. Тут стало тіснійше Микула вийшов з печери і усів собі з краю єї. Перед печерою сидів також вартовий. З ним і почав Микула розмову. Говорили обидва про самі байдужі речі, поки зійшла бесіда на те, що

Микулі було потрібне. Він хотів довідати ся, чи не переловили они від польської чати його родину; очевидно говорив тільки подалеки. Вартовий кавав, що відбили якихось людей, але де вони є, не може сказати, бо тим порядкує Бернавський.

— А деж їх переховують до часу? — питав Микула.

Тих, що вчора зловили, тут уже нема. Їх відвели зараз на Радавець та Липкани. Тай уже певно продали або там заховали, ближше до Турків. Ми і там маємо своїх.

— Пійдем може ще раз під Хотин?

— Тепер ледви! Починає бути занадто горяче. Війско стягає ся з різних сторін.

Більше не можна було дізнати ся від вартового. Дощ падав щораз більший. Микула вернув ся у печеру. Тяжко було йому на серци; надії було в него щораз менше...

Цілий тиждень просидів він у опришків. Кілька разів збирав ся вже утечи, але непростені товариші, мабуть по приказу Бернавського, не пускали його з очий, не позваляли спати і ходити самому; усе було коло нього скількох. Але як би був завзяв ся утечи, міг був і утечи; колиж здержувала його відомість, що опришки коло Радавця і Липкан в лісах переховують своїх невільників. Невеличка оселя Липкан була татарська; сі Татари були посередниками між опришками і Турками. Микула надіяв ся найти

там свою родину і просто викупити її від опришків — стільки грошей нашло ся би у нього; невільники були дешеві — і тому не втікав.

Бажав він собі дістати ся до тої ватаги, що пильнувала бранців, і був дуже рад, коли вкінци казали йому разом з иньшими гнати стадо волів на ріку Радавець. Звідки опришки добули волів, Микула не знав. За цілий тиждень він тільки всього робив, що стояв часом на стійці, пильнував коний і покраденої худоби, та варив обід для своїх товаришів. До важнішого діла опришки його не брали, хоч самі нераз ходили на добичу. Тепер він надіяв ся хоч дещо нове довідати ся; а колиб з того не було хісна, то задумав утечи.

III.

В тім місци, де потік Радавець глибоким провалем несе свою брудну, чорну воду на зарінок Прута, околиця гориста і скалиста. Прут розливає ся тут широко, одним раменем бє об лівий берег, обриває його споконвіка так, що зробив високу стрімку стіну, на яку не можна ступити певною ногою, щоб не злетіти разом з обривом у воду; а другим раменем опливає спокійно островець, зарослий лозою та засипаний рінию. Потім оба рамена сходять ся і бистрою течією пливають на полудне, минаючи височенний лівий берег, у котрім жерела і зливи повідобували каміністі проваля.

По правім боці, над Радавцем росли букові праліси, котрими вела з Молдови невелика і не дуже вбита дорога до ріки. Тут на сїм широкім колїні Прута був у погідний час добрий брід котрим легко можна було переправити ся на той бік ріки, де жила невелика громада Липкан-Татар. Дивним дивом лісів по тім боці ріки не було, мовби ріка сунила їх дальший розрїст; за те околиця ставала що раз більше степовою, тихою і мертвою. Против неба сіріли високі не-

зарослі горби; а там за горбами, здавало ся, западало ся все в безодню, з котрої не було виходу.

В отсій околиці над Радавцем находив ся головний склад добра, награбленого опришками. Сюди збирали вони всіх своїх бранців і худобу, переводили їх на другий бік Прута і там продавали Татарам, котрих передні сторожі крутили ся вже степами між Прутом а Дністром. Микулї оповідали, що за рікою, низше Липкан, находить ся ще одна ватага опришків, котра в потребі бере товар із сего боку і там у себе продає.

Справді се стадо волів, що пригнав Микула з иншими в ліси над потік Радавець, зараз перегнали на той бік Прута. Мов із землі виросла там громадка опришків, забрала воли і щезла небавом на горбах, а та ватага, що в ній був Микула, вернула ся на високий берег Прута заночувати.

Було вже перед вечером. Сонце уже потало за лісами та остатними проміннями освічувало стрімкі береги Прута. Опришки засіли собі у підніжа горба, що високим валом піднімав ся над самою рікою і стїною спирав ся о воду; розвели огонь і стали весело гуторити. Ярошенко скористав із того, що не дуже на нього зважали і почав ходити по лісі. Недалеко відкрив велику яму, мов яр під горбом; тут сиділо кільканацять озброєних опришків, котрі видивили ся на нього счудовано. Але один з них знав уже Микулу, ска-

зав лише товаришам: «Се наш» і його пропустили до гурту.

»Чого ви тут пильнуєте?« — хотів Ярошенко спитати ся, але в тій же хвилині і сам помітив, кого пильнували. В ямі були невільники опришків, призначені на продаж. З тремлячим серцем глянув Микула поміж них; не пізнав нікого, тільки людські голоси почув із глущини. Щоби дізнати ся, чи нема тут і його родини, він подалеки спитав ся:

— Маєте тут і які жінки?

— Ні, нема. Се чурн впід Хотина, самі молоді парубки. Де тепер жінок візьмеш? — відповів лукаво один опришок.

— Тому тиждень мали ми кілька — сказав другий.

— Гарні були? — питав ся Микула знову подалеки, а серце в нім завмирало зі страху.

— Були й гарні. Одна була з дитиною і з мамою — от се була гарна молодиця. Така чорнява. Вірменка мабуть або Циганка. Тільки плакали всі троє увесь час, аж очі їм почервоніли.

— Де вони тепер?

— Е! вони вже давно по тім боці. Може вже який Татарин ними тїшить ся.

Ярошенко лишив ся у сій ватазі і пональськи вивідав ся усе, що можна було дізнати ся.

Виходило, що то могла бути його мати, жінка і хлопець; але чи певно се вони були, не

міг довідати ся; опришки казали, що малих хлопців було більше; не знали, звідки були не-вільники і нічого не згадували, що могло би вказувати на те, що й старий Ярошенко був з родиною.

З неясних відповідий зложив собі лише Микула думку, що опришки могли відбити від польської чати добичу і продати Туркам чи Татарами.

З такою думкою він і вернув ся до своєї ватаги, поклав ся на землю і не відзивав ся вже до нікого, мовби спав.

Тепер він уже зовсім не знав, що даліше діяти: вертати ся в Серет не було чого; а найти своїх не мав надії. Лишати ся між опришками не хотів; а не знав, куди утікати і по що. Адже нехай так сам утече, то з голоду згине в поли. Кінь його лишив ся коло тамтого броду; пішки не втече. Микула чув ся крайно опущеним, круглим сиротою у світі; навіть Босий покинув його; як пішов у ліси, так деєь пропав на нинішній день.

Ватага поклала ся спати; заснув і Ярошенко. Ніч була спокійна; місяць світив ясно; ліси шуміли легенько; здавало ся, ніякої пригоди не буде сеї ночі. Тимчасом досвіта збудив Микулу вистріл з рушницї і крик, що єчинив ся в лісі. Він схопив ся зі свого місця, поправив ремінь із шаблею на собі, вхопив свою рушницю і розглянув ся, що діяти. Коло ями, чути, бють ся. Його товариші біжать у ту сто-

рону; він за ними. Шаблю вийняв з похви, готов боронити ся і бити ся, хоч сам не знав, з ким. Із сумерків ліса — бачить — вибігають люди і кричать: «Бий!» Хто се? Кричать по руськи, значить, не Татари і не Турки. Богато їх? Здасть ся, багато. Се козаки, козаки!

Опришки стріляють ізза дерев, але нема часу зарядити знову рушницї, бо козаки вилазять кругом із корчів і рубають кожного стрічного. Микула стоїть саме коло ями, де повязані бранці кричать, щоб їх розв'язати: «Спасайте нас хто в Бога вірує!»

Микула скаче в яму, виймає ніж із пояса і розтинає мотузв. «Ратуйте ся!» кричить до невільників. Ще не успів кількох увільнити з пут, коли до невільників прибїгли вже козаки.

— Не бийте їх! се бранці! — скрикнув Микула. — Поможіть розв'язати!

Невільників було не багато; всего трицять душ. За хвилину вони були вже вільні і вискочили з ями. Вибїг і Микула. Козаки били ся вже подальше з опришками. Невільники кивули ся до козаків, що надходили з ліса. Микула пішов з ними; на нього не звертали тепер уваги, бо всі бігли в сю сторону, де вела ся боротьба. Крики і удари небавом затихли і козаки стали сходити ся в один гурт. Було їх не більше, як сотня. Невільники з Микулою підійшли до них.

— Возьміть нас із собою! — просили вони.

— Та ходіть! а хто вам боронить? На пле-

чі вас брати? — відповів один козак. Але, побачивши у Микули самопал і шаблю, він сказав: — Щось ти мені, братку, не подобаєш на невільника; ти опришок!

— Ні! він нас розв'язував! — сказав один з невільників і приступив ближче. — Ярошенко! — скрикнув він, глянувши на Микулу. — А ти звідки тут узяв ся?

— А! се ти Логофет! От де ми стрітили ся! Се нас, панове козаки, польська чата із Серету викурила, опришки переловили, а тепер воля ваша діяти з нами, що хочете — сказав Микула. — Я не опришок!

— Ну, то ходи з нами, коли хочеш, а не хочеш, то вертай ся домів — відповів козак і дав Микулі спокій.

Козаки і невільники зійшли на зарінок і тут посідали. Вони ждали ще на дві сотні козаків, що остали ся троха позаду — і мали небавом надійти з возами. Микула дізнав ся, що се була частина козацької чати, котра ходила аж під Сучаву на звіди та на добичу. Чата мала зо три тисячі людей, але порозбивала ся в дорозі ще перед кількома днями, — отсих триста козаків заблудили в лісах і не могли вже потім віднайти своїх. Вони й вертали ся тепер самі над Дністер, де мали гадку найти ціле військо козацьке. Провадив їх сотник козацький Сава Проскуренко, отсей самий, що розмовляв з Микулою, козак ще молодий, та видко не аби-який, коли вже сотником був.

Уже розвиднювало ся, як надійшла решта чати. Вона вела з собою худобу і з двадцять возів з припасами. Всі козаки були піші, так що Микула не міг начудувати ся, як вони зважили ся йти пішки у таку далеку неневну сторону. Проте вони були веселі, хоч і втомлені.

— Ану! наперед! — приказав Проскуренко і та сотня, що вже відпочала, пустила ся в брід через Прут.

Щоб вода котрої не звалила з ніг, козаки почіпляли ся за руки і йшли на вскісь до противного берега. По середині ріки було глибше, так що декотрий менший зростом мусів вилоплювати ся із ряду і плисти, щоби без потреби не пити води.

По тім боці ріки було вже девятьдесять козаків.

Ярошенько і Логофет уже збирали ся лізти також у воду, коли із сего боку надбіг із горба вартовий і крикнув грімко: — Ховайте ся! Турки йдуть!

— Звідки? — спитав ся Проскуренко.

— З полудня понад Прут! Вони ось-ось над'їдуть! Сі козаки, що вже перейшли Прут, хоч почули осторогу, не мали гадки вертати ся; вислали тільки кількох козаків на високий берег подивити ся, а самі тимчасом зібрали ся коло просторої печери, що її вимив у кам'янім березі потічок. Ті, що пішли дивити ся, збігли небавом з горбка.

— Ховаймо ся! Не дамо ради!

Козаки поховали ся в печеру, а ті, що лишили ся за Прутом, вернули ся в ліс і стали на високім горбі у хащах. З того боку не було їх і видко, хиба що декотрий сам виліз із корчів.

Микула з Логофетом стали і дивили ся, що діє ся за Прутом.

— Добре, що ми по сім боці — казав Логофет.

— Ще не знати, кілько є Турків. Хто знає, як буде і з нами — відповів Микула. — А диви ся, як заходять кругом печери. Нашим тільки в воду дорога, а більше нікуди.

Турки справді не зараз надійшли до печери. Здавало ся, що вони й не зараз її помітили. З горба крутими стежками спускало ся до ріки на зарінок кількадесять кінних Турків, коли нараз із печери гримнуло кількадесять вистрілів. Сивий дим з пороху розстелив ся по ранішній росі. Турки скричали і розбігли ся, мовби утекли. Кільканацять з них лишило ся на землі. Але небавом побачив Микула, як усі горби понад печерою вкрили ся турецьким війском — тисячі були там.

— Пропали наші! — озвав ся сотник Прокурєнко близько Микули і обернув ся до своїх. — Ставайте табором і копайте окопи! Найбільші з правої сторони! Ми звідси живі не вийдем.

У Микули пійшли мурашки поза плечима; сотник сказав се таким зловіщим голосом, що

вся надія Микули відразу пропала. Він стояв, як укопаний у землю, тільки вхопив Логофета за руку і тихо промовив:

— Щож буде з нами?

— Те, що й з иньшими — відповів той острійше і тим неначе спам'ятав Микулу. — Прийдець ся певно погібати. Треба собі хоч якого дручка пошукати, а то чим я буду боронити ся?

Логофет відійшов, а Микула не міг рушити ся з місця. Усе снувало ся йому по голові, що й його родина пропала і він тепер пропаде, не наживши ся. Голосні вистріли з рушниць і оклики »Аллаг!« збудили його з задуми. Печеру по тім боці Прута обступили Турки, як гайворони, а одна частина їх то прискакувала до неї, то втікала, бо не могла приступити: козаки стріляли вже безустанно. Видко, не могли вороги взяти печери приступом і затихли; козаки перестали стріляти. Але по часі коло них закурило ся від великого диму.

— Викурюють їх з ями, як борсуків — подумав собі Микула і се справді так було.

Коло печери із сего і з того боку розвели Турки вогонь; на вогонь кинули соломи і пороху, дим узяв ся страшенний і почав заходити у печеру козаків. Козаки тримали ся часок, а потім уже не сила було висидіти в печері — один за одним почав виходити з ями, а тут уже при вході раптом спало на кожного стілько шабель, що тіло кавальцями падало на землю.

Яничари відтягали ранених на бік, відрубували їм голови і бігли до своїх старших, чванити ся ними. Колиж ті не давали їм нагороди, вони шпурляли голови далеко в ріку. Декотрий козак вибігав на осліи з печери і дорого продав своє життя. Перед ним стіною стояли яничари, він з розмахом і скаженістю кидав ся в їх гурт, рубав шаблею на всі боки, та вкінці і сам падав порубаний на землю. Інші не могли отямити ся в диму, що жер їм очі і замикав дух; виходили з ями і ще не роздивили ся вколо себе, як уже лежали на землі. Усі дев'ятьдесят козаків згинули; ні один не виратував ся. Їх трупи залягли увесь вхід до печери або зсували ся мов живі по спадистім березі до ріки.

Микула не бачив за димом нічого, але по скажених окликах і дзеньканю шабель здогадавав ся, що там за рікою дів ся. Дим коло печери меншав і розходив ся. Турки, що крутили ся понад берегом Прута, вийшли на горби. Микула бачив добре, як на один горб закотили Турки кілька гармат і вимірили просто в сю сторону, де він стояв. Він завернув ся до козаків. Ще не дійшов, як грімкий вистріл луною роздав ся по околиці і куля з гармати вдарила в дерево зараз за ним, відломила велику галузь впала в корчі. Микула вже не оглядав ся, лише побіг до товаришів.

Кількасот кроків від берега ріки, в лісі на неприступнім горбі козаки копали вже окопи

Робота була не легка, бо лісову землю в корінем тяжко було вибирати; тому покищо чимскорше окопували ся з правого боку, звідки могли найлекше надбігти Турки і тут копали найглибший окіп. Усі були при роботі, мовби їх зовсім не цікавила доля товаришів по тім боці Прута, що так марно погинули. Серединою майдану на горбі походжав Проскуренко і порядкував, як що має бути. Микула узяв рискаль від козака, що вже втомив ся і почав копати рів. Гармата загреміла знову за рікою, але куля упала мабуть у ріку, бо у корчах і не зашуміло.

— Моркотун! — кликнув Проскуренко на одного козака — возьми-но ти собі кількох хлопців з рушницями, йди з ними на право кількасот кроків дальше від нас і давай там Туркам ясу раз попри раз, нехай собі думають, що ми там, а не тут. А то щоб деяка турецька галушка не залетіла до нас.

Моркотун з кількома козакми пійшов, куди їм велено, і завели небавом таку пальбу, якби було їх з кількадесять. По тім боці Прута на варінку, куди долітали козацькі кулі, настав крик і Турки завернули ся знад ріки на горб. За те повернули вони декотрі гармати в той бік до козаків і стріляли пусто, бо кулі перелітали в ліс.

Микула, що в таких пригодах ще ніколи не бував, цікавив ся всім і притім думав, що із того всего може вийти. Козаки працювали мовчки; кождий пильнував свого діла.

Коло самого Микули звивався якийсь старий, уже сивий козак. Щось йому у роботі Микули не сподобалося і він промовив:

— Ти клади землю не так, а ось як! — і показав йому.

— Не дивуйтеся, дідусю, що не знаю; я ще такого не робив.

— Ти, бачу, не наш? Ноша в тебе не наша. Хоч і зовсім козак, та чуб не так.

Микула оповів йому коротко свої пригоди.

— Шкода тебе, хлопче! — пожалував дід Микулу.

— А як ви думаєте: виратуємося звідси, чи ні?

— Я гадаю, що ні! — відповів козак. — Ти не бачиш, скільки їх там? Сеж ціле військо турецьке! Обступили нас з усіх боків і ми не порадимо.

— Прийдецься піддатися? — спитався Микула.

— Піддатися? — счудувався дід і видивився на Микулу. — Зелений ти, бачу! Гадаєш, що пожалують нас, коли піддамося? Позрешуть голови, як капуста. Ні, синку, коли силою не перебємося і не оборонимо себе, то ласки від Турка не сподіваймося.

— А не краще би нам вернути в ліси й утечи, коли ради не дамо? — питався далі Микула.

Дід не міг начудуватися Микулі, як мало він розумів діло, але пояснив йому, в чім річ:

— Ні — каже — не краще нам утікати, бо одно: треба нам до своїх вертати ся над Дністер, а друге: Турки, коли ще не є по наших боці, то ось, надій ся, небавом надійдуть і з ліса. Не пустять нас. А окопи робимо на те, щоб дармо не померти, не піславши хоч з кількох Турків ік чорту.

У тій самій хвилині, як козак се казав, за Прутом гримнуло і куля, перелетівши Прут, впа-ла трохи не на голову його. Однак не поцілила його, тільки застрягла в землю. Микула аж відскочив, а козак тільки скрикнув: — Чи бачиш, як вимірив! Та й здоровенна-ж куля, як малий гарбузик! Ну, нічого, не бій ся, хлопче; козак з бідою, як риба з водою. Хоч ми й загинем, та козацькому роду нема переводу.

Легко було казати таке старому козакови, що, хоч може роскоши і не зазнав, та доволі нажив ся; та не так легко було слухати таку бесіду молодому Ярошенкови, що тільки збирав ся жити і ще так недавно думав, що буде щасливий. Слова козака зовсім позбавили його надії на ратунок і він постановив собі також дорого продати своє житє. Замок і копав далі окоп.

Перед полуднем широкий, чотирикутний майдан, у котрім крутили ся дві сотні козаків, був уже прочищений і обведений з усіх боків окопами. В однім куті стояли коні, що везли передше вози; а кругом попри окопи ровложили ся козаки, готові до боротьби. Сюди знесено і

харчі з возів, що лишили ся над рікою. На окопах тут і там стояли вартові, а один виліз аж на бука, щоби бачити поза Прут. Моркотун вернув ся зі своїми товаришами в обоз і так усі були вже при купі. Почали харчувати, бо ще з вечера нічого не мали в роті.

Ярошенко з Логофетом присіли ся в однім кутку окопа, де вже сиділа громадка козаків і кілька чурів, визволених з рук опришків. Чури оповідали, що пасли коні по сім боці Дністра коло Хотина, коли Бернавський з опришками напав на них несподівано, кількох убив, з трицять забрав живцем у неволю, а до того і всіх коний забрав. Під Хотином було тоді — тому з десять днів — уже кілька польських полків з гетманом Ходкевичем і розмірювали та копали окопи. Однак більша часть війська сиділа тоді у Жванци і в Бразї по тім боці Дністра; тепер вони вже мабуть переправили ся під хотинський замок.

Козаки тимчасом жалували ся, що Бородавка, козацький гетман, так необачно вислав їх чату; а тож погибіль очевидна: доокола вже вся сила турецька — якже-ж кількасот людей оборонить ся против тисячів?

Розмову перебивали вистріли з гармат з того боку Прута, але турецькі пушкарі очевидно не бачили у лісі обозу і стріляли на осліп. Кулі не долітали звичайно до обозу і падали на землю між корчі, або навіть у Прут. Дехто з козаків так мало журив ся сими вистрілами,

що спав преспокійно в окопах, мов дома. Тільки сотник Проскуренко ходив по обозі та оглядав окопи із середини і з надвору, казав їх ще декуди поправити та дивився зпоміж корчів за Прут. Побачив не багато, бо дерева закривали вигляд, і знову походжав поміж козаками. Вартовий з верха бука не подавав також ніяких новин: казав тільки, що Турки залягли все поле ва рікою і спочивали; лише частина їх пушкарів стріляла на козаків мов для іграшки.

В полудне припекло сонце; промінї його пробивалися почерез листя в обоз та перескакували по постатях козаків, що втомлені лежали зі своїми самопалами і шаблями на землі. Гамір між ними щораз затихав; ніхто з них і не думав стріляти, бо шкода було марнувати порох — і так ворога з ліса не видно, а за рікою не досягнеш — усі немов дрімали. Коли гармати замовкли і луна затихла в лісах, чути було, як у промінях сонця гралися і брєніли мушки і як над рікою скигліли риболови. Десь колись озвав ся котрий козак, инший вставав із землі і на приказ сотника виходив з другим козаком у ліс подивити ся, чи не надходить звідки яка біда; вартовий злазив з бука і казав, що шкода дивити ся, краще спати — нудно було цілій громаді. А Турки стріляли далше, мов ясу давали і кулями шукали людей у лісі.

Так пролежали козаки спокійно аж до вечера. Із турецьких куль тільки одна заблукала

ся якось в обоз і вбила коня — чоловік не погиб ні один. Під вечір усе втихло; гармати зовсім замовкли. Козаки сподівалися знов нападу з ліса, але не напав ніхто; лише вартові помітили, що по лісі подалеки від обозу снуються поодинокі Турки і шукають, видко, вигідної дороги, котрою в ночі або вранці могли би настати більшою силою на козаків.

Але і віч минула спокійно, ніхто козаків не займав. Тільки, доки місяць сьвітив, чули над Прутом гамір, очевидно частина турецького війська переправила ся на сей бік ріки. Козаки не важили ся виходити з окопів, де їм було ще найбезпечніше, і ждали. Отсе вижданє мучило всіх більше, як боротьба; ніхто не міг спокійно заснути; всі слухали, чи не почують чого у лісі, чи не впадуть на них хмарою Турки. І тільки коли місяць зайшов, а в лісі зовсім стемніло ся дехто задрімав на хвилину.

Ярошенка сон не брав ся. Він відзивав ся час до часу до свого товариша Логофета. Логофет відповідав словом двома і обидва потім довго мовчали та думали кожний свою думу. Логофет, котрого дід був колись справді молдовським логофетом, через що і всю родину прозвали Логофетами, був маючим міщанином; мав жінку і діти; польська чата зловила його на торзі — і він тепер так само, як Ярошенко, не знав, що з ним далі стане ся. Кожний, хоч і не радо, годив ся в думкою, що може того дня, який ось наставав, уже не переживе

Від Логофета дізнався Микула, що польська чата справді забрала його родину. Матір і жінку і дитину Микули були би пустили, але старого Ярошенка, Логофета і Даєрона, котрого п'яного чата зловила також на улиці, за нізащо не хотіли пустити; вели для язика під Хотин. Родина Ярошенка ще проводила старого батька до Прута, плакала, благала, — не допомогло. Над Прутом уже думала родина розстатися із старим Семеном, коли ненадійно у ночі напали на чату опришки. Що далі сталося з Ярошенками і Даєроном, Логофет не знав. Знав тільки про себе, що грішми, які мав при собі, ублагав опришків, щоб не продавали його Туркам. Вони його й не повели зараз з другими бранцями за Прут, але й не пустили домів, тільки забрали разом з іншими бранцями, з польськими чурами. А тепер один Бог знав його дальшу долю..

Досвіта уже кожний козак був на своїм місці в окопі. Микула поклав свою рушницю на насип і дивився в низ на корчі перед собою; коло нього лежав Логофет, що від козаків дістав якусь зайву шаблю. Безоружні чури сиділи в ровах, готові допомогти хоч дручками.

Ждали доволі довго, поки сонце зійшло. Тоді зачули в низу понад Радавцем спершу невиразний шелест, а там потім і тупіт. Не минуло багато часу, як з того боку зпоміж корчів під горб, де був обоз, стали лізти яничари.

— Не стріляйте скорше, поки зовсім близько не підлізуть під окопи, а тоді разом! — приказував сотник.

Яничари збирали ся між корчами і загадували лавою кинути ся на окопи та взяти їх відразу приступом. Микула бачив виразно, як ті, що вихопили ся наперед, приставали і ждали на інших, і як потім усі стали бігти, о скільки позволяли корчі і стрімкий горб. Голосний крик «Аллаг!» залунав по лісі.

— Стривай! не пали ще! — крикнув сотник зараз за Микулою.

Микула справді уже трохи не вистрілив, такий був нетерпеливий. Вимірив рушницю в одну купу яничарів і ждав. Ті вже підійшли не більше, як на яких кількадесять кроків і з вереском пхали ся наперед.

— Пали! — скрикнув сотник і враз загреміло з яких пятьдесять рушниць.

У корчі повалило ся з кількадесять яничарів, але за хвилину надійшла друга лава. Козаки чимскорше заряджували свої рушниці. Із корчів стрілили тїмчасом яничари; але що їм приходило ся стріляти з низу під горб, то кулі їх застрягали в окопі, або перелїтали понад головами козаків. По сїм вистрїлі кинула ся друга лава яничарів на окопи; як за першим разом, припустили їх зовсім близько і знову стрілили. Знову впало багато забитих і ранених у корчі. Яничари тепер з сего боку, де було надто стрімко, вернули ся у корчі і ждали, поки вше військо нападе окопи з правого боку. Справді звідси надбігло кількасот яничарів з великим криком. Тоді й сі вибігли з корчів знову. Гримнуло з о-

копів на всі боки і густий дим закрити корчі. Яничари стріляли також, два козаки зсунули ся з окопа в рів в покровавленими головами.

— Бий! — скрикнув хтось над самим вухом Микули. Микула, що саме перед хвилею вистрілив, уже не мав часу ані зарядити рушницю ані вхопити за шаблю, коли перед ним із диму на окопи вихопив ся якийсь здоровенний яничар і замахнувся на него шаблею. Против шаблі наставив Микула дуло рушниці і в тій самій хвилі, коли яничар вдарив шаблею по зелізі, Микула штовхнув його цівкою рушниці у груди так здорово, що той перевернувся стрімголов у корчі, Кров підступала йому до голови і він чим раз менше тямив, що робив. Логофет вискочив із шаблею на окіп; Микула за ним, також із шаблею. Не було часу заряджувати рушниці, краще бити шаблею, Микула сперся на бука, що припірав до окопа і вже не зважав, що кулі летять попри нього, тільки ждав на тих сьмільчаків, що важили ся дерти ся на окіп. Коли тільки яничар вихоплював ся з гурту на окіп, він розчереплював йому одним замахом голову, а то просто й ногою копав так сильно, що жаден не встояв ся на місци. Козаки були спокійніші, як він, і радше стріляли із криївки, а не показували ся верх окопів.

На всі боки кипіла боротьба. То з сего то з того боку прискакували яничари до окопів і все подавали ся назад; не могли здобути. Густий труп застелив землю перед окопами, однак

яничари нападали скажено все на ново. Вкінці число їх так поменшало, що не важили вже ся підходити і завернули ся в ліс. Пальба притихла; дим зняв ся зпоміж дерев у гору і щез.

Микула зліз з окопа і тільки тепер побачив, що в рові лежав Логофет.

— Що тобі? — спитав ся Микула, але той не відповів. Із його грудий плила кров; мабуть у серце поцілили його і він уже не жив.

Микула став себе обшукувати, чи не ранили його, — ні, не ранили, він був цілий. Полою обтер лице з поту і виліз з рову у обоз. Козацькі ряди порідшали; дехто з них лежав ранений на землі в обозі, а кого й зовсім не стало в обозі, тільки трупи їх лежали поза окопами в корчах без голів, бо яничари відрубували голови і несли за Прут, хвалити ся перед старшиною та взяти нагороду. Від раненого яничара дізнали ся козаки, що султан сидить там по тім боці ріки на високім березі під наметом і сам розпоряджає війском. Козак, що виліз на бука подивити ся, потвердив се; бачив намет і нове більше військо, що збирало ся брести через Прут.

Пополудни справді зароїв ся ліс знову від Турків. Уся сила вдарила в правий найслабший бік окопу; якийсь паша, як видко було по богатім його наряді, провадив їх. Козаки збігли ся густійше в сей бік і як рано ждали, поки підійдуть ближше. Не повело ся Туркам і сим разом, мусіли відступити. Горб з окопами був занадто не приступний, щоб можна було його розгоном узяти.

Козаки з усіх боків мали ворога в низу і могли стріляти не даром, самі яничари лїзли їм під рушницї. Кілька разів ішли так Турки відділами на окопи і все завертали ся з великими стра- тами; вкінці наша уже під вечер. велїв усе му своєму війську іти на пробїй. От тоді в перше у своїм житю бачив Микула скажену рубанину. Тепер уже було не до рушниць, а прямо руки були в роботі. Микула не був рад із своєї шаблі — за легка була йому — він ще в полудне постарав ся о дубову, довгу довбеньку і з нею станув собі на окопі саме там, де було найрідше коза- ків. Сею довбенькою можна було засягнути і даль- ше в перед і дальше в боки.

От він і стояв, розставивши широко ноги, і вимахував нею то в лїво то в право так, що одним замахом змітав з окна по кілька воро- гів. Усе, що по дорозі стрітила довбенька, мусїло подати ся на бік, вона обліпила ся волосем і кровю. Побитих лежало перед Микулою в низу стілько, що хто хотїв знову до нього прискочи- ти, мусїв переступати трупи. Микула від часу до часу ревів, як віл; очи заходили йому кровю.

Довго пильнував він так завзято свого місця на окопі і тільки згодом побачив счудо- ваний, що вже ніхто до него не лїзе. Тодї він схаменув ся і оглянув ся, що діяло ся довкола нього. Турки відходили вже від окопів, але ще у самих окопах рубали козаки кількох ворогів, що забігли сюди і не мали часу втечи. Земля почервонїла ся від крові. Коні позривали ся з припонів і бігали по лїсі.

Сотник Проскуренко сидів, тяжко ранений на землі, а Моркотун обвивав йому голову і руки.

— Колиб хоч від разу були вбили! — нарікав сотник.

— Не журись, Саво, хто знає, чи доживеш рана. А тож з тебе крові зійшло — дивись, ціла калюжа...

— Склич-но ще раду, товаришу; подумам, що нам далі діяти — сказав сотник.

Моркотун скликав козаків до купи; тільки декотрі лишили ся в окопах. Бояти ся тепер не було чого, бо вже вечеріло; однак ішло про те, що завтра буде. Дві доби недоспані і неспокійні і попередні тяжкі походи зовсім утомили козаків. Вони вже ледви держали ся на ногах, а дехто таки поклав ся на землю і зараз за-снув як мертвий.

— Що будем далі діяти? — питав ся сотник слабим голосом. — Я вже тут лешу ся на віки, але що ви з собою зробите, товариші?

— Загинем тай годі! — відповів хтось з гурту.

— Може-б ми по ночі утекли? — озвав ся Моркотун. — Вози лишимо; харчі, коли ще які є, заберем і по заході місяця вийдемо з окопів.

— Та воно то не велика штука вийти, але куди пійти? — питав ся сотник. — Пійдете гори Прutom, в розсип, кождий куди попаде. А там потім переходіть через Прут і просто під Хотин.

— Але чи не краще би разом ?

— Краще би, коли-б нас було більше, а то нас — не знаю, чи лишило ся з півтора сотні; що ми вдіємо против тисячів ? А так по одному скорше поховаєте ся.

Стало на тім, як сотник сказав. Уже, як там буде, чи по одному чи по кількох чи й більшим гуртом, спробують утечи по ночі. Козаки стали збирати ся до дороги та змовляти ся, хто з ким мав би утікати. Мали вийти з окопів над Радавець, а потім розстати ся.

Зійшло козацьке сонце: блідий місяць і о-світлив лісові сумерки. Козаки не багато брали з собою; харчів і так не було вже много. Поділили ся сухарями і ждали, поки зайде місяць. Кругом у лісі було тихо, але кождий козак знав, що довкола окопів у лісі повно Турків. Може вони покладуть ся спати, може вдасть ся їх тихцем обійти — думав собі кождий. Ще при місяці вислали кількох козаків у ліс на звіди. Вони ходили досить далеко і вернули ся з вісткою, що поодинокі годі втікати, хіба вже пізніше. Тепер можна зійти у яр, а з яру вийти на горб і розійти ся двома відділами, горі Прутом, одні ближше ріки, а другі лісом. Журнали ся ще, що зробити з раненими, котрих було кільканацять; та ранені самі сказали, що лишать ся; однаково їм гнунти, чи тут в окопах чи там у лісі. Сотник був між ними; він уже лежав у горячці і не тямив, що довкола нього діяло ся.

Коло заходу місяця вийшли козаки тихо в обозу. Вони тільки тепер, коли виходили, помітили, скільки трупів лежало доовкола окопів у корчах; місцями треба було переступати їх по кілька разом; місцями ковали ще недобиті, а всюди було їх повно. Микула взяв свою рушницю і шаблю і довбеньку, котрій більше вірив як зброї. Смутно було йому, коли чув, як жалісно прощалися з козаками ті, що лишалися на певну смерть в окопах; але він уже за тих кілька днів так затупів у душі, що не зважав дуже на жаль; ішов певний, що й сам загине чи зараз, чи рано, все одно.

З яру вийшли козаки у ліс; ішли по двох або й по одному, та все слухали, чи не чути де ворога. Ліс ставав щораз густіший. В однім місці всі поневолі зійшлися, але зараз знову почали розходитися, бо шелест від розтручуваннх корчів був за великий. Розділившись, почали йти, скільки мога, тихо. Зайшли вже сиорий кусень дороги, коли нараз чують: позаду них гомін. Очевидно не хто инший, тільки Турки йдуть, тай то не мала сила їх, бо земля аж дуднить і гамір щораз росте.

— До купи! — крикнув Моркотун між козаками.

— Гоп! гоп! — роздалося далеко в лісі у другім відділі.

— Гоп! гоп! — відповів Моркотун і завернув ся у ту сторону, звідки почув голос.

Корчі і ломаче тріщало під ногами козаків,

що сходилися знову до купи. Турки йшли за ними: небавом і з боків стали проваджати козаків, козаки поцалися в матню; се вже кож- дий знав. Тільки ніч спиняла ще обі сторони від боротьби.

Така погоня тяглася аж до рання; вкінці на якійсь поляні в лісі козаки стали, смертель- но втомлені. «Годі! — немов само вирвалося з уст кожного, — отут боронімся!» І без при- казу стали копати знову окопи шаблями та розставлятися кругом. Турки так само станули довкола і чекали тільки дня.

Ще добре і не зоріло, як знову почалася боротьба, скажена боротьба за життя. Турки хмарою кинулися на сю малу громаду козаків; в кількадесять ішло на одного. Козаки борони- лися так завзято, що до полудня не вступалися з місця; все ще мусіли Турки добивати то тут то там малий гурток козаків. Лишилося ще в живих тільки трицять; їх приказав баша не вбивати, лише живцем імити і повести сул- танови в дарунку.

Микула обганявся саме своєю довбенською на всі боки від Турків, коли нараз почув, як затагнувся тісно мотуз на його шиї і він по- валився без пам'яті на землю. Се якийсь Ту- рок зловив його на аркан, як дикого коня. По хвилині йому полекшало, його підняли, він опа- м'ятався, але тут і побачив, що руки у нього були звязані і довкола нього стояло кілька Турків. Ні рушницї ні шаблі ні довбеньки вж

в нього не було. Вінстояв мов без думки і ту подивився, як Турки обтинали порубаним козакам голови, вязали їх за чуби і перекидали собі на плеча. Ось там у того Турка чи не голова се Моркотуна? Трицять повязаних козаків зігнали Турки до купи і зачали вертати ся над Прут до своїх. Микула йшов як на заріз; уже знав, що його жде: або смерть, або неволя ще гірша від смерти. Коли разом з другими перейшов Прут і весь мокрий вийшов на берег, кинуло його в лихорадку. Пригнали їх на горб перед намет султана Османа II. Тут посипали ся із турецьких пліч на землю козацькі голови — більше сотні — а очаківський бейлербей Усейнбаша повідомив великого везира, що вкінці по трох днях удало ся побити проклятих жаврів і що се його заслуга.

Уся знатна турецька старшина стала цікаво оглядати нещасних бранців-недобитків. Із свого пишного намета вийшов і сам султан. Був се молодий ще, вісімнацятьлітній молодець. Він не говорив багато, тільки казав зараз п'ятох козаків привязати до дерев недалеко намету. Коли їх привязали, султан стрілив до двох з лука і поціливі одного в око, другого просто в серце, так що сей відразу голову схилив на груди; до трох інших стрілив із рушниць і поранив їх тяжко. Потім казав знову привести п'ятох козаків і відрубати їм голови. Дальшим п'ятом казав повідтинати носи, уха і руки, а потім до решти замучити. Забрали знову п'ятох.

— Боже! Боже! прийми мою душу! — шепотів Микула. — Тепер на мене черга.

Тамтих п'ятох живцем порубали на штурки. Потім на хвилину мучителі спам'ятали ся і якийсь турецький старшина приступив до решти нещасних та відсзвав ся по волоськи.

— Хто з вас знає по волоськи?

— Я — відповів Микула.

— Ходи сюда!

Микулу пустили яничари наперед.

— А по козацьки знаєш?

— Знаю.

Відтак вибрав сей старшина ще одного молодого козака і промовив до Микули по волоськи:

— Сей козак лишить ся в нас за поруку, а ти йди шукати козаків над Дністром і коли найдеш, скажи їм, що дамо їм усю землю від Дністра на схід і столицю Київ або Кам'янець, що схотять, нехай лише вертають ся до дому і не помагають Ляхам. Коли се зорудувш, можеш вернути ся і забрати собі сего козака, ще й нагородимо тебе.

Потім Микулу і козака відставили на бік, а решту, на знак султана, його вояки порубали за кілька хвилин. Микула стояв мовчки і сам собі не вірив, чи снить ся се йому, чи се правда, що він жиє. Та коли йому справді розв'язали руки, а козака відвели між Турків, він почав розглядати ся, куди-б йому іти, і вже рушив ся з місця.

— Зажди! — сказали йому.

Він заждав. Стояв здивований і дивився на безмірний турецький обоз, що заляг широко і далеко поля. Турецькі намети мов сніг білили ся навкруги. Військо складалося не тільки із смаглявих Турків і Татар, але й з чорних людей. Недалеко стояли чотири великі слони і кільканацять верблюдів — звірі, яких Микула ніколи в життю не бачив. Він ще не розглянув ся у сих дивах, коли сей старшина, що з ним перше говорив, вернув ся і дав йому кусень записаної шкіри.

— Колиб тебе хто з наших на дорозі напав, ти покажи се письмо і тебе пустять. Розумієш? А дорогу знаєш?

— Знаю. Тільки як я зайду так далеко пішки, без харчів, без зброї? — зважив ся Микула сказати.

— Се правда — відповів старшина і прикавав щось по турецьки.

Привели йому коня, принесли харчі і шаблю. Микула сів на коня.

— Проведіть його! А ти їдь на схід, туди, як до Дністра, там стрінеш козаків.

Кількох яничар скочило на коні і почали вести Микулу через обоз у поле. Щось говорили до нього, але він їх не розумів і тільки здвигав плечима. Їхав мовчки і розглядав ся по турецьким обозі, котрому, здавало ся, не було кінця. Сотки тисяч людей і коний, цілі стада наючених верблюдів і мулів, нечислена сила ту-

рецьких гарб на двох колесах, величезні пухки запряжені в кілька пар волів; коло обозу в полі незмірненні череди волів, баранів і овець — усе те просто прибивало Микулу своєю безлічю. Цілий сей обоз був готовий іти далше в дорогу; ждав лише на приказ.

Яничари провели Микулу на край обозу і там його покинули. Побачивши перед собою чистий степ, Микула потис коня і поїхав так скоро, мовби втікав перед погонею. І тільки тоді пустив коня вільно, коли вже довкола себе не бачив живої душі. Однак ще й тепер здавалося йому, що ось зараз докличуть його під катівський меч, і він розглядався боязко, не довіряючи собі.

Пізно в ночі на безлюднім степу зліз із коня і, тримаючи його за повід, впав на землю, лежав так довгу хвилину і все зітхав: «Боже! Боже! Чи я справді живу, чи то сон?» Потім глянув на місяць і став молити ся, бити поклони та згадувати чудотворного Івана Сучавського.

Помоливши ся, попас троха коня, потім усів знову на нього. Земля на степу була як філя на воді, то піднімала ся трохи, то знову спадала; здавалося, кінця їй не буде. Нігде ані одної деревини, тільки трава по живіт коневі. Переїздив потоки, обминав якісь стави і дрімав на коні. Чув ся таким утомленим, що мабуть з роду таким ніколи не був, але не зважив ся злізти і відпочати довше, хиба аж над Дністром.

І їсти не хотіло ся йому, хоч уже від кількох днів ні разу добре не попоїв.

Але над ранком утомлений кінь не хотів далі йти. Микула також трохи не падав з коня. Не було иншої ради; треба було спочати. Спугав коня і пустив його у степ, а сам поклав ся у корчі і заснув в одній хвилині.

IV.

Степом поміж Дністром і Прутом їхало яких двіста п'ятьдесят кінних, узброєних вояків. Попереду на воронім коні їхав дід з довгою, сивою бородою в клин і з довгими вусами, що спадали, як два тонкі повісма, на бороду. На голові мав високу чорну кучму із синім верхом, а одяга на ній була проста: короткий чорний жупан, зашнурований під саму шия, широкі чорні шаравари і чоботи сап'янові, жовті. В зубах держав люльку з коротким цибухом. Сей дідок з добрими, синіми очима, що подобав більше на черця, як на вояка, сидів на коні просто як молодець, дивився у степ далеко, мовби там шукав когось, і розмовляв із своїм товаришем, що їхав ліворуч. Товариш сей був уже також підстаркуватий, але ще кремезний чоловік, одягнений з польська.

Сонце вже підходило під полудне і на степу була незвичайна жара.

— Все не видко їх тай не видко — говорив сивий дід. — Сей Бородавка наварить нам ще такого пива, що гірко буде нам усім пити.

— Вже повинні би бути в сих сторонах — відповів товариш.

— Не в сих сторонах, уже під Хотином повинні бути! Нехай так султан сьогодні — завтра стане над Дністром з цілою потугою і не пустить козаків під Хотин, що тоді буде і вам і нам? Зітруть Турки Ляхів окремо і козаків окремо, як порошину, — сеж триста тисяч протів кількадесятьох тисяч.

— Я кавав Любомирському: наше військо мусить чимскорше перейти Дністер і стати на волоській землі під Хотином, а то козаки доти не прийдуть, доки ми в Польщі. Хочуть бачити, що хоч Дністер схиляє нас від утечі. Не вірять нам, зради боять ся. Я-ж знаю козаків.

— Воно то так; та коли вже згодив ся, присяг під Хвастовом і обіцяв ся допомогти його милости королеви, то йди і не забавляй ся, а то лізе чорту в зуби, — і другому не допоможе і сам загине. Король не потвердить митрополита і владиків — і тоді на що вдала ся вся наша робота? Ов, зле воно починасть ся; нема ладу ні у вас ні у нас.

Старий сердив ся. Товариш його був, видко, такої самої думки, бо задумав ся і замовк. Тільки по добрій хвилині озвав ся, побачивши на степу коня, що ходив самопас.

— А се що за кінь на степу? Чи бачиш, Петре? Тай спутаний до того, бо ось як скаче.

— Повинен бути і чоловік коло нього, коли спутаний, — відповів дід. — Нехай кількох хлопців скочить і подивить ся.

Кілька верхових поїхало наперед; одні зу-

пиймили коня і розпутали; другі стали шукати їздця по корчах. Не багатò шукали; їздець раз найшов ся. Вивели його з корчів, узяли по під руки і ждали, поки надїде вся громада. Зловлений стояв тихо, тільки дивив ся заспанними очима і чудував ся. Вояки надїхали.

— Ти що за один? — спитав ся дід.

— Я Микула Ярошенко із Серета.

— Щож ти тут робиш?

— Шукаю козаків.

— Ага! Турки вислали його на звиди. Тримайте його добре! Зв'яжіть його!

— Ой, ні, діду! Не кажіть мене вязати; я християнин — я не ворог..

— Чого-ж ти сюди забіг із Серета? Се-ж не близька сторона.

— Я розповім вам, тільки кажіть мене пустити. Я поїду з вами. Не втечу-ж я один перед стілько людьми. Чого боїте ся?

— Сідай-же на свого коня і їдь з нами!

Ярошенко сів на коня.

— Ну, кажи! — озвав ся дід, коли Микула сів на коня.

— Чи ви козаки, бо в мене до козаків діло — спитав ся Микула, охолонувши з першого страху.

— Все одно, що козаки — озвав ся товариш діда. — Коли хочеш знати, так се Сагайдачний, козацький старшина; можеш усе перед ним казати.

— Сагайдачний! — скликнув Микула ра-

діємо. — Так се ви Кафу зруйнували? Який же я рад, що вас бачу! Ми і в Молдові знаємо про вас! Дай вам, Боже, здоровля, що стільки невільників спасли...

— Ну-ну, не балакай пустого! — озвав ся Сагайдачний. — Кажь, що мав казати.

Ярошенко став оповідати все, що знав: про напад чати на Серет, про свою родину, про опришків, про битву з Турками над Прутом і про те, що йому Турки веліли переказати козакам. Показав ще і записаний кусень пергамену, що дістав від Турків.

Сагайдачний слухав Ярошенка, не перебиваючи.

— І ти не брешеш? — спитав його, коли той скінчив оповіданє.

— Не брешу; присягну, що не брешу! Я-ж дякую милосерному Богу, що ви мене найшли тей, що я при вас, а ви мені не вірите! Сам я все бачив, сам усе перебув...

— Іди-ж там до наших позаду і, коли хочеш, їдь з нами!

Ярошенко замішав ся поміж вояків, що оточили його з цікавостію, і мусів знову їм оповідати свої пригоди від початку. Сам же довідав ся від війська, що се Сагайдачний вертає ся з Варшави, куди їдив у посольстві до короля, умовити ся, за яку ціну козаки мають помогти Ляхам. Сагайдачний думав, що застане уже під Хотином козаків, вріхав сюди, а тут козаків ще нема.

От його й вислали понад Дністер шукати чим-скорше козаків, а для безпеки дали йому сторожу з двіста п'ятьдесятих людей під проводом ротмістрів Аннібалів. Сей же попереду, що їде із Сагайдачним, то Молодецький, що сам бував колись на Січі, повірник Любомирського і приятель Сагайдачного. Ярошенко дякував Богу, що по стільки пригодах найшов ся нарешті поміж людьми, з котрими вже певно дістане ся від Хотин; звідтам уже легше буде шукати родини. Тільки не рад був, що мусі в тепер разом із Сагайдачним ще волочити ся степами, щоб найти козаків.

Тимчасом Сагайдачний з Молодецьким вели иншу розмову. Поки не нашли Ярошенка, думали десь у степу відпочати; тепер же сю гадку покинули. Турки вже так недалеко, а козаків як нема так нема. Де вони поділи ся? Треба шукати їх, треба найти їх як найскорше, а то вийде біда невидана, нечувана.

— Нема ладу, нема ладу! — нарікав Сагайдачний. — Королевича з війском ще нема; ті, що вже в над Дністром, не карні; зруйнували своє власне містечко Жванець і ніхто сим не журился; пушок не маєте... а Бородавки, вашого польського приятеля, також нема. Він чатами бавить ся, людей висилає на нехибну смерть, — ов погано!

— Погано — потвердив Молодецький.

— А що, коли Турки вислали до козаків не тільки сего Молдована, а ще й інших на під-

мову? Я присягну, що таких післанців між козаками вже, багато — здогадував ся Сагайдачний. — Ти чув добре, що він кавав? Дадуть козакам усю Україну, щоби тільки не помагали Ляхам. І на отсій шкірі те саме на писане... Чи ти міркуєш, чим то пахне?

— Се так собі обіцянка, а більш нічого — замітив Молодецький. — Хотуть як найдовше забавити козаків, щоб самі чимскорше дістали ся над Дністер.

— Звісно, обіцянка, в яку і я не вірю, але коли сю обіцянку почують козаки, буде ребелія. Бо яка користь для козаків, помагати Ляхам? І за що? Жолду, що ще торік на Ілі мали виплатити нам у Києві, ви цілий рік не платили і тільки тепер надумали ся, коли біда притисла. За православну віру каравте нас далі — Турок не карав би нас так! А тепер, я знаю, готові ви видати нас Туркам хоч зараз, коли-б тільки вам дали спокій. Якже мають козаки йти з охотою вам на поміч?

— Ти мені, Петре, і не кажи сего; сам знаю: одною рукою бють, а другою згоди просять. Або наші короленята знали коли, чого треба для краю? От згодили ся торік, щоби Бородавка гетманував, а не ти, бо ти їм був за мудрий; а тепер уже й самі бачать, що краще з мудрим згубити, як з дурним найти. Під Хотином уже казали, що ти повів би діло краще ніж сей п'яниця: він же, видко, сам не знає, чи має йти під Хотин чи ні. Дарма, що присягав

— Він то може й знав, та в козаками не так легко дійти до ладу. Потурає їм, бо їх вибранець, і так вони ведуть його, а не він їх.

— Красше було би, щоб ти гетманував.

— Я їх просити не буду; і так придумаю їм і не покину їх. Я для них за острій — от що! А наші люди, звісно, які: коли тільки в тебе трохи більше розуму, як у них, коли тільки о голову виростеш понад них, вони тебе зараз довбенькою по голові: »Не рости! порівнайся з нами!«. Адже торік щож я такого зробив нерозумного? Вибрав собі кілька тисяч що красших козаків і пійшов з ними під Перекоп; не брав усіх, бо ліпше мати сотню людей, а добру, ніж тисячку, а ледачу. Малу громаду і прохарчувати лекше і поведеш зручнійше і просто не треба мені було більше. Так, чувш через те, що я не взяв усіх, ті, що лишилися дома, на мене! »Вибери собі иншого! Він уже у гору носа задирає«. А Бородавка їм: »Я вас не так, як Сагайдачний, я вас усіх не лиш на море, але і в саме пекло поведу«. От і вибрали його. А Ляхам тільки й подавай такого: цілою Україною не зажурить ся, Теофаном та Борецьким не докучати ме, аби тільки йому та козакам жолд платили, про все инше йому Сай-дуже.

Сагайдачний замовк на хвилину, але видко, ся зневага, якої зазнав торік від козаків, мучила його, а що гетман Бородавка тепер занепа-

щував почате Сагайдачним діло оборони православія, то він і не сходив йому з думки.

— Під Хвастовом — говорив далі Сагайдачний, потягаючи з люльки — на радї Борецький гірко нарікав перед громадою на переслідуванє нашої церкви. Виходило з його бесіди: За що помагати Ляхам? Я на те кажу: Се правда; та коли Турки побють Польщу, побють і нас, бо сила їх за велика против нашої; биймо-ж їх тепер спільно з Ляхами, так як радить патрїярх, а потім уже по війні з Ляхами поражуємо ся. Виходило: ми з тобою, Ляше, не приятелі; але все-ж ти християнин, а Турок наш снїльний ворог. Знай же, ми тобі поможемо тепер, за те ти нам се зроби і те... А Бородавка на другий день, коли польський післанець Обалковський, що привіз троха грошей, став говорити — уважавш, коли він привіз гроші? аж по році! — каже козакам стріляти з моздрів, ясу воздавати по кождім слові післанця. Зо дві години стріляли. І за що воздавати ясу? За те, що привезли гроші, які ще торік мали дати? Але се вже така лєсть Бородавки, щоб ласки Ляхів заскочити. Погано воно і не до лиця козакам, бо такої ласки найдем і в Параски. Нас тепер потребують і нехай тепер нам кланяють ся, а не ми їм.

— Ти кавав що королеви про Бородавку? — питав ся Молодецький.

— Казав.

— І щож він на те?

— Відслав мене до Ходкевича.

— А Ходкевич ?

— Та тільки Ходкевич і розуміє діло між вами, а більше ніхто. Шкода, що він невдужає... Вже я собі якось пораджу — говорив Сагайдачний неясно; не хотів, видко, всего казати і звів бесіду на що инше: — Що там у вас порабляє молодий Петрашко Могила? Чого він шукає під Хотином?

— Усе має надію, що дістане Молдову. Радить не пустошити Молдови, бо она піддасться нам; він ніби то має там своїх людей — от говорить! А Ходкевич і заборонив чатам туди ходити. Ходило перше кілька чат, а тепер не вільно. Тут військо без гроша, одні вже тепер голодують, другі в возів додають, а на добичу в чужу землю йти не вільно. Могила мабуть підмовив.

— Що се за паняч, бо я з ним не багато балакав; не було коли.

— Нічого собі: хлопець розумний, тільки що за молдовським престолом жалкує.

— Є за чим! І охота сим панам в Турка за наймита бути! Години там суокійно не проживе, а пхає ся, як би не мав з чого жити. Він і мені згадував за Молдову: »Поможіть!« — каже. Я йому просто: »Дай Боже панувать, на золотих кріслах сідать, — та мабуть шкода заходу!« Не в смак була йому моя бесіда.

— Він і в Вевеллім накладає.

-- Се хто такий?

-- Чорт його знає, що за личина! Любо-

мирський казав мені, що отсей Вевеллі хоче погодити Турків з нами. Він і з великим вези-ром знає ся і з господарем Олександром і до нас приїздить — заробити хоче тай годі! Дурисьвіт якийсь, але хитра бестія. Тепер він десь із Шемберком у Турків.. ще зпід Скали поїхали.

— З тої муки хліба не буде — сказав Сагайдачний твердо. — Коли-б Турки хотіли мирити ся, то покладали би умову: звівечити нас, козаків; коли-б Ляхи на се згодили ся, тоді у нас инше діло було би з Турками, а инше з Ляхами. Уже як би ми там полагодили ся з Турками, ще не знати; можемо помирити ся з ними і сей мир буде їм милійший, ніж з Ляхами, бо шкоду мають від нас. Але за те Ляхи відпокутували би зраду... Слухай, Молодецький, ти там у польським обозі живеш з великими панами; скажи їм, що я думаю, нехай не важать ся. І зггалом ти-б добре діло зробив, коли-б мені давав знати, що у вас будуть думати. Адже ти не Лях і мій приятель і православний, а хоч споріднив ся з Ляхами, все ще на козаків не ворогуєш, польським мясом не обріс.

— Що можна буде, то скажу тобі. Коли сам не прийду, то пришлю тобі когось.

— Сам бачиш, до чого може дійти, коли діти стануть вести діло. Памятай же! З Ходкевичем і королевичем я сам поладжу, але з уськими паненятами, сенаторами і комісарами; що тільки будуть путати Ходкевича на кождім

поступку, не дійду до ладу. В козацькій старшині я вже сам дам ряд; хоч я й не гетман, та ще мене слухають.

До самого вечера їхала сторожа із Сагайдачним попереду. Під вечір злізли в конні, щоб відпочати і попасти коні, а потім у ночі дали їхати. Стали під лісом. Усіх непокоїло щораз більше, що не видко було козаків. Правда, на степу, коли їхали, нерав наполохані гайворони зривали ся із землі — і вояки Аннібалів усе находили там або вбитого козака або вбитого Татарина або кінське падло, — видко, уже туди крутили ся різні чати; находили і цілі леговища, де ночували люди; однак більших громад живих людей не стрічали. Степ був як пустиня, хоч шляхи були продоптані.

Микула запізнав ся уже з ріжними вояками і всім оповідав свої пригоди, бо просили його. Слухали його й оба Аннібалі і Курцевич; що їздив із Сагайдачним у Варшаву, і инша старшина з ватаги. Всі не могли начудувати ся козакам, що так славно били ся над Прутом, і хоч жалко їм було, що так марно погибли, проте тішили ся, що така мала громада козаків вдержала майже на три дві цілу силу турецьку і що тисячі таких самих завзятих борців прийдуть їм на поміч під Хотин. Коли-б тільки прийшли!

Відпочали зо дві години і поїхали далі. Ніч була темна і хмарна. Вітер шумів легко травою і листем дубового ліса. Уже було по півночі

коли минули ліс і виїхали на чистий степ, що легенько піднімав ся у гору. Поза горбом на небі горіла червона луна від пожарища.

— Ну, слава Богу, се вже мабуть наші — промовив Молодецький. — Гріють ся на пожарищі, як звичайно; люблять вогонь, як діти.

Коли виїхали на горб, побачили далеко і саме пожарище. Огонь розлив ся широкою струєю на овиді; небо мовби горіло.

— Се Степанівці горять — сказав Сагайдачний. — І чого коваки тут шукають? Зпід Хвастова під Хотин через Степанівці дуже обхідно. Красше би їти просто на Могилів і на Брагу. Мабуть для добичі загнали ся так далеко. — Панове ротмістри — обернув ся Сагайдачний до Аннібалів — вишліть кількох кінних передом, а то щоб не попали ми самому чорту в зуби.

— Адже сказано, що головна сила Турків уже перейшла — замітив один з Аннібалів.

— Триста тисяч війська не буде йти разом. Уважно, панове! — приказував уже Сагайдачний. — Може то наші, а може й ні. Се мені щось підозріле.

Але по ночі не можна було пізнати, хто се у Степанівцях так господарює. Вояки почали вдержувати коні і ждали, яка вістка прийде від висланої наперед чати. Небо почало сіріти і у Степанівцях огонь блід перед сходячим сонцем. Тільки чорні дими підіймали ся тепер щораз виразнійше із землі в небо.

— Заждіть тут! — порадив Сагайдачний. —

Недалеко корчі і ліс, можуть нам придати ся в потребі. А я поїду наперед.

Війско стануло собі кругом старшини і дивило ся в сторону Степанівців. Ярошенко поїхав із Сагайдачним.

Далеко на сході стало червоніти ся небо; сонце сходило

— Видко білі намети під горою — промовив Курцевич. — Козаки таких не мають. Чи бачите?

І якби на potwierdженє сих слів побачили, як Сагайдачний вертав ся скоро до них, а люди, що були з ним, кричали з далека: «Втікайте! се Турки!» За чатою на здогін гнала ся турецька сторожа — спершу тільки кількадесять людей, але по хвилині уже кількасот.

— В ліс! — скрикнув Сагайдачний.

Війско кинуло ся на втікача; Сагайдачний був позаду.

Микула Ярошенко вихопив шаблю із похви і їхав за самим Сагайдачним, готов боронити його в цілої сили. Він так і чув душею, що треба йому сего діда держати ся, треба, щоб дід жив, а то без нього не вдіє нічого. Війско наполохає гнало полем, без ладу, щоб коням було свободнійше. Турки настигали за ними і кричали грімко: Аллаг!

Ледви встигли впасти в корчі перед лісом, як погоня уже й стріляла. Сагайдачний і Микула, що був коло його боку, чимскорше скочили в корчі. Ще не встигли оглянути ся, коли кінь під Са-

гайдачним нараз прикляк — турецька куля вдарила його. Микула зіскочив зі свого коня і пустив його. Де не вняли ся Турки з шаблями. Один замахнув ся на Сагайдачного. Ярошенко з боку ударив Турка по руці, аж йому шабля випала. Але тут уже прискочив і другий. Сагайдачний станув, готов відбити удар, коли тут кінь Турка як стане дуба — Ярошенко шпигнув коня шаблею так, що аж Турок повалив ся на землю. Тимчасом Сагайдачний уже упорав ся з третім; заки той обернув коня в корчах, дід уже заскочив його з заду і рубнув по шії; їздець повис у стременах, а наполошений кінь почав утікати.

Після того Сагайдачний кинув ся у густі корчі; Ярошенко за ним. Було ще саме в пору, бо Турків показувало ся що раз більше; тільки їхати верхом не могли, бо корчі спиняли. Вони здержували коні і стріляли на вздогін за втікачами. На хвилину Ярошенко втратив Сагайдачного з очий і біг престо корчами. Здавало ся йому, що лишив ся позаду, бо далеко перед ним берегом ліса тягла ся стрілянина дальше. Лишати ся не було безпечно — так він розтручував корчі дальше, аж подрапав собі лице, поки забіг у високіпений ліс. Поперед нього скорим кроком із шаблею в руці йшов Сагайдачний. Зпід рукава лівої руки текла йому кров. Помітив се Микула і скрикнув: »Ой Господи! Що вам?»

— Не бій ся; нічого мені не буде. Пострілили мене в руку. Ходім! Шкода, що коний по-

збули ся. Турки, здасть ся, за нами не поженуть ся; бачили, що нас не багато. Прогнали тільки тай годі! Слава Богу, що натрапив ся ліс, а то було би впе з нами.

Ішли мовчки добру хвилину, поки Сагайдачний не озвав ся:

— Ні вже; треба перевязати руку! Перевяжи мені, синку, поратуй в друге. Ось тобі платок.

— Ще нападуть нас!

— Не побачать, не бій ся!

Сагайдачний роздяг ся. Ліве рамя було зранене кулею; у рані було сукно з одежі.

— Витри добре! Витягни все, що там є.

Микула витяг з рани сукно, але куля перейшла рамя на скрізь і він не мав способу переконатися, чи в тілі що не лишило ся. Обтер рану і перевязав її туго платком, щоб спинити кров. Поміг потім Сагайдачному одягнутися і оба пішли далі лісом.

— От спасибі тобі, синку, що поміг у біді. Ходім же! А де наші діли ся?

Польської сторожі справді не було видно, ровскочила ся по лісі, як зайці. У страху кождий дбав про себе, а між корчами і деревами годі було вийти ся знову скоро до купи.

— Коли б уже вийти з ліса у степ!

— Ідім, вийдемо ми вже якось... О! ще стрілав хтось!

Обидва йшли скорою ходю ще з пів години у сторону Дністра, поки зблизили ся до краю ліса, до степу. Не виходили з корчів, тіль-

ко йшли ними. В лісі було чути вже їздців, бо домаче тріщало.

— Чекайте, ось коні пасуть ся, навіть ооїд-лапі! Я їх мушу мати! — скликнув радісно Микула.

По степу тут і там пасло ся справді кілька коний, що в битві скинули або втратили своїх їздців. Вони то скубли траву, то оглядали ся, чи не йде хто їх займати. Ярошенко підійшов до одного коня; той і не втікав, дав спокійно на себе сісти. На тім кони під'їхав до другого; той почав утікати, але Микула випередив його, прискочив і так сильно зловив за поводи, що трохи сам не випав із сідла. Кінь не давав ся; Микула зіскочив із спокійного коня і сів на того бистрого; тепер уже він мусів йти. Обидва коні привів у корчі і дав спокійного Сагайдачному.

— Беріть того, бо мій якийсь нррєвистий.

Сагайдачний усів. Саме тоді із ліса виїхав Молодецький.

— Де ти, Петре, дів ся? Я тебе шукаю шукаю і не можу найти.

— От поратував мене сей козак, а то був би загинув. Погоні за нами нема?

— Я не бачив.

— Ідьмо-ж!

Усі три потисли коні і пігнали вже степом. Із ліса стали що раз частійше виїжджати вояки. Вкінці ліса не стало, всі мусіли вийти у степ. Коли вже більша частина зійшла ся до купи, рушили вперед. Погоні турецької не було; але

страх гнав усіх так, що ніхто й не думав їхати помалу, поки самі втомлені коні не звільнили бігу. Над'їхали і ті, що припізнилися. Тоді почислили себе, не ставало кільканадцять, мабуть погибли. Добре, що не всі; а тож і гадки не було побороти Турків. Вояки оповідали, що із Степанівців виспалося Турків, як в мішка, кілька тисяч, і всі пустилися в їх бік, тільки, видко, завернулися, довідавшися, що їх було не багато. Про те не вірили Туркам і скоро тільки по дорозі стрітили знову ліс, в'їхали у найдальшу його глибину, щоб самим відпочати і напоїсти і коням дати пільгу, бо ті вже падали в ніг і не хотіли йти.

Сагайдачний уже не мав спокою.

— Що то буде, що то буде? — нарікав він перед старшиною. — Де той Бородавка до чорта дівся? Турки вже випередили наших, вб'ються клином поміж нас і Ляхів — де він розум дів? Чого жде? Адже не пустять його під Хотин, щоб і згинув! Тільки троха попасім і далі! Лісом, а не степом, бо я заложуся, що турецьких або татарських чат уже повно на степах. Вони не ждуть.

Всі слухали бесіди Сагайдачного і всіх нахолодив страх. Спочивали недовго і поїхали далше. Лісом було зле їхати, громада розлізлася. Сагайдачний уже не зважав на ніщо, їхав або йшов мовчки, та приказав свою люльку, заклавши ліву руку в пазуху, бо боліла його. Ярошенко не відступав його; слідкував за ним подалеки,

але не спускав його з очий. Він чудувався, скільки сили було в сего сивого діда, що по-мимо рани і болю йшов жваво вперед, або він коня тільки самою правою рукою.

Настала ніч. Сагайдачний ані не думав спочивати. Дехто з вояків з утоми трохи не падав на землю; і Ярошенко, хоч який був сильний — правда, остатними часами він досить змарнів — радо був би поклався де під дубом полежати; а Сагайдачний не хотів. Він уже не просив нікого йти з ним, сам — каже — пійду, бо нема коли спочивати, потім спічну. Молодецький, Ярошенко і ще кількох не покидали його, ішли з ним, поки сили ставало. Вкінці ціле військо лишилося в лісі над Дністром, бо не знали навіть, куди йти; і темно і дороги нема; лише Сагайдачний не ставав.

— Хто хоче, нехай іде зі мною, а коли ні, то я й сам пійду — сказав він.

— Я-ж тебе не покину — відповів Молодецький.

— І я-б хотів з вами — озвався Микула.

— Ходи, ходи, емну; ти, бачу, пильнуєш мене.

— Ой, добродію, до кого-ж мені тепер прихилитися? Іду за вами, як за батьком дитина, бо я вже сам нічого не придумаю.

Всі три йшли ще зо дві години усе горі Дністром, але нарешті, коли обминали якийсь глибокий яр і залізли в безвихідні корчі, стали.

— Чи не зблудили ми? — промовив Молодецький.

— Може бути. Треба почувати, нема ради — відповів Сагайдачний і втомлений усів на землю. — Гей, хто в лісі озови ся! — крикнув голосно, але з ліса не віддавав ся ніхто.

— От колиб можна де коні попасти, я повів би — каже Микула.

— А де найдеш добру траву у дубовім лісі? От лягай, а коні привяжи до дерев!

— Я встану досвіта і найду десь троха трави.

— Добре! добре!... Сподівав ся ти такого, Молодецький? Гарна пригода, що? Ну, слава Богу, ти цілий, а мені, бач, уцідили троха крови. Коли-б хоч у битві великій, а то от на гладкій дорозі. Я й сам не знаю, звідки куля надлетіла.

— Болить тебе?

— От так якби комар укусив. Пусте!... Найкрасше закурю собі люльку і все забуду. От коли-б козаків найти! Ми їх у сих сторонах мусимо найти. Коло Степанівців їх не буде, бо занадто вже близько вороги; виходить, що вони повинні бути над Дністром, може близько Могилева. Там є брід, оттуда нам вранці і дорога.

Ще з пів години балакали оба діди, а Микула тільки слухав. Нарешті всі замовкли і заснули. Сагайдачний від часу до часу постогнував у сні, але втома, видно, перемогла й його, він спав.

Досьвіта зі сходом сонця всі вже були на ногах. Ярошенко встав раніше і попас коні, тепер можна було їхати даліше. Сагайдачний казав собі ще обмити і перевинути рамя, котре йому троха спухло, і просив Микулу вести його коня. Всі три старалися тепер вийти з ліса і йти узліссям, бо надоїло обминати корчі і дерева. Бог поміг: до самого полудня нігде не було видко ворога, можна було їхати спокійно.

Доїздили до Могилева. Ярошенко поїхав наперед шукати броду, що мав тут бути, як казав Сагайдачний. Але тільки він щез за горбом, як по хвилині виїхав знову на горб з кількома козаками.

— Є наші! є! — кричав радісно здалека.

— Слава Богу! — сказали в один голос Сагайдачний і Молодецький.

Козацька сторожа прискочила на здогін до Сагайдачного і познімала шапки.

— Вітай! батьку! — промовив один старий козак. — Слава Богу, що ти живий; ми гадали, що вже по тобі. Ото буде радість!

— Здоров, Муха! Ти тут?... Кажі зараз, де козаки?

— По тім боці Дністра під Могилевом стоять обозом.

— Чому-ж не йдуть під Хотин?

— Тільки вранці сюди прийшли. Втомлені дуже. Ми вже ледви дишемо. Завів нас клятий Бородавка так гарненько в Молдову, що ми вже цілий тиждень тільки всієї роботи маємо, що

пробивати ся табором поміж Турків і Татар. Передучера в ночі напали на наш обоз Татари, ми ледви дали їм раду. Що наших погигло за пусто, за дурно, годі счислити. Цілі чати попропадали і досі їх нема. Уже були ми два рази по сім боці Дністра і потім знову вертали ся на той бік, бо дуже вже горяче було.

— Ведіть нас в обоз! — сказав Сагайдачний коротко і вже не відзивав ся до нікого, тільки думав, та головою махав, наче перечив ся з кимсі.

За містом Могилевом на полях стояли козаки обозом. Було їх там сорок тисяч. Гамір був в обозі, мов на торзі; за обозом ревіли воли, в боку стояло кількасот маж; по полях пасли ся коні.

Коли дійшла чутка до козацької старшини, що вертає ся Сагайдачний, усі заворушили ся. Перший вибіг полковник Михайло Дорошенко. Скочив на коня і виїхав на зустріч.

— Здоров, Петре!

— Здоров, Михайле! От підтримай мене, нехай злізу з коня, бо ліва рука мене болить, пострілена.

— Коли? — спитав ся з острахом Дорошенко, помагаючи Сагайдачному злізти з коня.

— Потім скажу. А тепер які новини у вас?

— Під Хотином був я — говорив Дорошенко — в день чи два, як ти звідтам відїхав, сказав; Ходкевичеви, що вже йдем. Там, знаєш, Ляхи на нас так ждуть, як на манну з неба. Аж сьміш-

но! Ну, тай лад у них!.. Але зачув я і таке: кажуть: »Коли козаки завинили, то нехай самі терплять. А нас, себ то Ляхів, за що мають карати Турки, коли то не ми їздимо на море, лише козаки!« Розуміш, Петре, чим то пахне? І дехто з наших уже так таки й каже: »Не йдїм під Хотин! Зрадять нас! Туркам видадуть!«

— Е, ні! треба йти! так не годить ся! — відповів Сагайдачний.

Дорошенко оглянув ся, чи не підслухує хто розмову, але Молодецький держав ся з далека, а Микула ще дальше.

— І я так кажу, що треба пійти. Але ще одво маю тобі сказати. Вчера переловили ми турецького язика, Молдована якогось, що по нашому говорив. Напер ся до гетмана. До гетмана! до гетмана! а нам і слова не хоче сказати. Ми до него: або зараз кажи! або смерть твоя! Ми вже самі доповімо гетманови. Молдован і каже: Посилає його чи везир чи сам султан навіть, сказати Бородавці, нехай не помагає Ляхам; усю Україну, каже, відступить ковакам, Клів або Камянець подільський на столицю.

— Знаю, знаю, і ми такого зловили — перебив Сагайдачний. — От їде за нами... Ага чувш, друже, возьми-но ти його у свій полк та йди йому на руку; поратував мене в бідї і поміг, від смерті збавив. Йому всю родину забрали і він оттак блукає, бідолаха...

— Добре, добре, я прийму.

— Ярошенку! — кликнув Сагайдачний і

коли той надіхав, сказав: — Отсе полковник Дорошенко приймає тебе у свій полк. Там хоч прохарчувш ся, а то з голоду згинеш. А потім пошукай мене, я ще тобі маю щось дати.

— Спасибі вам, батьку! — відповів Микула, радий, що бачить стільки тисяч своїх людей. У такій великій громаді і смерть лекша.

— Так до речі, Михайле! Гадаєш, що в Бородавки не було таких язиків більше?

— Вжеж, мусіли бути.

— А він що на те?

— Чорт його знає, що він гадає. Веде нас з Турками та Татарами об межу, так що обгонити ся від них годі, мов від собак, і тішать ся, що спалив пів Молдови. Наших аж під Сучаву посилав. Одна чата з трох тисяч людей десь пропала: цілий полк! Менших і не рахувати. А тепер щось таке чинить, якби справді не думав іти під Хотин... Може послухав Турків?

Розмова увірвала ся, бо надіхала вна старшина. Всі витали ся із Сагайдачним, як з батьком рідним, і що перше почали казати, то були наріканя і проклони на Бородавку, що збавив стільки людей, харчів з дому доволі не набрав, а тепер промишляє розбозм... Доста їм Бородавки! не хочуть його! Добре, що Сагайдачний вернув ся; вони його ось так зараз виберуть гетманом. Усі козаки ждали тільки на нього, щоби Бородавку скинути.

— Годі! годі! — втихомирював їх Сагайдачний. — Треба раду скликати.

Всі в'їхали в обоз. Побачивши Сагайдачного козаки обступили його роєм, так що їхати було годі. Тільки чути було, як казали: »Слава Богу! слава Богу, що вернув ся! Тепер у нас буде голова!«

— Спасибі вам, діти! спасибі! Не товпять ся так! дайте дорогу! — просив козаків Сагайдачний. — Ми ще сьогодні зробимо лад. Не журіть ся! Ідїть спочати!

Але козаки зачувши, що вернув ся Сагайдачний, збігали ся з усіх сторін і вже тисячі їх провожали його і старшину на широкий майдан, що був посеред обозу.

— Зраз раду скликати! зараз раду скликати! — кричали козаки щораз голоснїйше. — Скинути Бородавку! скинути!

Козаки навіть не пустили Сагайдачного у па́мет, привели його на майдан і тут казали довбошам бити у кітли. »Кличте Бородавку!« »Нехай він пропадає!« »Сагайдачного гетманом обрати! Сагайдачного!« Крик настав такий, що ніхто вже свого власного слова не міг почувти.

Надїшов Бородавка і решта козацької старшини. Яцко Неродич, прозваний козаками Бородавкою, через те, що мав на лиці велику бородавку, прийшов на раду п'яний.

Се було видко по його червонім, набресклім лиці і по непевнім ході. В руках мав булаву.

— Здоров, Якове! Маю деякі новини з Вар-

шави. Кажі козакам утихомирити ся, нехай я розповім, що приношу.

Бородавка не відповів нічого, тільки шукав деякого висшого місця, щоб його бачили козаки. Підсунули йому якусь бочку, що стояла на майдані, але він не міг на ній устояти і, заким промовив слово, трохи не впав.

— Тихо, хлопці! — промовив він нарешті, піднявши лїниво булаву в гору, і потім просто злетїв на підставлені руки старшини, що поставила його на землю.

На бочку виліз Сагайдачний.

— Тихо! тихо! тихо! Сагайдачний говорить!

Заким козаки справді втихли, минула добра хвилина. Вкінці промовив Сагайдачний:

— Приношу вам новину з Варшави. Король його милость сказав, що за нашу поміч потвердить нам нашого митрополита і єпископів і що не буде ширити унії. Дав слово! Королевич також дуже просив помощи. Наша річ показати тепер, що ми Польщі потрібні, аби не говорили і не писали, чи нас треба вигубити до ноги, чи ні. Покажїм, що ми, православні, не зрадники отчизни, як про нас кажуть! Зачуваю, що дехто з вас не радить іти на поміч Ляхам. Я ще під Хвастовом у Сухій Дїброві читав вам — коли тямите — письмо патріярха Теофана: — «Поможїть, писав він, Ляхам, бо Турки вороги всіх християн». І я кажу: «Не треба нам лишати християн у такім нещастю, ми повинні їм

помогти. Ляхів гудьмо, та з Ляхами будьмо. Ану, не поможемо ми їм, тоді невірні розпустять на всі сторони свої загони; не буде кому боронити землю християнську, бо і нас можуть потім змести. Тепер вже нам Турки на карку висять, не пора нам завертати ся. То як-же ви тепер гадаєте: — іти під Хотин чи не йти?

— Іти! іти! — закричали козаки.

— Тільки не з Бородавкою! — крикнув ще хтось з гурту, коли тамті оклики втихали, і нові оклики зірвали ся, як буря: »Скинути Бородавку! скинути!«

Бородавка чув ті оклики, але дивив ся баньковатими очима так, якби не розумів, про що йде діло. Хтось таки за ним скрикнув грімко: — Скинути Бородавку!

Бородавка обернув ся помаленьку поза себе і загрозив булавою: »Що? мене скинути?« — сказав звільна, і се питанє його було більше сьмішне, як грізне. Козаки, що стояли довкола нього, навіть засьміяли ся.

Сагайдачний зліз з бочки, а на його місце виліз Дорошенко. Стояв часок, поки козаки утихомирили ся.

— Слухайте, панове! Вернув до нас наш батько Сагайдачний, з котрим нам було так добре, поки дурним головам не прийшло на думку його скинути, а вибрати Бородавку. Бородавка так нас водить гарненько сюди-туди манівцями, саме поміж Турків, як вівці між терне, що багато нашого брата вже валяеть ся по степах

гайворонам на поталу. А можна було без того обійти ся. Про інші гріхи нашого гетьмана краще замовчу. Тільки те скажу коротко і на розум, що коли ми маємо йти під Хотин, коли не хочемо, щоб за нами підкови збирали, нехай веде нас гетман Сагайдачний. До булави треба голови! Хочете його мати гетманом?

— Хочемо! хочемо! Сагайдачний нехай буде гетманом! Бородавки не хочемо!

Такі оклики лунали кілька хвилин і тисячі шапок злетіли у гору.

Сагайдачний випрошував ся тимчасом у старшини: — Я вже старий! От і рану маю! Може-б кого иншого?

Але старшина вихопила Бородавці з рук булаву, подала Сагайдачному і підняла його на бочку.

— Не відрікай ся, Петре! — казали йому. — Приймай тай годі!

Сагайдачний стояв довго без слова; уже козаки і втихли, а він ще немов думав, що має сказати.

— Панове! У мене до вас тільки два слова. Перше слово: велике спасибі вам за те, що мене вже в друге вибрали гетманом. А друге слово таке: коли має бути лад між нами, то вже вzbачайте, що я про сей лад буду дбати так, як перше дбав. Може мій спосіб декому буде й не до смаку; та самі ви знаєте, що куля не галушка, її не проковтнеш; війна не забава, лад мусить бути! А по сім слові зараз

вам мій перший приказ: до вечера всі маємо бути по тім боці Дністра, а в ночі йдем дальше під Хотин. Розходіть ся!

Се сказавши, Сагайдачний зліз з бочки і саме наткнув ся на п'яного Бородавку.

— Се ти, Петре, що собі гадаєш? що я теє... га? — зачіпив Бородавка нового гетмана.

— Якове! іди спати! — відповів Сагайдачний лагідно. — Не чіпляй ся!

Але в п'яній голові повсталала п'яна думка: Бородавка вихопив шаблю з похви і замахнувся на нового гетмана. Його, розуміє ся, зараз здержали за руки.

— Відведіть його у намет і поставте сторожу! — приказав ще новий гетман і пішов троха припочати та дещо попоїсти, бо вже душі не чув у тілі. Вже в наметі доповів ще старшині свою думку про Бородавку: — Мені в Варшаві видали Бородавку і нехай він тільки не держить яєика за зубами, то я з ним порахую ся.

Тимчасом козак Муха повів Ярошенка до Дорошенкового полку. Приймили його радо, дали їсти і узброїли його. Ярошенко аж відітхнув лекше. Він уже й рахубу стратив, коли вийшов із Серета. Здавало ся йому, що се було так давно, так давно, рік тому або й більше, і що все, що він перебув — за остатних два тижні, не стало ся дійсно, тільки сніло ся. Він і справ-

ді ходив, як у сні, і дивив ся на козаків мов не своїми очима. Одно тільки відчував душею, що піде тепер з козаками, мов з водою, і буде під Хотином. У них, після вибору Сагайдачного також вступив дух; почули певну руку над собою і повеселійшали.

До вечера уже всі перейшли Дністер і перевели табор. Надійшли також обі роти Аннібалів і прилучили ся до козаків. Попереду уставив свій полк Дорошенко і ждав, поки ціле військо упорядкує ся. Вкінци Сагайдачний дав знак і все військо рушило. Сагайдачний їхав позаду на возі, бо міг не через руку вести коня.

V.

В середу, першого дня місяця вересня, на полях на полудне від Хотина йшла дуже пильна робота. Відділи польського війська вже мали позначені місця, де мали стояти, і працювали завзято ще з ночі, щоби чимскорше докінчити окопи, бо прийшла вістка, що все турецьке і татарське військо вже недалеко Хотина. Уже вчора татарський хан Кантемир з кількома тисячами війська наробив їм шкоди у сторожах і в обозі; ледви скараскалися його.

Земля коло Хотина похилена до ріки і порозбивана глибокими ярами, котрі чим ближше Дністра, ширшають. В однім таким ярі, против села Браги, над самим Дністром, стояв величезний старий замок, немов височенна, стрімка і неприступна стіна, що замикала ворогам із Польщі дорогу в Молдову. Коли було на нього подивитися з кам'янецької дороги, то він не дуже то впадав в очи, немов потопав у глибокім ярі; та за те, коли було стати під його стінами і глянути у гору, то чоловік почував себе дрібною мурашкою, що випала за чимсь у підніжжя замку. Велитенські підмуровані окопи з глибо-

кими ровами держали у своїх кріпких обіймах сю старосьвітську будову і припирали широким півкругом до стрімких берегів Дністра. Тут залога могла жити безвечно, без страху: з одного боку глибокий Дністер, з інших боків валя і яр з потоком, котрого воду можна було стримати загатою і підняти на два сажні в гору: сам же замок мав такі мури, що могли без шкоди ковтати в нього з цушок, як ковтачі стукають клювами о бані церковні.

Однак тепер із сего замку не багато було користи; він міг придати ся тільки в крайній потребі. Місця на обоз для більшого війська тут не було тай не видко було звідси бесарабських степів перед собою, де мало бути боввище. У замку на подвірях, в ровах і попід замок крутили ся тепер тільки зайшли люди з Молдови і польські чури, що пильнували стирт соломи і сїна, худоби призначеної на заріз і коний.

Щоби із замку дістати ся до польського обозу, треба було йти під гору, перейти місточко Хотин, тепер спалене до тла, щоб не давало захисту ворогови — тільки кам'яна церква лишила ся — а за церквою уже й починав ся польський обоз. Тут широка, хвиляста рівнина надавала ся і на боввище і на кладенє обозу — і тут то й вела ся тепер робота. Окопи польського обозу, з брамами, з висуненими на перед і на лїве крило редурами, припирали до берегів Дністра, як величезна погнута земляна

підкова. Місця закроїли собі Ляхи багато, щоби війську не було тісно.

Але ще не все польське військо було під Хотином в окопах. Саме передвчера прийшов королевич Владислав із своїми полками і лежав по тім боці Дністра обозом поміж Жванцем і Брагою. Не міг перейти на другий бік ріки, бо міст попсував ся; а до того не так легко було зі стрімкого берега зійти з цілим табором над саму ріку.

Повздовж окопів їхав і приглядав ся роботі великий польський гетман Іван Карло Ходкевич, схорований через падачку дід, уже сивий та згорблений. Він сидів на кони лїниво, без сили, і тільки бистрі, розумні очи показували сильну душу в сїм хорім тілі. Придивляв ся уважно окопам і від часу до часу скрикував злісно на вояків:

— Куди землю викидеш? По що так далеко за окіп? Чому рів не всюди рівний? Зрівняти! Як тут положиш ся стріляти?

Розгнівавши ся, Ходкевич навіть потягав по хребті сего і того вояка довгою паличкою, такий був нетерпеливий.

За гетманом подалеки їхало двох старших з його полку: белзький воевода Рафаїл Ліщинський і ротмістр Степан Пац. Вони приглядали ся гетманови і шентали собі:

— Злостить ся, що козаків нема — говорив Ліщинський.

— Обійдемо ся і без козаків — хвалив ся молодий Пац.

Ліщинський глянув здивовано на молодого ротмістра.

— Вашмосць ще з Турками не воював?

— Ні.

— Ну, то ліпше би не чванити ся. Всіх нас разом з козаками, коли прийдуть, буде лише 70.000, а Турків є 300.000, а нехай лише 200 000, коли челяди їх не числити, то все таки три рази більше, як нас. А вашець собі так козаків за байбардзо має.

— Ет! ще може й не треба буде їх, бо от Шемберг їде з Вевеллім. Довго бавили ся в Турків!

Обозом надїхав справді спольщений Німець Шенберг, що їздив у посольстві до турецького султана, щоби ще в послідній хвилі спробувати, чи не могло би обійти ся без війни. За ним їхав Грек Вевеллі, смаглявий, сухий чоловічок з хитрими очима і зарослим чорною бородою лицем. Він уже здалека зліз із коня, передав його чурі і з похиленою головою, покїрно підходив до Ходкевича.

— Добрі новини чи злі? — спитав ся Ліщинський Шемберка.

— Злі! — відповів той коротко і підїхав зовсім близько до гетмана.

Ніхто не важив ся підслухувати розмову Шемберка з Ходкевичем; тільки Вевеллі стояв

близше, поклавши руки турецьким способом наохрест на груди і ждав, поки його покличуть.

— Турки далеко? — питав ся гетман.

— Ми від'їхали їх чотири милї від обозу

Тепер будуть уже певно близше.

Ходкевичеви задрожали нервово уста.

— Є яка надія на мир?

— Нема. До султана мене й не допустили; везир ховав мене перед ним. Каже, що Осман так довго їсти не буде, поки не займе нашого обозу.

— Блазень! — скрикнув Ходкевич гнівно.

— Сі листи, що привіз Вевеллі під Скалу, я думаю, були фальшиві.

— Що?!

— Були фальшиві, кажу. Отся бестия, здаєть ся, сфальшувала. — Шемберк махнув головою у сторону Грека, котрий стояв з боку спокійно, бо не розумів польської мови. — Капіджі-баша і Усейн-баша і господар присягали ся, що ніяких листів не писали. Через нього стали підозрівати й господаря Олександра, що нам прихильний, скинули його — і не вбили тільки тому, що прийняв турецьку віру. А господарство віддали знову Степанови Темші. І самого Вевелліого замкнули, та потім якось пустили. Чудно воно...

Ходкевич глянув на хитрого Грека зневажливо і гнівно, але не промовив ні слова.

— А отсе лист від везира, уже правдивий — і Шемберк передав Ходкевичеви пергамено

вий звиток, завитий у червону китайку, завязаний шовковим мотузком і запечатаний воском.

Ходкевич розірвав скоро шнурок і гляпнув на письмо.

— Я по турецьки не розумію! Може вашмосць знає, чого від мене хочуть.

— Здогадую ся — відповів Шемберк. — Там у наметі волоського господаря Радули говорило ся, що Турки, коли застануть козаків уже тут, передовсім нападуть на них. Нас певно намовляють, не помагати козакам, щоб вони погибли; тоді з нами помирять ся.

— Ні! се не може бути! се було би лайдацтво! — обурился Ходкевич. — Ну, чи видав хто таке ошуканьство? І я мав би до того допустити? Ніколи!

— Коли мені вільно сказати своє слово, то я-б також радий, не опускати козаків у потребі. Вони можуть нам дуже придати ся. Над Прутом — я вже з Молдови писав вашій милості про се — я сам був сьвідком, як мала чата козацька на три дні здержала майже всю армію Османа. Таких вояків нам треба. Се була би крайна невдячність, покидати у лихий годині таких товаришів.

— Щож з того, коли їх ще нема!

— Певно не можуть дійти; Татари спляють.

— Коли-б уже раз прийшли, а то я сам не знаю, що буде. Ось для королевича в окопах місце, а він ще коло Жванця! Кого я тут по-

ставлю? А тут ворог так близько! Що то буде, що то буде?! Пац! — крикнув Ходкевич. — Ви знаєте по італіянськи. Скажіть-но ви сему драбови, що мені його служби не потрібно; може забрати ся до чорта; нехай нам тут не заваджає та не придивляє ся, бо ще зрадить нас. Тільки не кажіть так остро, як я.

Пац підїхав до Вевелліого, що знав по італіянськи і сказав йому коротко, що гетман не потребує його прислуги і що може собі хоч раз відїхати.

Вевеллі замахав руками, якби обганяв ся від мух, потім вложив руки на груди, поклонив ся по саму землю Ходкевичеві і заговорив скоро-скоро, як на муках: — Я нічо не винен! Листи були правдиві! Радула посьвідчить! Радула за тим, щоби помирити ся; просив мене... А мені яке діло? Я не для себе бажаю мира...

— Відведіть його в обоз! — приказав Ходкевич.

— Чи можу й я відїти? — спитав ся Шемберг. — Дуже втомив ся я.

— Можете відїти... Чекайте! І ви нічого не чули про козаків?

— Чув, що були коло Степанівців, але коли се було?

— Одна чата козацька, три тисячі людей, що заблукала ся десь у Молдові, є вже у нас, прийшла передучера вечером, хоч і не ціла, але де решта? де решта?

З поля чвалом над'їхала кінна польська сторожа в вісткою, що в лісах бачили Турків, недалеко, може пів години їзди звідси.

— Се певно передня сторожа турецька — замітив Шемберк.

Ходкевич глянув у поле, стиснув нервово губи і приказав затрубити гасло поготівле. Трубачі, один за одним, підхоплювали гасло, котре валунало всюди, як далеко сягали окопи. В обов'ї попри неготові ще окопи почало уставляти ся військо, і кінне і піше, відділами. Неспокій обняв усіх. Уже кілька разів остатніми днями стревожили сторожі цілий обов — тепер уже кождий сподівав ся нападу, бо очевидно Турки мусіли вже бути ближше. Надбігли й інші чати і потвердили, що далеко по полях видко вже малі турецькі відділи; лісами йде їх певно біліше. Козаків не бачили.

Війско стояло смутне і непевне, бо й найменший розумів тяжке положенє. Тут надходила така хмара ворога, а їх в обов'ї всего не більше як двадцять тисяч. За Дністром при королевичу є ще в десять тисяч, але вони не допоможуть через ріку. Ліве крило обозу тільки троха заслонене; як ударять Турки в сей бік, погинуть усі. Недаром перееував Ходкевич свій полк у сей бік. Щож в того, коли настає велика дїра в тім місци, що призначене для війська королевича. Кругом біда...

Надходив вечір і, чим низше клонило ся

сонце за буковинські ліси, обливаючи ціле небспершу ясно-жовтим а потім червоним огнем, тим військо легше віддихало, бо в ночі і ворог не важить ся так легко підлізти під обоз. Ночі темні, не видко нічого — можна сидіти безпечнїйше.

На ніч розпустив Ходкевич полки на квартири, але за те подвоїв сторожі і приказав бути на поготівлю. Сам пішов у свою ліпянку з глини і тут не вспів усїсти, як рука в нього затремтіла судорожно. Се був знак, що приходив на нього напад епілепсії. Його зараз поклали на ліжку. Лице йому посинїло, очі виступили на верх, а з губи покотила ся слина. Тїлом його стало підкидати — він зовсім утратив пам'ять. Покликали лікаря-Француза; той тільки пильнував, щоби гетман не потовк собі голови і тїла, а иншої ради не міг дати. Для нього се не була новина; він бачив такі напади у Ходкевича вже нераз, але порадити не міг. По якімсь часї гетман опам'ятав ся, почав блудними очима розглядати ся по хатинї, але був такий слабкий, що не міг рушити ся. Його лишили в ліжку і наказали прислузі не перешкаджати; може засне, то стане йому лїпше. Він справді заснув.

Над ранком збудив ся; тільки свитало. Постогнуючи встав із медвежої шкіри, на якій лежав, і почав простягати ся. Всї кости болїли його і лице в нього було блїде, як та шкіра на чашці, що в нього була під чуб виголена.

До хатини вступив Ліщинський в радісною вісткою.

— Козаки йдуть!

— Ідуть?! Ну, слава-ж Тобі, Господи! Де вони?

— Уже коло Кам'яного яру.

— Зараз мені подайте коня!

І Ходкевич устав, ще раз випрямив ся, знявши руки в гору, позіхнув і вийшов на двір. Кінь стояв осідланий.

— Нехай посходить ся старшина; поїдемо на зустріч!

Вістка, що йдуть козаки, розійшла ся блискавкою поміж війском і, ще сонце не зійшло, як цілий обоз був уже на ногах. Радісний гамір пішов по обозі: — «Козаки прийшли! Козаки! слава Богу! Тепер ми безпечайіші!» І всі раднійше взяли ся знову копати окопи.

Толокою попри лісок, виминувши глубокий, крутий яр, їхала досвіта мала польська дружина в сю сторону, в котрої йшли козаки. Вже здалека чути було, як скрипіли деревляні осі козацьких маж і як дудніла земля під ногами сорок тисяч війска.

Полк Дорошенка, що йшов передом, чорнів ся вже на степу, як довженна змія, що помалу лізла травою. Перед полком і з боку від Молдови йшли передні і бічні сторожі. Все війско було немов покрите легкою імлою — се і рані-

шня мрака холодного ранку і віддихи з тисячів грудий зводили такий туман над війском.

На дружину Ходкевича наскочила козацька сторожа з винятими шаблями. Не пізнала здалека, хто се вийшов на зустріч.

— Ми свої, свої! — скрикнув Ходкевич. — Де гетман? Дайте йому знати, що ждемо на нього тут.

Але заким надїхав сам Сагайдачний, уже й зовсім розвидніло ся, уже кілька полків козацьких розклало ся обозом в долинах над Дністром по лівім боці від польського обозу.

Ходкевич уже мав відомість, що коваки скинули Бородавку з гетманства, а вибрали старшим Сагайдачного; так він і ждав на нього. Вкінці той надїхав на кони.

— Витаї нам, Петре! — промовив першій Ходкевич по руськи. — Ми вже гадали, що тебе Турки зїли.

— Подавились би нами — відповів Сагайдачний, подаючи руку Ходкевичеви. — Але гладко не йшло ся нам. Усю дорогу від Могилева сюди годї було скараскати ся клятого Кантемира. Ще вчера з вечера думали ми, оттам низше, де скручує ся Дністер, заночувати; уже й табор розбили. Так ні, як присїкала ся клята Татарва, треба було йти дальше. Його милость королевич уже є?

— Ще коло Жванця.

— А чоґож він там сидить? Я ночами і

днями гоню, щоб тільки до вас дістати ся, а він... Сеж крайній час.

У голосі Сагайдачного чути було пере-серде.

— Слава Богу, що ти вже є — відповів Ходкевич. — Якось ми собі обидва порадимо,

І тільки тепер, злізши з коний, почали всі витати ся Війско тимчасом ішло безконечними, здавало ся, рядами і громадами та займало свої місця. Козацька старшина уже їздила з одного кінця в другий та роздивляла ся, де би копати окопи. Табор козацький заїхав ближше до ріки, військо стануло ближше поля. Непотрібні вози затягнуто на окопи і присипано землею. В обозі заройло ся від людей, мов від бжіл в улюю, коли їх підкурити. Всї готовили ся на кроваве весіле. Не було коли спочивати; кож-дий позирав неспокійно на поля та ліси перед собою, чи не надходить уже ворожа сила.

Тимчасом Молодецький і обидва Аннібалї вертали ся зі своєю дружиною у польський обоз. Ярошенко просив Молодецького, щоби взяв його з собою: а то бояв ся, щоби в польськїм обозї не взяли його за зрадника. Молодецький згодив ся. Ярошенко йшов пішки і розглядав ся по обозї. Війско працювало при окопах, а чурпиль-нували возів, наметів, сіна і соломи. У долинках горіло безліч огнів, при котрих варила ся для панів страва.

Потім Ярошенко відлучив ся від війська і пішов у низ до замку. Казали йому, що там

під замком в Молдовани, то він від них сподівався дещо довідати са. По дорозі до замку болото було таке глибоке, що ніхто не важився їхати возом; воно було липке і чіпляло ся постолів, як смола; годі було йти. Довкола стирчали чорні стіни спалених хат і порозкидані надгорілі бальки. Чури тягали ті бальки в обоз на огонь і допалювали містечко на попіл.

Під окопами замку, з того боку, де брама, що замикала дорогу в замок і до Дністра, побачив Микула циганське село. Цілком так само, як цигани, розклали ся тут люди на возах, в бурдеях і під шатрами. Гомін стояв тут, мов на малім торзї. Микула чудувався, що се за люди. Він спитав якогось п'яного чуру, хто там живе.

— Волохи, такі самі чорні чорти, як ти! Гей, чекай, пташку, ти що за один?

— Відчепись, бісова личино, а то дивись!

Микула вхопив за шаблю і чура пійшов собі.

Але коли він так дивив ся за чурою, побачив громадку вояків, що вела з польського обозу двох повязаних за руки людей. Ті люди не хотіли йти, падали на землю, здіймаючи до гори звязані руки і просили ся у вояків. Ніщо не помагало; їх силою піднимали із землі і несли далі.

З циганського села повибігали цікаві люди.

— Ведуть вішати! вішати! — почув Ярошенко волоські слова і тільки тепер побачив

недалеко замку на самім стрімкім береві Дністра шибеницю.

Засуджених вели попри Ярошенка. Він бачив смертельний страх на їх лицях і чув, як вони благали по волоськи вояків. За ними бігла череда цікавих польських чур і верещала:

— Все Волохи тай Волохи!

— Вони вам обоз підпалять!

— Зраджують нас!

— Отсих циган під окопами всіх би ви-
вішати!

Ярошенко зрозумів, що ті люди під замком, то втікачі з Молдови. Зі страху перед війною одні повтікали в Карпати і в Семигород, а другі навіть з жінками і дітьми утекли сюди під опіку польського війська, а то і далше в Польщу. Байдуже їм було, хто кого бє і за що; вони бажали життя спасти і більше нічого. Ярошенко відвернув ся від тих, що провадили засуджених на шибеницю, і пійшов під окопи. Тут не тільки жили і спали люди; була тут і ціла торговиця. Навіть і кілька коршем завело ся: чотири стовпи, зверху на патиках солома або трава — і вже була готова коршма для чур з польського обозу, що пропивали тут і своє і чуже. Богато з того добра, що чури награбили, напавши на Жванець, лежало тут на возах і в кешенях Вірмен і Молдован, котрі, не зважаючи на те, що недалеко від них ось-ось мала полити ся людська кров, торгували і міняли, а надбане добро переховували під доглядом у гли-

боченних ровах замку. В однім місци вела ся завзята бійка; ніхто не розборював людий, бокого се могло обходити?

Ярошенко приступив до одного гуртка людий, що сиділи коло ями, викопаної в землі, і спитав ся, чи нема тут людий із Серета. Але ще не почув відповіді, як хтось ударив його по плечи і здивовано кликнув: — А ти що ту робиш :

Микула обернув ся, як опарений: — Се ви, Дзерон? Ви тут?

— Чата захопила мене тоді, а тепер годі вертати ся.

— Є тут і мої?

— Батько в.

— Лише батько?

— Інших відбили опршкки над Прутом: і маму і жінку і сина.

— Я знаю. Ой, Господи, Господи! Таки се правда! — скрикнув Ярошенко у розпуці. — Ведіть мене до батька!

Дзерон повів Ярошенка горі понад окопом, а потім в низ у яр, котрим плив потік, що давав воду для замку. Сей потік був тепер загачений, як у ставу, і в ярі справді утворив ся ставок, з котрого спадала вода з шумом по загаті, і спливала далі попри височезну стіну замку у Дністер. Микула дивив ся з гори на грубезні мури замку з червоними хрестами з цегол: і на людий, що сходили з гори в низ на подвір'я, або по мості заходили в замок.

— Отут над истоком у корчах наша оселя, — сказав Дзерон — а коли дощ, то ховаймо ся десь під мур! Триста чортів би їх ухопило! Чого я дочекав ся! Я Дзерон Симеон, перший купець у Молдові! Сидимо не замкнені, а проте, як у неволі! Кудя тепер рушити ся? Добре хоч, що троха грошей маємо!

Ярошенко не дослухав бесіди Вірменина, бо побачив з гори свого батька і побіг до нього. Старий Семен Ярошенко сидів під муром на камені і грів ся до сонця, що вже підходило під полудне. Сидів, сперши руки на колінах, і думав якусь важку думку.

— Тату! тату! мій нещасливий тату!

Старий обернув ся і затряс ся цілим тілом. Встав і видивив ся з недовірем. Та тут і припав зараз до нього син з гірким плачем. Тільки кутики уст старому тремтіли; він тримав голову сина на своїх грудях і ласкав його мокре лице. Микула не міг утихомирити ся: сльози горохом котили ся йому по лиці.

— Не плач, сину! Бог ласкав! — промовив нарешті старий, але коли се сказав, не втерпів також і заплакав, промовляючи: — Нема ані мами, ані Роксанди, ані Тодора! Вже певно у Турків у неволі.

— Ну дайте-ж спокій! — сказав остро Дзерон, що надійшов тимчасом до них. — Що вам з плачу прийде? От добре, що хоч ви два наїшли себе. Ходіть дещо попоїсти; я купив горівки і сала і хліба якогось, що собака не їла-б —

але кращого нема — ну, ходіть у корчі у леговище! — Однак тут прийшло Вірменинови на думку його власне нещастє і він закляв: — Земля би вас не приняла, Ляхи, чати, опришки і вся песя віра, що ви мене в таке нещастє за-пхали!... Ну, ходіть! Не стійте!

Всі три пішли у яр у корчі. Леговище обох Семенів, Ярошенка і Дзерона, не дуже було мудре: троха сїна і соломи — тай по всїм. Отут вони й сїли.

— Якже ви помарніли! — замітив Микула Ярошенко, коли вже всі троха втихомирили ся. Він перше мов і не побачив сего.

— Ну, ну, — відповів Дзерон — і ти не дуже потовстїв. На, пий і їдж!

Всі напили ся горівки з деревляної бари-лочки; Дзерон потягнув таки добре, аж дух йому заперло.

— Оттак собі — каже — забю баки щодня сивухою тай лежу. Що буду робити?

— Якже ви сюди дістали ся? — питав ся Микула.

— Та от як — почав старий Ярошенко: — Чата впала на подвірє; ми саме хотїли втікати на Руїну. Нагаями вигнали нас і волів на дорогу. Заняли і пігнали, як товар. Матїр і Тодора може були би й пустили, але мене й Роксанду анї руш! Мене, видко, для язика, а Роксанду... звісно, вояки.. Мати і Тодор не хотїли лишати ся, пішли з нами; думали, відмолять нас. Що плачу було, Господи! Провожали нас мов на

кладовище. І як ми зайшли над Прут, я сам не знаю. А тут опришки наскочили вночі на чату, захопили і людей і худобу, кого запали. Чоботаря Гаврилаша вхопили також. І Логофета... Я ще не спам'ятав ся, що стало ся, дивлю ся: нема вже ні жінки, ві невістки, ні внука. Тільки чути плач із ліса, такий страшний...

— А нас старих чата за карчило — перебив Ярошенка Дзерон — тай через воду. »Тримай їх! — кричать — сі нам потрібні для язика!“ А спухли би вам ваші язики, як колоди!

— Пригнали нас під Хотин — зачав знову Ярошенко. — Тут мучили нас, питали ся, чи не знаємо чого, де Турки...

— Поки мені прийшло на думку: — перебив знову нетерпеливий Вірменин. — »Ведіть нас, кажу, до Петрашка Могили. Він тут повинен бути!« Є! — кажуть. Ведіть! Привели. А я Петрашкови тільки два-три слова і зараз нас пустили. Були би замучили ті пахолки прокляті. Чому не їш, старий?

— В рот не йде! — відповів Семен Ярошенко. — От дякую Богу тай св. Іванови Сучавському, що хоч син при мені. Але чого ти сюди йшов?

— Якже-ж я міг сам лишити ся в Секреті?! Та я був би доси загиб із самого жалю!

— З ким же ти прийшов і як? — дивувався старий. — Та се-ж тепер нема стежки певної ні в лісі ні в поли.

— Я справді й сам не знаю, як мене Бог

милував і сюди завів. А то-ж я вже кілька разів заглядав смерти в очи. Уже третій тиждень я в дорозі і той час роком мені здаєть ся.

Микула почав оповідати свої пригоди. Дзерон тільки прицмокував з дива, а батько Микулів зітхав і хрестив ся.

— Ну! — сказав нарешті Вірменин до Микули: — Добре, що ти тут. А що далі?

— Буду вивідувати ся, де турецький ясир і там певно найду своїх. Вкуплю. Слава Богу, якось гроші доніс при собі. От на грудях у мішочку маю і в одежі вашиті і в поясі троха.

— Но — но! — замітив Дзерон. — Похвали ся ти своїми грішми перед тими розбишаками там з того боку замку. Тільки твого й життя. І так тепер отся польська голота заїла ся на Волохів. Ти бачив, як повели двох наших?

— Бачив.

— Кричать: «Волохи зрадники! Підпалять нам солому, обоз!» А шакомі хиба на те мізерне добро, що під окопами продають. Треба буде звідси забирати ся, тільки чорт знає, куди і як! Тьфу тай годі!...

— Якжеж ти гадавш розвідати ся, де ясир? Як туди дістанеш ся!? — допитував ся батько в Микули.

— Побачу. Я тільки що сьогодні прийшов. Думаю собі так: що Турки і Татари тепер тільки стягають бранців до купи. Не женуть їх зараз до дому. Десь їх будуть тримати. Мушу допитати ся.. Ой, тату, тату, чи снило ся нам таке тому три тижні?

Микула почав оповідати батькови, як запорядив дома.

Оповідав, аж тут нараз ген, далеко, при окопах, чути — бух! бух! Стрілили з пушок. А за пушками дрібно, мов горох по столі, затарахкотіли рушницї.

— Ого! вже танець починав ся! — промовив Дзерон.

Всі три глянули на горби поверх себе. Ріжні чури і цікаві люди бігли в бік окопів. Вистріли відзивали ся щораз частїйше, змішані з окликами з тисяч грудий.

— Чи ти гадавш вертати ся до козаків? — спитав ся Ярошенко сина.

— Треба би.

— Не йди хоч сьогодні; нехай я тобою натїшу ся; а то я за той час не мав ні дня спокійного ні ночі. Подумай, таке нещастє...

— Ви менї й не кажіть... Сьогодні вже не верну ся, але завтра пїйду. Там між козаками я скорше розвідаю ся, де ясир, як би до нього дістати ся, а тут я що довідаю ся?

— Добре, добре, тільки сьогодні не йди!

— Відшїчни! Адже ти змордований! — сказав Дзерон, протягаючи ся на соломі. — Ото постеля! Вже всі кости болять. Святий Симеоне, я тобі вибудував таку гарну церкву, що сотки років мене переживе; як ти можеш дивити ся на таке, щоб я так у корчах лежав?

— Не гриши, Семене! — сказав старий Ярошенко. — Побачиш, що вийдеш із сеї біди.

— Та бо вже терпцю не став! Доки то потягне ся! Ух-ху-ху! Галла! Ото галакають! Чуєте, як там галакають? Хто знав, може ще сюди прибіжать сі пройдисьвіти.

— І се може бути — відповів Микула.

— Деж би ми в потребі сховали ся? — спитав ся Дзерон неспокійно і сів на соломі... — Я вже казав тобі Семене; нема тут чого сидіти; краще пійти нам лісами, в почи... Кудись би ми вже зайшли.

— Як би кругом не вороги та не опришки. А тепер і дорога в Камянець непевва — відповів старий Ярошенко.

— Чекай-же ти там на мене, стара! І ти, моя Рипсимо, і ти, Кайцю! Бідний хлопчиско, плаче десь за мною...

Вірменин поклав ся знову на соломі і замовк.

Поклав ся і Микула. Не думав спати, хотів розмовляти, та очі самі клеїли ся до сну; він і сам не помітив, коли й як заснув.

Тимчасом там при козацьких окопах, що ще не були готові, здорожені коваки не спочивали; уже їм Турки не дали спочити. Показало ся їм на полях з двадцять тисяч і постигави вже намети в ширш на милю, щоб їм здавало ся ще більше. Ходкевич із свого боку казав не тільки війску, але і всій челяди станути також під хоругвами, щоб їм також здавало ся багато. Дехто із шляхти не годив ся на те, щоби челядь доступна такої чести, стояти із шляхтою.

під тими самими хоругвами, але Ходкевич показав тільки на те місце, де повинен був уже стояти королевич, а не стояв, і шляхта замовкла.

До Дорошенкових окопів, що були найблизше від польського обозу, збіглося також дуже багато польських чурів, подивитися на битву. Вони стояли здалека, так що козак думали, що се польська поміч для них. В надії на сю поміч, вони кинулися сміло поза окопи; тимчасом чурам ані не було в голові рушитися з місця. Коли-б Ходкевич не надіслав був німецької піхоти, прийшлося би було козакам уже зразу круто; але козак, втрапивши кілька десятків зпоміж себе, і сами змірнували, що загналися за далеко і завернулися в окопи, де було безпечнійше.

Зараз послав Дорошенко посланця до Ходкевича спитати ся, чому його дурить такою помочю. Ходкевич не відповів посланцеві нічого, лише казав зігнати чурів над Дністер.

Уже першого дня помітили козак, що Турки передовсім мають око на них.

VI.

Перед сходом сонця Дзерон збудив ся.

— Ов, як я змерз! Ти спиш, Семене?

— Ні! Холодно.

Дзерон зірвав ся з невибагливої постелі і став затирати руки як від морозу.

— Сьогодні забираю ся звідси до дому; все одно! — сказав твердо.

— Легко сказати — відповів Ярошенко. — Се треба би обходити тепер сьвітами, щоб у Молдову дістати ся.

— Все одно! Ти лишаєш ся?

— Ну, скажи сам, що я маю робити?

— Я не пійду, я тут лишу ся — вмішав ся в розмову Микула, що вже також збудив ся. — Поки не буду знати, що нема вже ніякої надії виратувати своїх, не пійду. Ви, тату, коли хочете, ідїть з паном Дзероном; я не йду..

— І я не йду — відповів батько. — Коли вже погибати, то погибаймо тут усі.

— Я не хочу погибати! — скрикнув Дзерон. — Вставайте, а то замерзнете! Ходім трохи! Я зовсім перемерз. Такий холодний ранок!

Ніч була справді холодна, осіння, а накрити ся добре не було чим. За те день заповідав ся ясний, погідний. Небо було темно-синє, вігде ані хмарки. Сонце вже сходило. Всі три помолилися коротко і пішли на торговицю під окопами, де вже горіли огні і вештали ся люди. Тут і там плакали збуджені діти. У браму в окопах в'їжджала мала польська дружина війська.

— Петрашко їде! бачите? — промовив Дзерон до Ярошенків так голосно, що Петро Могила оглянув ся.

— А! се ви? — привитав він їх.

-- Ми, ваша милість! Ви куди так?

— На зустріч королевичеви. Сьогодні перевозить ся до нас. Шукайте мене потім, Дзерон! маю децо з вами поговорити. Прийдіть і ви, Ярошенку! А се ще хто з вами?

— Мій молодший син, Микула.

— Отже шукайте мене! Я буду сюди вертати ся. Чекайте на мене під замком, то буде найліпше.

Могила від'їхав за дружиною, а Ярошенко і Дзерон пішли попоїсти дечого теплого, щоби загріти ся.

В годину потім ізза Двістра попри західну башту замку дорогою під гору до брами у валах їхала пишно вбрана дружина королевича Владислава. Він сам їхав передом на сивім кони; був блідий і втомлений, неначе хорий. Від часу до часу тряс ся увесь, як у пропасниці.

За ним їхала різна старшина, а за старшиною ішов відділ прибічної сторожі королевича, зложений із самих Шкотів. У сїм відділі великан-хорунжий ніс червону хоругву з вишитим білим орлом, що мав на грудях напись »Pro gloria egu-
cis« (за славу хреста). За прибічною сторожею ішов ще відділ німецької нанятої піхоти. Але саме військо королевича ще не йшло, лишило ся ще під Жванцем, бо ще міст не зовсім був готовий.

Люди зібрані коло брами в окопах розступили ся, а там потім сей і той вирвав ся з окликами на привитанє. Далі вже вся громада збігла ся подивити ся. Ярошенки і Дзерон пішли за Могилою, що їхав мовчки лїворуч королевича. Коло лїпинки Ходкевича в обозі всі стали. Ходкевич був тут з деким із старшини, щоби повитати королевича. Королевич зліз із коня, подав руку гетманови, а инших повитав головою.

— Ваша милість хорі, бачу — промовив гетман.

— Пропасниця мене чіпила ся вчера.

— А тут нема ніякої вигоди! Що буде?

— Я війська не покину, хоч би мав тут і згинутти.

— У моїй хатині буде ще вашій милости найвигіднійше. Бачите, яка палата з глини?

— Нічого, нічого, буде і тут добре. Ох, якже мені зимно! Зараз кладу ся.

Ходкевич дав знак рукою — і вся старшина почала розходити ся. Лишила ся тільки прибічна сторожа, що зараз розложила ся малим обозом довкола хатини, щоби стерегти королевича; численна прислуга його надійшла також небавом і оточила ділянку зі всіх боків наметами. Хоругов заткнуто в землю перед хатиною до часу, поки саме військо надійде і перенесе її в окопи.

Петрашко Могила зліз із коня, віддав його чурі і почав шукати Дзерона і Ярошенків. Вони стояли недалеко.

— Що ж там, Дзерон? — почав Могила. — Добре на війні?

— Було би добре, коли би скінчило ся добре і для мене і для вашої милости — відповів Дзерон поважно.

— Тепер трудніша справа, як перше.

— А то чому?

-- Уже Томша господарем.

— Що? вже Олександра нема? — здивував ся і Дзерон і Ярошенко.

— Скинули.

— У Молдові скидають Турки господарів, як одержу, — замітив старий Ярошенко.

Могила видивив ся на нього.

— Не гнівайте ся, ваша милість! Ви знаєте, що я служив вашій родині вірно; служив би і вам, коли-б міг; та тільки здасть ся мені: шкода такого гарного роду на такий непевний престіл.

— Чому непевний? — перебив хитрий Вірменин скоро. — Треба тільки ліше заплатити Туркам, як платить Томша; треба мати всюди своїх людей... Господарем оплатить ся бути; гроші вертають ся в десятеро. А честь яка!

Ярошенко вже не перебивав купецького діла; Дзерон вигодив йому остатними часами так, що без нього був би погіб. Вірменин очевидно брав усе з купецького боку.

— Все, розуміє ся, залежить від того, як війна скінчить ся — говорив Могила.

— Розуміє ся, розуміє ся...

— Але я б хотів на всякий випадок приготовити собі людей в Сучаві; в Ясах...

— Напишіть лише в Сучаву! Там є наші люди. От шкода, що я тут... Але я мушу вернути ся семи днями.

— Ей! де вам се вдасть ся. Я маю інших післанців... Ходіть, Дзерон, зі мною у намет. Подумаємо, до кого би післати листи.

Всі чотири пішли в обоз.

— Сагайдачний їде! — озвав ся Микула.

— До королевича з поклоном — замітив Могила. — Треба йому сказати, що королевич хорий, нехай йому дасть спокій.

— Сагайдачний їхав тільки з двома старшими. Довідавши ся, що Владислав хорий, він зараз завернув ся. Попращав ся з Могилою і промовив до Микули:

— Щож там чувати доброго?

— Батька найшов уже. Отсе мій батько.

— Слава Богу і за те! А інші де?

— В неволи у Турків — відповів старий Ярошенко. — От чого я на старість дочекав ся.

— Не жури ся, старий! Бог милостивий! Поратував мене твій син у біді, то Бог і його поратує. От добре, що находжу тебе, Микуло. Адже ти з батьком не мавш тут із чого жити. Возьми отсе від мене!

І Сагайдачний виїняв гаманець із кишені та подав Микулі.

— Ні, я не прийму нічого; маю ще свої гроші.

— Чим же я тобі, сину, віддячу ся?

— Не треба нічого.

— Ну, воля твоя. Бувай же здоров! Мені ніколи...

— Ходім у козацький обоз! — сказав Микула до батька. — От Дзерон уже пійшов з Петрашком. Що ми Могилі порадимо?.. Я вам покажу Дорошенків полк, що мене приймив.

Старий згодив ся зараз пійти.

— А рука його все ще болить! Ви бачили, тату?

— Бачив.

— Дав би Бог, щоби загоїла ся!

Вони йшли в слід за Сагайдачним попри хачі і слабо обсажені окопи, призначені для війська королевича. Сама середина окопів була найслабша; Турки, коли-б се були знали, могли були вдерти ся туди найлекше в обоз.

З польського обозу зайшли в козацький.

— А отсе вже Дорошенків полк.

Сагайдачний поїхав даліше, а батько з сином лишили ся в полку Дорошенка.

— Бачите, як там Турки полем снують ся?

— Ов, тай богато-ж їх!

Поури окопи сиділи і лежали козаки з самопалами і не спускали Турків з очий. Чекали тихо і спокійно, так що ся мовчанка тисячок людей могла вразити хоч кого. Тільки тут і там ще поправляли і підсипували насипи; а в однім висшім місци уставляли дві малі пушки, обгородивши їх кошем.

— Не в добру пору ми прийшли! — промовив старий. — Красше було під замком лишити ся.

— Однаково. Ми і тут найдем собі сховок. Ходім туди у долину.

Обидва пішли уличками поміж вози у яр, над потік, де горіли огні і порали ся кухарі коло великих казанів. Чури одні пасли коні на траві, другі водили їх до Дністра поїти, інші вертали ся звідтам; ще инша челядь пильнувала возів.

В однім місци під грубезним буком громадка людей обступила когось і слухала його крику, який доходив і до Ярошенків. Вони підійшли до громади.

— Се хто там? — спитали ся вони в людей.

— Бородавка.

— Сам?

— Е! ні! під сторожею.

— Чого-ж він так кричить?

— Послухай сам!

Ярошенки запхали ся у громаду і побачили Бородавку. Він сидів під деревом незв'язаний, але під доглядом кількох узброєних козаків.

— Вступіть ся, люди! — казали сі козаки — Нема чого слухати.

— Нема чого? — кричав Бородавка. — Но! но! ідіть, помагайте Ляхам! Побачите, як вас лишать на поталу Туркам. Я вже знаю.

— Слухай, Яцку! — розсердив ся один із сторожі. — Доки ти був гетманом, то я тебе слухав; тепер послухай ти мене, коли я тобі кажу: мовчи!

— Нехай говорить! Він правду каже! — промовив хтось із гурту.

— Я не хотів іти під Хотин і за те мені тепер кара!

— Брешеш, Яцку! — замітив один козак. — Перше з Ляхами ти тяг в один гуж, а тепер ось якої заводиш! Щож! чи нам з Турком іти?

— А вжеж! ліше вийшли-б на тім, як з Ляхами.

— Ей, щось з п'яного дуру верзеш! — махнув козак рукою. — Коли надумав ся? А в Су-хій Діброві що казав?

— Добре, що такого недотепу скинули з гетманства, а то був би нас завів у ліс на підпеньки.

— Но-но! — говорив Бородавка ображено. — Вважайте тепер лише, як вам Ляхи будуть

помагати. Вони змовили ся з Турками, щоб вас у спілку вирізати.

— І то може бути! Ой-йой, чому ні? — говорили люди в гурті, підхоплюючи і розводячи ширше думки Бородавки.

Сторожа порадила собі так, що забрала Бородавку і повела його в намет. Громада стала розходити ся та розносити далі сумніви, які так легко западали в душі людей, здавна кривджених і ображуваних Ляхами. Красше було тепер пійти на Чорне море погуляти, ніж отут помагати своєму ворогови — от сего бажав собі тепер дехто, та вже було за пізно.

Ярошенки підійшли до иншої купки людей, що стояла коло вогню. Тут козаки виливали кулі з олова, що топило ся у великім глинянім горщику на огни. Розтоплене олово вливали вварихою у форми, студили у воді і кидали на землю.

Вже ціла купа сего оловяного бобу лежала тут і один старий козак згортав сей біб у мішечки.

— На! неси в окопи! — приказував він другому. — Возьми собі ще кого, сам не двигнеш.

На полях за окопами змагав ся що раз більше крик.

— Несіть кулі чим скорше, бо вже Турки йдуть! — кричав старий козак.

— Та вони там мають досить.

— Несіть, щоб не хибло!

Козаки понесли. Тимчасом крик лунав щораз ширше і губив ся, здавало ся, десь далеко аж на степах. — Ідуть виступом! — говорив козак, згортаючи кулі у свою кучму. Але по хвилині не втерпів, встав і ухопив велику порошницю і самопал.

— Не втерплю, — сказав він — мушу пійти. А ви тут виливайте далі!

Козаки не перечили ся.

— Се характерник — сказав хтось коло Ярошенків. — Заворожує зброю і кулі так, що своїм не шкодять, а ворога бють.

Дві гармати озвали ся недалеко відразу. По хвилині загреміли й інші дальше: одна, друга, третя... Вкінці вдарили самопали. Зірвала ся на всіх окопах страшенна тріскотня, мовби град падав на зелізну покрівлю. Дим підняв ся у гору так, що вже й з яру було його видко.

— Цікаво-б подивити ся! — сказав Микула.

— Не йди! чого? — здержував Семен си-на. — Ще заблукать ся куля і попаде в тебе.

— »Або і в тебе, батьку«, — подумав собі і Микула і послухав його, не пійшов.

— Стривай, от чи не знакомий мій! — промовив нараз батько, побачивши якогось дїда, що сидів коло воза, сперши ся о колесо. Коло нього лежала кобза. — Він! Ёй Богу, він! Кіндрат Отрок! тільки посивів ще більше. Кіндрате, як ся маєш?

І Семен Ярошенко наче-б помолодшав, так скоревько підійшов до кобзаря. Кобзар не пізнав його спершу.

— Кіндрате, не пізнаєш Ярошенка?

— Се ти, Семене? Слихом слихати... А тож уже зо двадцять років минуло, як ми ходили в Молдову.

— І довело ся нам аж тепер знову зійти ся!

— Запросили й тебе на се весіле? Сідай! побалакаєм.

— Я тут із сином. Сідай, Микуло! Гей, гей, молоді літа! А ти, Кіндрате, все ще живєш і живєш.

— Бог милує якось. Не хотїв я вже йти з козаками, старий дуже, так нї! Посадовили на віз і забрали. І спасибі товариству, не обиджують, годують, як дитину...

Завела ся між старими люба розмова, що нагадала обидвом давні літа, ще ті часи, як Семен уперше ходив у Молдову з Могилами. Кіндрат потім вернув ся із Сучави на Україну, а Ярошенко лишив ся. Мав же тепер Ярошенко що оповідати кобзареві! Оповідав і сльози утирав і шукав поради.

— Та яка-ж тут рада? — відповів кобзар.

— І головою не здумаю, що тобі, брате, поради на твоє лихо. Нехай син допитуєть ся до ясирів, а обережно, щоб і сам не попав ся туди. Може наші зловлять якого Турка, то від нього

довідаєш ся. Довідати ся не трудно, тільки як видобути невільника в ясиру?

— Коли-б так наші напали в той бік, де ясир! — відозвав ся Микула.

— Отсе було-б добре — потвердив кобзар. — У переполоху, коли-б нашим пощастило ся. можна би відбити цілий ясир. Треба довідувати ся, коли, як і що, а то сидячи не найдеш.

— Я готовий хоч зараз! — відповів Микула.

Батько тільки глянув наляканими очима на сина, мовби бояв ся, щоби він справді зараз не пійшов. Усі три разом стали обдумувати різні способи, як віднайти родину. Розмовляли та слухали, що діяло ся там на боввищи.

Перший приступ Турків сегодня не вдав ся. Сю вістку рознесли зараз чури по обозі. Але Турки не думали вступати ся і до полудня напали ще два рази. І тепер мусіли відступити ся від окопів та зійти з поля, — козаки стріляли так влучно, що не дали приступити. Тут і там на окопах пійшла бійка між козаками і малими гуртами Турків, але вже звідси Турки не вернули ся, полягли головами. Погиб і не один козак і ранених було доволі. У самім полку Дорошенка ранили більше як трицять козаків; їх зносили тепер помалу в обоз, складали під деревами в тіни, обмивали і завивали рани.

В полудне битва притихла, але не втихав грець; сотки Турків уганяли по боввищи, прискакували то тут там до окопів, як могли близь-

ко, та викликували козаків на бій. Неодин кінний козак зважився вискочити в поле та пробувати щастя шаблюкою або сулицею. З того наставляли прецікаві стрічі, котрим тисячі війська з одного і другого боку приглядалися годинами. Тим «татарським танцем» хотіли Турки вивабити козаків з окопів і вдарити потім на них з боків, але козаки більшою силою не виходили в поле. Нарешті вдали Турки, що всі втікають з поля, — але і ся штука не повелася їм, — козаки не рушалися.

Ярошенки пішли до окопів подивитися. Пішов і кобзар з ними. Замість усякої зброї він ніс свою кобзу, котрою завойовував козацькі душі. Коло окопів одна частина козаків відпочивала і полуднувала з принесених казанків, а друга тимчасом не сходила з окопів, лежала або сиділа з рушницями в руках.

— Отут мої товариші, що я з ними прийшов зпід Могилева — сказав Микуло.

Громадка козаків, що сиділа довкола казанка і заїдала кашу, помітила Микулу.

— Гей Микуло, а ти куди був задівся? — скрикнув Яцко Муха. — Я за тебе всю кашу поїв.

— Здоров видихай! Я шукав батька і найшов. Ось він.

— Найшов! Ну, слава Богу! Сїдай же, старий, з нами і ти сїдай, Микуло, стане каші і для вас. А деж ваші ложки? Не маєте? Ото козаки! Хлопці, дайте дві ложки!

Старий Ярошенко відмовляв ся: — Не заробив я—каже— сьогодні, то й їсти не повинен.

— Ну ну, сїдайте! — сказав помаленьки Трохим Череватий, що справді на диво був собі кругленький.

— Коли вже Череватий вас просить, що він за чотирох їсть і все жалувє каші другим, то вже не відмовляйте ся — закинув Панько Безушко.

Ярошенки сїли до громади і стали їсти.

— Козаки як діти: хоч багато — поїдять, хоч трохи, наїдять ся — докинув ще козак Голота.

Муха обернув ся до свого сусїда, якогось молодого парубка, одягненого трохи не так, як козаки, а більше по татарськи: — Кажи-ж тепер, Татарине, далї, як то було?

— Який я Татарин? Чого мене прозиваєш? — відповів парубок чисто по руськи.

— Ну, то Турок, усе одно!

— І не Турок. Я Думитраш Кракалїя з Молдови, такої віри, як і ти.

— Ну, годї, хай тобі буде й так, що молдовська віра така, як і наша. Оповідай же!

Ярошенки зацікавили ся земляком. Кракалїя почав оповідати.

— Так ото як баші Скіндер і Ібрагім облягли Корецького в Ясах, спіймали вони і його і родину Могилів і нас пятьсот козаків тай пігнули у Царгород. Входимо в Царгород, а тут народу такого вилягло — всі цікаві бачити Ко-

рецького, бо допик він дуже Туркам. З криш на нас так і заглядають, якби не знати на що. Корецького повели просто до султана. »З чийого приказу почав ти війну против нас?« — питає ся його. — »З нічийого, — каже — я сам хотів пімстити ся за свою родину«. Султанови страх сподобав ся Корецький: хлописко такий, як явір, а голос, як дзвін. »Зроблю тебе — каже султан — старшим у війску, будеш у мене приятелем, тільки прийми віру турецьку«. »Ваша віра погана, я її не прийму!« Султан уже гнівний, але ще його намовляє, просить — ні! тай ні! Взяти тай закинули його в башту над Босфором. Сидів там Корецький цілий рік — коли нараз чуємо: втік!

— Та як? — зацікавили ся козаки.

— Якийсь його приятель з Польщі прислав в Царгород свого слугу Грека. Той Грек тільки роботи мав, що щодня приносив Корецькому та передавав через сторожу то їду то вино, що таки уже мав. Сторожа спершу придивляла ся, чи нема якого підступу, а там помалу й привикла, що Грек негінний чоловік. А він давай раз приносить пляшку вина, а в тім вині пильник. Ніхто й не помітив. А там потім помалу передав так Корецькому і мотузи. Корецький перепилив крати, спустив ся мотузами в море і втік.

— Ото! Хитро! — здивували ся козаки.

— Щож з того — давав Семен Ярошенко — коли торік під Цецорою його знову зловили і повели в Царгород.

— Знову зловила? Шкода! — жалкував парубок. — А я й не знав.

— Слухай, парубче, а не знав ти Ілаша Ярошенка, що був також у війську Корецького?

— Та як не знав?! Ми ж собі були приятелі. Нас вели разом у Царгород.

— То він не погиб під Ясами?! — крикнув радісно Ярошенко. — А я за нього уже й поминки справляв. Сеж мій син!

— Ні! не погиб.

— І живий він ще й доси? — спитав ся Макула.

— Отсега вже вам не знаю сказати. Нас розвезли сьвітами.

— Як же ти втік?

— Та от як: Муха вам оповість. Трохи не вбив мене.

— Хтож міг знати, що ти нашої віри? Подивіть ся лиш на нього: чи не Татарин? Ти певно вже в Туреччині або в Крими покинув з двадцять жінок?

— Ані одної не мав. Се-ж я наймитом був і тут свому баші служив. Притаїв ся, що вже зовсім потурчив ся, вибіг у поле против вас, думаю собі: нехай мене спіймають.

Тут перебив його мову Яцко Муха. — Дивлю ся: біжить просто на мене, як навіжений. »Спасайте!« кричить. Я й не зачув у галасі. Тільки я розмахнув ся, а він: »Я християнин!« Так таки мені гукнув над ухом. Ану, коли ти хри-

стиянин, так шкода тебе, ходи до наших! І завів його сюди.

— Щоб нам кашу поїдав — доповів козак Голота жартом. — Ну, годі балакати, ідім в окопи виручати товаришів, а то й вони голодні.

Гурток козаків з Ярошевками і кобзарем перенісся в окопи. Тут Голота не міг собі найти місця, бо в рові лежали два вбиті Турки. Він викинув їх мовчки за окіп і сів собі на беріг рова.

— Який Голота відважний! — закричав собі Муха. — Двох Турків оттак тільки через окіп кинув: за ногу тай гоп!

Голота не відповів нічого, тільки ладнав лук. Заложив стрілку і ждав мовчки. На поли відбував ся грець. Декотрий Турок з криком прискакував на кони до окопів так близько, що можна було його засягнути хоч з лука хоч з рушницї, але козаки не дуже квапили ся зачіпати ся. Шкода, мовляв, заходу.

— Ану, Голота, чи возьмеш котрого? — дразнили його товариші.

Голота мовчав, дожидав доброї хвилини. А там потім — ніхто й не помітив — пустив стрілку і на поли один Турок ухопив ся за шию та звалив ся з коня.

— Козак Голота! В саму шию поцілив! — похвалили його товариші.

Голота радий присунув ся ближше до товаришів.

— Ви з мене сьмієте ся, — почав він —

але я раз на поли Килівським убив такого башу-Татарина, що ви й не бачили такого. Їду я собі раз, а той Татарин против мене. Кінь під ним вороний, зброя ясна, а сам такий одягний; жупан довгий, шлик бархатний... Їде і вихваляється ся: »Я тебе, каже, хочу живцем у руки взяти та в город Килию за продати, перед великими панами-башами вихвалити ся та много червоних і дорогої сукна за тебе брати«.

— Було за кого! — сказав помаленьки Череватий.

— Чому-ж ні? — обурив ся Голота. — Чи я не козак?

— Козак душа правдивая, сорочки не має — докинув Панько Безушко.

Голота оповідав далі: — А я відбиваю ся карбачем та кажу: »Татарине! Татарине! На віщож ти важиш: чи на свою зброю, чи на свого коня?...

— Стривай, Голото, ти по татарськи знаєш? — перебив його Муха.

Але Голота тільки подивив ся на нього з під лоба і говорив далі: — „На віщо ти, кажу, важиш? Ще ти козака в руки не взяв, а вже за його і гроші посчитав“.

— Вони не били ся, тільки балакали собі — впік Безушко.

— Е ні, били ся таки дуже.

— Карбачем чи руками? — спитав ся Муха.

— Я потім з Татарина стягнув усю одежу; як убрав ся, зовсім баша турецький!

— А деж ти подів ті шати дорогії? — сьятав ся Муха.

— А от же є на нїм! — відповів кобзар, що цілий час придивляв ся Голоті уважно та посьмішковував ся.— Шапка бирка, зверху дирка, травою пошита, а вітром підбита; куди віє, туди й провіває, козака молодого прохоложає.

— А ще й семиряга дорога, семилатна, тільки поли чорт має — додав Муха.

— Сьмійте ся, сьмійте ся! — боронив ся Голота. — Я ще не так приберу ся!

Голота оповідав свою пригоду так поважно, якби все було найчистїйшою правдою.

— Ні, єй Богу! — сьміяв сь Муха. — Се вже ти, Голото, чорт знає, що придумав! І наш старий Кіндрат, хоч який на видумки богатий, не придумав би такого.

— По що й придумувати? — відповів кобзар. — Та се, що Голота казав, хоч зараз у думу складай.

— Зложи, старий, зложи! нехай не пропаде слава про такого козака.

— І вложу! — сказав кобзар та почав мовчки перебирати по струнах кобзи, мабуть складав собі вже у голові думу про козака Голоту.

До громади підійшов Грицько Таран, цілком молодий ще козак, гарно та чисто одягнений, і старий Хведір Пугач.

— Щож се ви так дозволяєте Туркам, щоб

вам під носом гарцювали? — спитав ся Пугач у гуртка.

— А нехай собі грають ся! — відповів Муха. — Чи мало-ж їх сьогодні траву пасе?

Ярошенки присіли ся ближше до Кракалїї, щоб вивідати ся від нього дещо більше про Ілаша. Кракалїя знав тільки те оповісти, що діяло ся з ним і з Ілашем, поки в Царгород прийшли; що потім з ним склало ся, не знав. Семен Ярошенко зітхнув важко: Ілаш усе одно, що помер. Може й живе де, та в неволї, не верне ся. І старий не втерпів: оповів пригоди своєї родини громадї. Козаки пожалували старого, та не дуже й зупиняли ся над його нещастєм, бо саме Безушко згадав цікаву пригоду в Білій Церкві. Бородавка дав комусь образ Христа. Казав закрести ся у Білій Церкві до комори найбогатшого Жида Берка Лазаря, прибити Христа цвяхами до підлоги через груди, ноги і руки і випалити очи. Котрийсь із козаків зробив се. Козаки, рабуючи, найшли образ і принесли Бородавцї. Бородавка ніби за те дуже всердив ся на Жидів і позволив козакам нївечити їх по всїй Україні. І прийшло ся Жидам справді круто: погуляли собі козаки за жидівські мастки.

— Хитрий був Бородавка, нема що казати! — похвалив Голота.

— Ну, се вже чорт знає, що він зробив, коли то його думка — відповів Муха. — Я вже не молодий, а ще не чував, щоб козак та на таке пустив ся: Христа прибавати! І без приказу гет-

мана ми були-б не жалували жидів, так як вони нас не жалують.

Зійшла бесіда на Бородавку. Одні його брорили, другі нарікали; одні бачили у нього великий розум і хитрість; другі казали, що у нього глуздів нема, що більше пошкодив козакам, як поміг.

З полудня надійшло військо королевича, зложене в більшій частині з Німців. Сі Німці заняли місця в найближшій сусідстві козаків з правого боку. Дехто з козаків забігав туди подивити ся і оповідав потім, що Німота дуже збіджена та схорована, від вітру паде.

Так минув ся козакам час до вечера. Ще перед заходом сонця багато сьміху наробили польські чури. Велика громада їх з колами в руках кинула ся зганяти Турків з поля. І справді повело ся їм се, бо Турків на грецю було не багато. З того мали велику потїху всі ті, що дивили ся з окопів. Битва сходила на іграшку. Однак уже вечером розійшла ся чутка по обозі що Турки приготовляють на завтра страшну битву. Зловлені яничари принесли сю вістку — і козакам велено мати себе на острозі.

Ярошенки вернули ся в обоз і заночували разом з кобзарем.

VII.

Холодна мрака вкривала усе хотинське поле в ранці, 4-ого дня вересня 1621-ого року. Ліси, що в сторону Буковини стояли темною стіною, здавали ся невеличкими горами, що тягли ся без кінця аж по Карпати і там у темній імлі під небесами щезали. Виразнійше відбивали ся з них менші ліски і дуброви, що росли на степу перед козацьким обозом на полудне і давали добрий сховок тисячам Турків, що там скривали ся.

Кругом було так тихо, якби на тім невеличкім просторі землі не стояло кількасот тисяч людей, що зібрали ся до купи, щоби вбивати один одного. Тільки тисячі малих огнів, що блискали невиразно через мраку по той і по сей бік Дністра, по лісах і долинах у турецькім, козацькім і волоськім обозі, — тільки десь колись рев худоби і іржаве коний сьвідчили про се, що тут не мертва пуца, а земля, заселена тепер густо живими істотами. Бартові на окопах і люди при огнищах ходили, як тіни, їх розмова губила ся у мраці без сліду.

Нараз десь далеко, немов під землею озвало ся тихо гасло, щоби вставати. По хвилині озвала ся сурма ближше і дзвінким голо-сом немов прорізала густу ранішню мраку. Далі третя — четверта сурма, а тут уже по хвилині повздовж Дністра десятки труб одна за одною повторяли гасло і будили військо в обозах. Поміж возами на майданах, застелених декуди соломою, а то просто й на голій землі, немов великі мурашки рушили ся: збудило ся військо, що спало тісно, вояк при вояку, щоби у холодну ніч було тепліше. Від теплих віддихів людий підіймала ся ще густіша мрака над леговищами. Сей і той, вставши, позіхав здорово, протирав очі та протягав скорчене у сні тіло на всю довжину. Гамору ще не було великого, тільки шепіт ішов від молитов і від зітханя, що мимохить виривало ся з грудий людям, котрі до вечера могли бути на тім сьвітї.

Однак ранішній холод скоренько заходив під одежу війська, під кожухи і жупани, морозив утомлене тіло — і кождий, обтрясши ся до решти із сонливости, починав рушати ся жвавіше та брати ся до свого діла.

— Ану, вставайте разом, сухарі брати! На цілий день! — приказували вже старші коло возів.

Козаки брали свою зброю на плечі, при поясували шаблі, збирали ся громадами коло возів, приймали свої пайки сухарів і сала і ховали в кишені, у торби та за пазухи.

— До окопів! Кождий на своє місце! — роздавав ся знову приказ, але вже і без приказу кождий відходив у свою сторону.

— Що! ти також ідеш? — спитав ся Семен Ярошенко у свого сина, що оглядав свій самопал та гаманець з кулями.

— Іду! — відповів Микула рішучо.

— Нехай іде! — порадив кобзар, не встаючи із місця. — З лежі не буде одежі; там в окопах розвідає ся неодно.

— Ви тут, батьку, оставайте ся, щоб я знав, де вас потім шукати.

— Боже, помагай тобі! — сказав і батько по хвилині. — Іди!

Микула глянув за Дністер.

— Се хто там може бути за Дністром?

— А хтож би? — відповів Яцко Муха, що саме надійшов із свого леговища і почув питання Микули. — Татари перейшли Дністер і выпускають загони по Поділю. Ходи, Микуло, до роботи; годі дармувати!

Пійшли. В окопах уже було їх товариство, що не розлучало ся ніколи: Череватий, Безушко, Голота, Таран і Пугач. Голота затирав руки, бо змерз: «семилатна сермяга» справді не могла його загрити.

В найблизшій сусідстві сего гуртка вела ся жива якась розмова. Тут був гість, що утік від Турків. Він ось тільки вискочив із мраки, як чорт, — вартовий трохи не привитав його

шаблюкою, — та в час дав знати, що не ворог, і його прийняли з отвертими руками.

Микула і Муха підійшли до сего гуртка подивити ся, що там таке. По середині гуртка стояв сей гість — чоловік може сорока років — і поясняв зібраним, що він не Турок.

— Ні, братчики, я не Турок! Я Іван Полтавець, що ходив із Сагайдачним ще під Кафу. У леєстрі я записаний, поспитайте! Під Кафою мене ранили, схопили — таки з моря витягли — шіснацять літ пробув я між Татарами, потурчив ся, побісурменив ся, бо инакше був би погиб. А тепер прийшов я до вас умирати! Во ім'я Отця і Сина і св. Духа! нехай я знову перехрещу ся по християнськи... Я був пушкарем у Турків і Бог поміг утечи до вас.

— Приносиш які новини? — спитав його Муха, що протис ся ближше у гурток.

— Вчера завдали ви великого чосу Туркам. Тисячі лягло їх. Але сьогодні стережіть ся! Сто пушок стоїть против козацького обозу — цілу ніч робили коші на пушки — оттуди попід лісок, і там далі в низ до Дністра. Всею силою пійдуть на вас на козаків. Вони недалеко, присунули ся в ночі — от нехай тільки туман уступить ся, побачите. Я робив коло такого коша. Серце мені краяло ся. Тут ви так близько!... Досьвіта у мраку відійшов і щез. Бог поміг, не помітили, слава Тобі, Господи!

— Поведіть його до Дорошенка з сією но-

виною! — сказав Муха. — Він уже дасть гетманови знати.

І справді один з козаків зараз повів Полтавця до полковника.

— А не знаєте ви, де ясир? — спитав його мимоходом Микула.

— Ясир? Ясир з правого крила Турків, не далеко їх обозу...

— Богато там людей?

— О! вже є тисячі! Наловили вже по дорозі і з Поділя зігнали.

— Ходім! — упімнув козак і обидва пішли.

— Сто пушок! — згадав Муха, вертаючи з Микулою до свого гуртка. — А в нас тільки двадцять вісім. Копаймо, товариші, печі глибше, а то засипле нас оловяний град. І подайте сю новину далі окопами. Сто пушок на нас вимірли!

Козаки зараз кинули ся до роботи. У рові перед окопом можна було сидіти, але зверха могла на голову впасти куля. На окопі перед громадкою, до котрої пристав Микула, стояв віз, васипаний землею. Надломаний дишель з воза лежав у рові. Козаки тепер підкопали ся під сей віз, викидуючи землю поза окіп, так що їм можна було стояти на колінках під возом і вибирати на поле малими віконцями між дном воза а землею. У ті віконця покладали гаківниці і самопали. Коло зброї кожний поклав свою порошницю, гаманець з кулями, ключе, кій до на-

биванн, — усе, щоби було під рукою. Така робота йшла по всіх козацьких окопах; усі знали що сьогоднішній день буде дуже тяжкий.

На дворі ставало щораз яснійше. Мрака піднімала ся у гору, хоч сонця ще не було видно. Товариші Микули уже сиділи у «печах» і заїдали сухарі з салом. Вийняв і Микула свій свіданок. Череватий поправляв свої постолі, бо онуча вилазила з одного.

— Сьогодні мушу з якогось Турка здерти постолі, бо ось мої вже їсти просять, рот роззявляють.

— А я мушу вбрати ся, — промовив Голота — я в ночі так змерз, не дай Боже! Кожушини нема...

— А деж ти дів ті шати, що на Татарині здобув? — спитав ся Безушко, відновлюючи давній жарт.

— Е! вже давно в шинкарки.

— Мабуть і кварти горівки не дала за ті шати?

Голота не відповів нічого.

— Чуєте, братчики, — озвав ся Микула — коли-б так сьогодні ми випали в поле, хто з вас пійде зі мною в той бік, де ясир? Я вам сего не забуду; усе добро, що маю, дам вам.

— Яке там у тебе добро? — закинув собі Муха. — Коли пійдем, то і так пійдем. Тільки-ж нам не дорога в ясир; тим з лівого кряла зручнійше.

— Ясир відбивати треба-б окремо, по-ночи, або як, а не тепер.

— Він уже думав про свою жінку, так як наш Таран про свою дівчину — впік Безушко.

Микула замовк, але старий Пугач, що мовчки набрав тимчасом свою люльку, узяв його в оборону і сказав коротко: — Я пійду з тобою.

— І я! — додав Таран, наймолодший у гурті.

— А що? не казав я? — почав знову Безушко. — І тому і сему жінота в голові.

— Стривай, товаришу! — відповів Пугач поважно. — Ти сего не розуміш. Жінки ти не мав, діток не мав, живеш оттак собі! А я дома жінку і діти покинув, двох синів, як соколів, — колись козаки будуть.

— Воно то так — сказав задумано Муха і урвав.

Микула набрав відваги і озвав са знову: — Тут бо не тільки жінка, але й мати і синок, жалко всіх.. Розігнали нас, як пташки з гнізда.

— Не наше діло коло спідниці стрибати; наше діло козацьке в конем по степу гуляти! — говорив Безушко своє.

— Та тебе-б і так жадна не схотіла! Ти каліка, уха не мавш — зажартував Муха.

— Що там ухо! Не велика біда — відповів Безушко.

— Причепиш собі свиняче і гай на зальоти

— озвав са Череватий, що вже упорав ся з по-
столом.

Козаки засьміяли ся.

Тимчасом Пугач викресав огню до люльки
і закуриє.

— Чуєш, Пугачу, іди собі на бік, не воняй
люлькою! Памороки нам забьш! Дивись, Таран
уже увяв.

Пугач справді усів собі по другім боці рова.

— Ти. Мухо, ще не звик? — спитав його спо-
кійно.

— Та як можна звикнути до сего чор-
тівського з'їля? Десь перше не було того видко,
а тепер уже і в нас Туреччина заводить ся.
Встромить собі патик в зуби і смокче.

— От і Сагайдачний курить — сказав Пу-
гач на те, сплюнув поза рів і знову встромив
у рот короткий цибух.

— Тобі також кого забрали? — питав ся
тимчасом Микула Тарана.

Таран засоромив ся і тихцем відповів: —
Ні! я їм розказував раз, що в мене була дівчи-
на-зуджена, а вони й доси допікають мені нею..
Держись нашого гурту, то може як тобі по-
радимо.

Сонце вже зійшло і околиця розвидніла ся.
Заносило ся на ясний, погідний день, бо мраки
піднимали ся всюди у гору і щезали у просто-
рах. Темні ліси мов виринали з води; червоні
огнища звикли, тільки легкі дими піднимали ся
ще тут і там із землі.

Козаки виглянули з окопів у поле.

— Ов! — скрикнув Голота. — Там Турків, як мурашок!

— Страшно тобі? — спитав ся Муха. — Але справді скільки їх там виспало ся!

— Як чорна хмара сунуть ся.

Дійсно, тепер коли сонце засьвітило, поля перед козаками почорніли. То були звичайно сірі, тепер же немов великанська чорна плахта окрила їх, а на тій плахті виблискувала ся то зброя, то різнобарвні шлики турецькі цвили, як квітки.

— Не виходити з окопів! — приказував Дорошенко, що над'їхав, щоб оглянути, чи все в ладі. — Припустити їх під саме дуло! Разом стрілити! Потім випасти в поле. Тільки недалеко! Зараз вернути ся!

— Уже ми й самі знаємо, що робити, — відворкнув Муха. — Усе навчас і навчас, як школярів. Чого-ж ті Турки стоять?

З боку Турків справді не було видно ніякого руху. Коли чують: там у нижнім обозі турецьким, на правім крилі, загреміло. Не минула хвилина і на цілій лінії турецькій повздовж спершу закурило ся від диму, блиснули огні, як блискавки, а там по хвилині ревноло відразу кількадесять пушок, аж земля застогнала. В козацьким обозі — недалеко Микули — сполошили ся коні і щось гримнуло на землю.

— Кінь упав! — сказав Муха. — Куда-ж ті кулі летять?

Всі мимохить оглянули ся поза себе.

— В Дністер! О, бачиш, як плеснуло аж по тім боці ріки! — відповів Пугач, що тільки тепер підняв ся з місця, витряс люльку, сховав у черес і приступив до своєї гаківниці, що була в його опіці.

— Ховай ся, Хведоре, дивись, яка ворона летить! — сказав Голота, залазячи ще більше під віз.

Пугач оглянув ся, але вже куля лежала на землі між возами, не побачив «ворони». Потім спокійно розіклав малий огник в рові, наклав соломи і патиків, і приготував собі велізну ключку. Він запаливав порох у своїй гаківниці, як у пушці; — багато було клопоту із сею зброєю, за те заряд із сіканців ішов широко і ранив відразу багато людей. Усе те робив він розважно, помалу, наче-б у себе в хаті.

Ще не підняв ся дим у гору за першим вистрілом, коли пушки ревнули в друге і густий, їдкий дим застелив знову поле. Видко було, що Турки стояли на висших місцях, на могилках по поли та під лісом, а в долину зсувала ся помалу ота чорна хмара війська, що стояла якийсь час непорушно. Турецькі пушкарі міряли доси зле: всі ядра перелітали окопи, робили шкоду в обозі, а найбільше залітали аж у Дністер. Але за третім разом хоч отсей пушкар, що був против Микули й його товаришів, поправив ся: ядро злетіло з гори просто на віз, надломило драбину і впало в рив коло Пугача.

З воза посипало ся трохи землі, у рів. Усі як на один знак обернули ся з цікавості.

— Тай здоровенна-ж галушка! — промовив Пугач, нахиливши ся над ядром, і трутив її постолом.

— З'їж її, Хведоре, поки горяча! — сказав Муха.

— Щож там? пора вже? — спитав ся Пугач.

— Ще ні, але вже йдуть.

Нараз із козацького боку ревнули гармати і дим постелив ся по землі попри окопи.

— Коли-б хоч вітру трохи, щоб дим змітав з поля, а то нічого не видко — нарікав Череватий.

Дим справді закривав широкими смугами увесь вид. Тільки там, куди та смуга не засягла, або розірвала ся, видко було, як посувало ся турецьке військо з гомоном, який щораз дужшав. Під ослоною пушок, що мали здержати козаків від випаду і знищити їх таки в окопах, ішло воно в димі чимраз ближше, з рушницями в руках, готовими до вистрілу. Старшина на конях виринала то тут то там з диму і покрикувала.

— Мірай! — скрикнув Пугач, наче сам до себе уставляючи гаківницю у рівці в землі. — Стривай! стривай! нехай підійдуть!

Із диму ось-ось недалеко окопу впійшли Турки, стали і стрілили — і знов дим закрив їх. Кулі вдарили в окіп, иньші перелетіли вер-

хом. Потім настав такий крик: Галла! що аж в ухах залящало.

— Стривай! — кричав Пугач, як навіджений. От, от! зараз! Па-ли!

Хвилина була вже справді крайна. Турки бігли на окіп. Град куль посипав ся просто в їх середину, захитав лавою на боки, вирвав тут і там у ній прогалини, — військо подало ся назад. Але за сею лавою бігла друга і поривала першу з собою. Пристанула на хвилину і стрілила. Козаки відповіли тим самим. Коли турецькі кулі застрягали в окопи і не шкодили нікому, козацькі, вимірені з окопів із стрільниць, пражили певно по ногах і по тілі.

— Гоп! оттак! отсе тобі, вражий сину! — примовляв Пугач, вистріливши із своєї гаківниці, котра трохи його не кинула в рів, так завернула ся по вистрілі назад.

Перед гаківницею Пугача справді прорідило ся. Війско хапало ся за голову, мовби хто йому піску в очи насипав, і завертало ся назад. За-ким нова лава в ладі надійшла, козаки мали час знову зарядити рушниці. Турецькі пушки замовкли, щоб своїх не бити; зате козацькі сипали ядра у громади, що виринали з диму; рушниці з окопів кидали тисячі куль у цілі лави Турків — не штука була й ціляти, так злягла орда на поле. Настав такий вереск на бєсвищи, така суматоха, що козаки вже не знали, що там діє ся.

Микула мов стратив память. Кров ударила

Йому до голови і він тільки стріляв і стріляв, мало й міряв, така горячка напала його. Коли тут Муха, що лежав поруч нього, вхопив його за рукав.

— За окіп! Шаблю бери!

Микула вихилив ся зпід воза, стискаючи шаблю в руках, вискочив на окіп — цілі лави козаків збігали вже з насипів, підкидаючи тисячі шапок у гору, і зі скаженим криком бігли на Турків. Микула трохи не впав, так скочив з окна, і з піднятою шаблею в руці кинув ся на вздогін. Спотикнувся на трупі і з цілою силою рубнув якогось Турка перед собою по плечі. Виминув його і гнав за громадою, коли тут Таран скрикнув: «Гов!» Микула пригадав собі, що далеко не можна бігти. Оглянувся: Турки втікали, але козаки стримували ся на поли, не бігли далі, тільки завертали ся чимскорше в окопи.

Вернув ся і Микула.

— Ти бо пам'ятай ся, Микуло! — казав йому уже в окопі Таран. — А то раз забіжиш наперед своїх і вже не вернеш ся.

— Я, братчику, такий: доки спокійний, то спокійний, і мухи не забю, але як розпалю ся, не питаю — все одно.

— Видко, не бував ще на війні?

— Таки не бував, правду кажеш. Але сила в мене є, хоч за тих кілька неділь її не троха минуло ся.

— Тут не так сили, як зручності треба. От якби ти придивився, як Муха йде або Пугач або й Череватий. Вони тобі йдуть легенько, як коти по болоті, а бачать навкруги себе. Я вже не раз придивлявся. Тільки Голота тріпаєся та пищить, як лошак... Чому не заряджуєш ружницю?

Микула взяв ся до роботи.

— Хведоре! — обізвав ся Муха, підходячи з окровавленим лицем до Пугача. — Подиви-но ся ти, чи дуже мене драпнув, бо кров іде.

Утер лице рукавом, а Пугач став пильно придивляти ся.

— Не бій ся, Яцку! Тільки зверху шкурку здер. Присхне. Іди, обмий водою та приложи листок, або платком перевяжи!

Над'їхав на кони сотник Левко Берло. Приніс приказ від полковника, щоб козаки не вибігали з окопів, бо на лівім козацькім крилі Турки тільки ждуть на те, щоби вдерти ся туди в козацький обов, не дати козакам вернути ся в окопи і в поли взяти їх у два огні.

Козаки вислухали мовчки і кождий заліз знову у свою «піч».

Почала ся инша забава. Турецькі пушки знову задимили ціле поле; козацькі пушки були менші і не несли так далеко, як турецькі, тому пушкарі вичікували догіднійшої хвилини, коли Турки підійдуть ближше. Вони й почали підсувати ся до козаків, то тут то там малими від-

ділами. Що підйдуть на кількасот кроків до окопів, стрілять і втікають. Знову підйдуть, козаки не втерплять, вистрілять — Турки уже знову втікають. А боками інші турецькі відділи тільки ждуть, коли козаки випадуть у поле.

— Ага! — зрозумів Голота — хочуть нас вивабити в поле.

— А ти тільки тепер зрозумів? — упик його Безушко.

— Не стріляймо даремно! шкода пороху! — упоминав Пугач, що ждав зі своєю гаківницею та підсипував пороху на панву.

З годину пробували так Турки хитрости, чи не витягнуть козаків з окопів — не витягли. Вернули ся з поля до свого обозу, тільки трупи і ранені полишили ся на боввищи.

Муха вернув ся з перевязаним лицем в окіп.

— Чули ви, товариші, щоб ті худі Німці о межу з нами хоч раз стрідили? — спитав ся він.

— Ні! не чули. На них і не йдуть.

— Здасть ся, Ляхів сегодня зовсім не чіпляють ся. На нас наважили ся.

— Здасть ся!

— Н ну! обійдем ся! — сказав гордо Муха і сплюнув. — Бородавка правду казав.

Сонце вже підійшло понад ліси і осьвітло ясно всю околицю. Мраки щезли до решти і дими підняли ся в гору. У кого були бистрі очі,

той бачив якісь нові рухи у турецьким війську. Ціла орда пересувала ся на против середни обозу.

В польським обозі по сїм турецьким маневрі також заворушили ся. Ходкевич вислав під окопи шість гусарських хоругов і полк піхоти. Німецька піхота зійшла ся близше до козаків, так що в окопах сиділо їх по два і три ряди, а де був який горб, то ховали ся за горбом. Козаки з полку Дорошенка бачили сї обороти своїх сусідів і міркували собі, що заносить ся на щось нове.

— Чи пушки перевозили чи нї, бо я не бачив? — спитав ся Пугач, що виліз на окіп і пильно придивляв ся всему.

— Ні! — відповів Безушко. — Я дивив ся добре.

— Гм! — міркував Пугач. — Се поставили Турки орду против Ляхів, щоб нам не могли помогти, а самі пйдуть знов на нас приступом.

Здогад старого козака був вірний. Почало ся знов те, що вранці, тільки далеко страшнійше. Турецькі пушки синали ядрами во дві години. Ізза диму не було сонця видко. Земля стугонїла. І найвідважнійші з козаків тулили ся по своїх печах, щоб не впало на котрого з гори важке кругле зелїзо, як гарбузик. Вони тільки зглядали ся із своїх криївок, як в обозі кулі ломили вози, вбивали конї, і як з дерев падало галузе. Турецькі пушкарі міряли тепер уже лі-

ше і мало котра куля падала перед окопами або в Дністер.

Микула слухав тих громів і умлівав зі страху не за себе, бо йому у криївці не було чого лякати ся, а за батька, що лишив ся там з кобзарем в обозі. Що там старий робить? Чи сховав ся? А тож, не дай Боже, заблукає ся яке ядро і спаде йому просто на голову. Убв, певно убв... Можеб вибігти з окопів в обоз?... Не годить ся, саме тепер потрібно як найбільше людей, а він мав би утечи?... Ні, треба остати ся. Батько не дитина, знає, що треба сховати ся. І Микула слухав дальше, як греміли пушки.

— Хведоре! ти чував коли таку музику? — спитав ся Муха в Пугача.

— Ні! — відповів той. — Як живу, ще не чував і не бачив. Судний день!

— Я вже начислив чотириста вистрілів — озвав ся Голота. — О! чотириста один, два, три...

Голота справді увесь час мовчав і тільки числив вистріли.

— І не дочислиш ся! А вранці скільки було? Сеж доси уже з вісімсот разів стрілили. О, Господи! — зітхнув Череватий.

— На! от маеш! Тьфу! аж очи запорошило! — сплюнув Таран, бо саме перед його «віконцем» під возом вдарило ядро і зарило ся в землю.

Всі мимохіть підсунули під себе ноги, а голову під віз і тільки часом заглядали у стрільниці та слухали, що то дальше буде. В окопах

було тихо. Здавало ся, мовби отсе не гармати а хмари грємили і лискали страшно; наполохани ж люди ждали, сховавшись, на страшний град, що мав витовчи усе живе на землі.

— Прости Господи всі согрішення мої! — зітхав Череватий. — Чогось мені так важко на серцю, якби я сьогодні мав загинути.

— Не крач сам над своєю головою! Ото! — обурив ся Безушко.

— Ет! що ви знаєте? Чоловік грішний, батька і матір на старі літа покинув, людей нагубив; от у Бразї двох Жидів убив.

— За Жида не грїх!

— Я і хрещеного неодного вбив. А тепер чую, смерть надходить.

— Череватий! що тобі таке? — крикнув Муха. — Чи ти здурів?

— Не здурів, братчики, не здурів. Поховайте мене по козацьки, коли вмру.

— Ні! ти здурів, брате! Зі страху, чи що?

І Муха присунув ся ближше до Череватого та почав його утихомирювати. Череватий не відзивав ся, але й не дав себе потїшити. Висилали його в обоз, не хотїв іти.

Така бесїда, якої ніхто не сподївав ся, всіх під возом страшенно прибила. Хоч як намагали ся всі глузувати собі з Череватого і підохочувати себе, всім наче смерть показала ся перед очима і простягла по них свою косу. Потім усі замовкли і мовчки визирали зпід воза в поле.

— Турки йдуть! — шепнув Таран.

— Господи! — зітхнув Микула. — Та сеж ціла хмара!

Справді, на бозвище до козацьких окопів зсувала ся нечисленна товпа, не в розсип, як перше, а нога при нозі, цілий живий довгий і широкий вал, котрого, здавало ся, не могла знести ніяка сила людська.

Стало тихо. Турецькі пушки замовкли, козацькі ще не відозвали ся. Попри Микулу поскакав на кони якийсь післанець у німецький обоз. Микулою аж стрясло. Тепер уже йде смерть: отсей живий вал роздавить усіх. Бідний батько! бідний! Красше було його не заводити сюда в обоз, красше було й самому лишити ся під замком. От і родини не виратував і батька завів у погибіль і сам загине. Череватий добре казав...

«Прости, Господи, і мені гріхи: оттого чуру, що я вбив, і тих Турків над Прутом... Не хотів я їх убивати, так мусів боронити ся. А тепер іде заплата...»

На поли Турків як мурашок, як листя на дереві, як піску в морю. Ті, що станули против польського обозу, не йдуть, стоять, а ті інші йдуть просто, простісенько на козацькі окопи. О Господи! колиб хоч Пугач або Муха додали відваги, а то й вони мовчать... Чи треба може вже стріляти?

Микула глянув на товаришів, що вони роблять. Ті лежали сперті об окіп, або стояли на вколінках, як приковані, і не зводили очий з Турків, мов усі задеревіли, розуму збули ся.

Яка курява зняла ся над Турками! Мов, туман ранішній. Як уже близько! Бух! бух! ще раз! от знов! — ревноли козацькі пушки і всі козаки мов обудили ся, поглянули на свої рушницї та на шаблі, що лежали готові коло них тільки в руки вхопити. Сулицї лежали в рові.

— Тссс! — засичав Пугач, як гусак. — Витримати! Не вибігати на окіп, поки я не шарну з гаківницї по ногах.

Вистріли з пушок немов пробудили і Турків... Тепер уже не була пора йти кроком, треба було бігти на окопи, бо кожний крок коштував жите тисячам. В такій товпі куля не пропадає дармо. «Галла! галла! галла!» схопив ся крик, як буря, і перелетів ціле військо; притих і знов зірвав ся і вже не втихав, лунав то тут то там. Земля застогнала від ніг людських.

— Раз стрілити і на окопи! Тепер нема часу! — крикнув Пугач.

В окопах справді затарахкотїло вздовж на якої чверть милї. Трохи не всі передні Турки впали на землю. Але товпа йшла наперед, мов повінь, не зважаючи ні на трупи ні на жадні перешкоди.

Козаки зпід воза стрілили і вхопили за шаблі. Тільки Пугач чекав ще до послідної хвилини і випалив з гаківницї просто в голови громадї Турків, що вже підбігла під окіп. Зранені або обернули ся, щоб утїкати, або внали. По них підбігли інші. Пугач вискочив на віз, як неса-

мовитий. Вибіг і Микула із своєю шаблею і сулицею. Всі вже наставили ся до ручної боротьби.

— Бий! — заревів Череватий, як скажений.

— Бий!

І стали вимахувати шаблями так, що ніхто не міг приступити. Але Турків перла повинь із заду, мусіли лізти на окіп або падати під ноги. Козаки могли вигіднійше рубати, бо стояли на окопі, а Турки були в низу.

Полила ся кров із порубаних голів і толубів. На Микулу прийшов його дур — зовсім толк забув. Кинув шаблею і вхопив сулицю, здоровенну дручину з острим зелізом. Правда, сулицею йшло йому легше. Він тільки шпигав у груди і все иншого колов, мабуть і не ранив дуже, тільки заколот робив великий. Ранені заваджали здоровим, що йшли, допчучи живих і мертвих. Нараз хтось ухопив Микулу за ноги з переду і він упав стрімголов у рів. Коли він знову зірвав ся і глянув на окіп, там уже Турки бороли ся з козаками.

Сулиці нема! шаблі нема! Дишель є в рові! І Микула хапає важкий надломаний дишель, вискакує на віз, пхає ся перед других козаків і одним замахом змітає з окопу цілий ряд Турків. Махнув у другий бік, так що Таранови аж шаблею вибив з рук і він зіскочив у рів, прочистив другий бік.

— Вступіть ся! — крикнув до козаків, що заваджали йому під руками.

Козаки справді вступили ся, бо мусіли;

зіпхали їх Турки з окопа і вже в обозі вела ся дальша борба рукопаш. Лишив ся Микула на возі зі своєю збруєю, п'яний зі зворушення. Довгу хвилину не дав нікому вилізти на окіп. Але вже руки вянули йому, вже очи немов імла йому застелювала.

Нараз німецька піхота стрілила на Турків з боку, раз, другий і третій. Повінь Турків наче захитала ся, військо розбило ся. Стрілили ще раз повздож козацьких окопів — одна куля свиснула трохи не попри самого Микулу. Микула кинув з цілою вагою дишель вперед себе і зіскочив з воза в рив. Вибіг в обоз, підняв якусь закровавлену шаблю з землі і як розюшений бик, глянув страшними очима на окопи. На них було меньше Турків, як перше, — вони втікали, вертали ся в поле, бо німецька піхота добирала ся кулями до живого тіла. Ціле ліве крило Турків, що йшло на Дорошенків полк, почало втікати зі страшним криком. Та утеча затревожила і иньших і почало турецьке військо віддирати ся від козацьких окопів, мов сукно від рубця.

В иньших місцях козаки гнали вже полем Турків; декуда знову викидали ворогів з обозу.

Настала така біганина і в обозі і в поли, що Микула вже не знав, що має почати.

Коли тут прискочив на кони сотник Берло, крикнув грімко: „Здоганяйте Турків!“ і поїхав далі повздож окопів, повторяючи приказ. Микула вискочив на окіп і глянув на поле в лівий

бік. Із середини і лівого крила козацького обозу висипали ся справді козаки, як рій в улія, і бігли за Турками. Турки втікали на цілій лінії. Микула стиснув шаблю в руках і побіг до громади. Ся громада щораз росла і росла і настигала Туркам на п'яти. Тих напав невиданий переполох. Втікали без ладу, куди хто попав, аби тільки чим скорше допасти до свого обозу або в ліс.

— Бий! бий! — крикнув хтось коло самого Микули.

Він оглянув ся: се їхав Сагайдачний, коло нього Могила і Шемберк. Передні козаки справді вже били Турків по плечах та по голові і бігли далі, перескакуючи трупи та ранених.

На горбах під лісом, де стояли турецькі пушки в кошах або попривязувані ланцухами до дерев, заметушили ся козаки: частина їх почала рубати колеса від пушок і кошів; менші пушки скидали в яри; грубші, привязані ланцухами, загвозджували; а інші козаки бігли далі. Ось уже намети, уже турецький обоз. Турки розступаются, втікають на боки: козаки біжать мов улицею і спадають на намети, як гайворони, всюди переполох. Місцями малі бійки, кров ллється, але найбільше шалена утеча.

Уже ревуть недалеко стада волів і мулів завертані в поле, уже рушають ся вози в обозі і намети падуть, мов від бурі.

„Рабуї!“ верещить хтось до козаків, але козаки уже й самі господарюють по наметах.

забирають добичу: одержу, зброю, гроші, усе ховають, де можна при собі, або й виносять обремками.

— Кинь! бий Турка! — кричить Сагайдачний, бо боїть ся, що за здобичею козаки забудуть дальше гнати Турків. — Пане Могило, їдь до Ходкевича, проси о поміч! Сьогодні можемо війну скінчити. Нехай кине кілька полків. Не рабуй! бий! гони!

Могила вертаєть ся конем у польський обоз; тимчасом козаків годі вже вивабити з наметів; рабують, де лиш можна.

Минає з пів години, козаки вбили ся клином у середину турецького обозу. Інші з заду пруть лавами.—Ціле ліве крило Турків завертає ся, Сагайдачний з Шемберком стоять на конях на горбку і зглядають ся, чи не йде поміч з польського обозу.

— Колиб тепер Ходкевич прислав поміч! Хвилина така добра! — каже Сагайдачний мов до себе.

Але минає ще з пів години: Турки опам'ятовують ся, стягають ся з права і ліва і починають страшенну боротьбу на життя і смерть з козаками. Здобичу треба кидати і боронити життя. Сагайдачний посилав одного післанця за другим до Ходкевича; поміч не надходить. Починає бути круто, бо всі Турки завертають ся...

Тимчасом Микула забіг на саме ліве крило турецького обозу, де сподівав ся найти ясир. Лави козаків поривали його з собою в обоз, та

він перебивав ся через них, щоби тільки добігти до ясиру. Бажав конечно знати, де находять ся бранці, щоби в потребі віднайти їх легше, післати когось або що. Здавало ся йому у воєннім запалі, що ось побачить там свою родину, відібе її і заверне в козацький обоз. І справді: побачив ясир, та не такий маленький, як він сподівався. Кільканацять тисяч людей гонила в поле товпа кінних вояків, мов череду, щоб не попали ся ворогови в руки. Як тут найдеш родину у таким зборищи людей? І в спокійний час треба би її кілька днів шукати, а не то тепер...

Микула станув і дивив ся з розпукою, як відходив ясир у поле. Там з правого боку в обозі кипить боротьба, усе біжить в тов бік: і Турки і козаки, а він тільки сам один має йти на ясир! Чому козаки не відбивають ясиру? Ой, Боже, Боже!

І він завернув ся на боевище. Не біжить, тільки йде спокійно і бачить усе так виразно, як ніколи не бачив: увесь запал його щез. Ніхто його не чіпляє ся і він не має кого. Тай на що? Родини не відібе.

Іде і дивить ся: уже сонце на заході, в самі очи бє. На поли валяєть ся стільки трупів, коний, зброї! Попри нього біжать ще остатні козаки в турецький обоз, але ті небагом стають, бо інші вже вертають ся. Там в обозі дїє ся, видко, щось незвичайне, бють козаків... Нехай бють... що йому до того?

Але ось з обозу вибігає відділ Турків, не-

мов провожає козаків з боку і бє їх. Біжить просто в сторону Микули. На переді на кони якийсь баша, чи хтось инший, так багато одягнений, у білім шлику на голові. Микулі годі тут ждати; треба бігти до товаришів. Шкода житя. Біжать. Помічає се сей кінний Турок і хоче на нїм спробувати свою шаблю; гонить за ним Микула став з піднятою шаблею і жде. Постановив собі вдарити Турка по руді, щоб шаблю випустив з рук. Сам чудує ся, як він то спокійно тепер розважає. В послїдній хвили зриває ще майже несвїдомо лівою рукою кучму з голови і мече коневи просто в очи. Кінь скаче в бік, Турок замахнув ся в повітря. От тепер — мах! Лежить Туркова шабля на землі. Він і свою кидає — і прискакує до коня, хапає за уздечки і сіпає так сильно, що кінь стає дуба. Турок випадає з сїдла. Микула до Турка: хапає його з заду за руки, аж той крикнув з болю, і каже: наперед! Турок видирає ся з рук. Микула дивить ся: чи нема в нього зброї якої в руках: нема! Пускає йому руки, хапає за жупан на грудях і тягне його по землі, як мертвого. І все те робить так спокійно, так, здаєть ся йому помалу — хоч усе те стало ся у хвилині, — тільки здієть чує у грудях, здієть скажену, що із рук його робить велїзні кліщі і напружує йому усе тіло, як тятиву на луці.

Із турецького обову вертають ся тисячі козаків. Поривають, як вода, і Микулу і його Турка. Турок мусить іти, инакше подопчуть його на

смерть. Микула тягне його за собою, як норувистого коня, і додає йому охоти стусанами в бік. Турок уже просить ся, щось говорить, але Микула не розуміє по турецьки, одно тільки розуміє, що має його — хоч би не знати, що стало ся — затягти в козацький обоз. Приходить йому на думку, що отсега якогось турецького старшого можна буде вимінати пізнійше хоч за одного бранця. За матір? ні, за жінку! Е, ні! за матір! А з хлопцем що?... Треба буде віддати сего бранця старшині.

От уже козацькі окопи. Микула просто переносить Турка через окіп і кидає його на землю. Пускає його навіть, як кіт миш, але стоїть коло нього і наказує йому: »Ані не руш ся, бо смерть твоя!« Турок сидить скулений і тремтить. Говорить щось, та хто його знає, що...

Козаки входять в обоз. Микула не рушає ся з місця. Бачить: їде Сагайдачний із Шемберком. »Вставай!« кричить на Турка і веде, майже несе його напротив гетмана.

— Передаю вам, пане гетмане, якогось турецького старшого.

Турок складає руки на грудях і говорить щось скоро-скоро.

— Що він каже? — питає ся Шемберк Сагайдачного.

— Каже, що він баша і що дасть мені туюкого коня з нарядом, якого сам султан не має, коли його пущу. — »Ні — сказав гетман по турецьки — я тебе не пущу.« — і додав знову

по українськи до Шемберка: — Пішлю Ходкевичеви за те, що мені не поміг. От розум! От проклятий лад у вас! Сьогодні можна було нагнати всіх до сто чортів і весь обоз забрати, а він зі своїми стоїть і дивить ся. Кількасот людий пішло мені марно.

— Не дивуйте ся — говорив Шемберк. — Він би сам може і рад, та король спутав його дорадниками. Дурницю зробили; я сам бачив.

— Нас не шкода, а вас шкода! — гнівав ся гетман, але здержав зараз свій гнів і казав Микулі взяти собі ще кількох козаків до помочи та відвести башу до гетмана Ходкевича.

Микула передав башу козакам, а сам вернув ся до полку Дорошенка. Пригадав собі батька і відхотіло ся йому йти чванити ся перед польським гетманом, що зловив башу. Чорт його побери! От що там батько порабляв, се важнійше.

Батька не шукав довго, найшов у обозі. Через день ховав ся старий із кобзарем в ярі в якійсь ямі; тепер вийшов із сховку і був там, де вранці. Просив Микулу, провести його до замку, бо там безпечнійше — і Микула зараз таки пішов з ним туди попри польський обоз.

Сонце вже зайшло за буковинські ліси. Кругом наставав спокій. На боєвици конали недобиті, але їх стогнів ніхто не слухав; кождий волів відпочивати по тяжкім дни.

VIII.

Дзерона під замком не застали. Старий Ярошенко порадив заночувати між Волохами в рові; одно, що там затишно і тепліїше в ночі а друге, зголодніли дуже, не ївши з ранку доси нічого. В рові було глітно; сотки черня з польського обову зібрали ся тут та сьпівали по п'яному.

Ярошенки присіли ся коло одної Волошки, що продавала горівку, сухарі, солонину і вуджену. Се добро держала вона у скрині, на котрій сидів її чоловік чи знакомий, і відмикала її тільки в потребі. Очевидно бояла ся, щоби п'яна голота не розтягла всего без грошей.

— Що даш за сей жупан? — спитав ся якийсь чура.

— Ду те ла драку!*) — заклала Волошка. — Кажу тобі, відчепи ся, не хочу твого жупана і не дам нічого.

Але чура не відходив, сварив ся і торгував ся.

*) Іди до чорта!

— Мені придав би ся такий жупан, хоч на ніч! — відозвав ся батько Микули.

Микула купив жупан від чури. Справді ночі були холодні, а старий не мав чим накрити ся. Попоїли і поклали ся спати один коло другого.

— Ох! який же я втомлений! Всі кости болять! — нарікав Микула.

— Гроші возьми під себе! Ще всі маєш?
— упоминав батько шепотом.

— Якось не погубив.

— Коли-б хоч на що здали оя!

— Бог ласкав! Тепер уже знаю, де ясир, але як до нього дібрати ся, як приступити?

— Бог pomoже, синку! Вернемо ся ще до дому і будем жити спокійно.

— Дай, Боже! Я оттак у тій метушні забуваю на хвилину, по що я сюди прийшов, що маю робити; та, буває, як згадаю, серце мені крав ся: де тепер бідна мама, де Роксанда, де син? Не нажили ся ми в купі... тай хто знає, чи вже зійдемо ся колись.

Батько тільки зітхнув. Мовчав добру хвилину, згадуючи свої літа і свою недолю.

— Красше було мені лишити ся в Камянці і не йти в Молдову. В Камянці безпечно, приступити до нього годі, — і жив би собі без страху. А я його покинув і з того часу і спокою не маю. Оженив ся, вас привів на сьвіт, думав хоч на старі літа спочати собі у своїй хаті, між діточками...

Микула не відзивав ся, сон ломив його.

— Спіть! тату!

Але старий літав гадками то по Камянці подільській, де пробув свої молоді літа, то по Молдові, де прийшло ся йому доживати віку.

— Коли вернемо ся, — говорив він ще — треба буде пійти до тестя, до Чамчана, щоб нас заратував. А тож у нас у хаті нічого не буде... Зима приходить, худібки нема, збіжа нема, нічого нема...

— Пійдемо, пійдемо. Він, здасть ся, немало заробить тепер.

— Ну, певно! Та се-ж майстра понад нього нема. Недаром господар покликав його зразу до роботи.

— Не знати, де він тепер? В Сучаві?

— Ей, де! Десь з війском. Не пустять його. Старому і не снило ся, що буде на такій великій війні. А то, дивись, і він і я... Правда, що йому ліпше. От коли-б можна розвідати, може він тут...

Микула вже не відповів, мабуть і не чув батькових слів. Сон переміг його. Батько не говорив уже більше, тільки знову вернув ся думками в Камянець. От тільки перейти звідси Дністер на Жванець і далі дорогою, полями, — недалеко і його родинне місце. Яке воно гарне!

Як там весело жило ся Семенови за хлопячих літ! Бувало збіжить з товаришами у віптрову браму, де ніколи не перестав дути вітер, а потім над Смотрич, в широкий та глибокий

яр, що тягне ся довкола цілого городу, — і давай на ріці ставити млинок із патиків. Там по лівім боці на горі чорний замок і високий міст, що веде понад яр із замку в город; кругом стрімкі береги в двадцять сяжень, мури, башти... так тихо тут і безпечно... А на Смотрич сонце сьвітить... вода тепла... Треба скупати ся. Хлопці йдуть у ріку, прискають на себе водою... Брр! чогось холодно! Ану бігти яром довкола города, туди попри Польські Фільварки, поїд берег — гет наоколо аж знову до моста. — хто борше добіжить?

Семен прибіг найскорше, уже й видрапав ся стрімкою стежкою на міст, дивить ся з гори і сьміє ся з товаришів, що прицінили ся. Збирає його охота побігти в замок... але зараз за мостом коло башти стоять вартові, таці страшні... А там от із стрільниці в мурі визирає пушка, така чорна дучка... Страшно! ще стрілить, Так як тоді у якоесь сьвято... Радше втечи до міста до батька, що пильнує вітрової башти.. там під муром лишив він свій лук, що йому батько зробив... Він уже з лука стріляє добре.. раз чорну галку поцілив і вона впала...

Думки у старого Ярошенка плутають ся. Він будить ся з дрімоти, присуває ся ближе до Микули, зсуває із себе жупан потроха на сина і накриває його, дивить ся ще раз довкола себе — уже всі сплять — і помалу засипляє також.

Будять ся обидва із сходом сонця: у рові страшний крик і войк. Волошка з чоловіком

прячуть одержу, на котрій спали, чим скорше у скривню і кричать... Волошка плаче. Що таке? Зривають ся обидва з леговища.. Що стало ся? »Чури напали«! Як? де? А от уже там бють Волохів, рабують.

— Утікаймо!

Вибігають з рова над яр, де давнійше спали.

Але там повно вже челяди, бійка між людьми. Куди-ж утечи?

— На берег оттам за шибеницю в корчі!

Біжать Ярошенки. Під замком різня; вони поминають скажену голоту, що розтягає покрадене добро, і припадають до корчів, що обросли височений кам'яний берег Дністра.

— Низше, низше злізьмо! — радить Микула.

Злізають ще троха низше, але далі небезпечно, можна впасти як із стіни. Чують крики: ріж! бий! Крики зближають ся до берега, тільки близше замку, туди, де надбережною стіною заходить ся у стрільниці і башти.

»Ратуйте!« кричать люди. »Ратуйте!«

— Йой! Господи! се що знову? — дивуся Микула. — Таке в польським обозі?

Тимчасом польські обозові опришки уже стягли кільканацять Волохів: чоловіків, жінок і дітей, пов'язаних за руки і за ноги, на сую стрімку стіну над Дністром.

— Ану! в воду з ними! кричать.

Ярошенки припали в корчах до землі і дивлять ся зі страхом. Усе їм видно: і стіну і глибокий Дністер в низу.

Гоп! — і полетів чоловік із страшенної стіни в низ. Не впав у воду, тільки на землю під стіною.

— Далі! далі розмахнути і на воду! — кричать скажені люди. — Чекай! оттак!

І нелюдський розбишака зловив малу дитину за ногу, як замахнув ся, полетіла дитина на воду, тільки плеснула як камінь, вода підскочила — і дитина пірнула в Дністрі.

На стіні зверещала нелюдським голосом якась жінка, мабуть мати дитини. Та пебавом і вона летіла вже мовчки в воду, впала на плечі, пірнула в воду, виплила і почала бовтати руками.

— Ади! відьма! не потопає, хоч звязана! Ану з мушкету її!

Хтось стрілив. Куля вдарила в воду коло нещасної жінки.

— Зле! чекай, я поцілю лїпше!

Стрілив другий опришок — і пійшла жінка під воду.

— Господи! Господи! — зітхав старий Ярошенко і закрив очі руками.

— Мордуй зрадників! Вони нам обоз хотіли підпалити! Туркам видати! — кричить чернь, та тягне з собою ще в кількадесять людей, чоловіків, жінок і дітей.

І за хвилину посипали ся люди, мов камінь, із стіни в низ на землю в воду. а за ними кулі, котрими скажена товпа добивала тих, що добували ся з води.

Микула обняв батька за шию, притулив до себе — і оба сиділи так скулені лицем до Дністра. Душа в них похолола, пам'ять їх відходила.

Не важили ся рушити ся, щоби хто не помітив.

Хвилини роками їм здавали ся.

Нараз верх них затупотіли люди і роздав ся крик.

— Дивись! Ще в корчах сидять!

І в ту хвилину луснув вистріл. Старий Семен Ярошенко замахав руками коло своєї голови і скотив ся з берега в низ. Микулу запекло щось в руку, котрою тримав батька за шию, але він кинув ся за батьком, вдарив собою об якийсь камінь і стримав ся на корчи, не долетівши до землі, над водою. Не памятав ся, але несвідомо поправив ся на своїм місці, заперши ся ногами в камінь, так що став нахилений плечима до берега. Подивив ся мов сонними очима довкола себе, постояв часок, протер очі, глянув у низ — скрикнув з болю — і чим скорше почав злазити з берега. Сам не тямив, як злавив, чіпляючи ся корчів і каміня, вкінці зіскочив, мов зі стіни, і глянув за батьком. Батько лежав на каміню в низу.

— Тату! Тату!

Микула прискочив і припав до батькових грудий.

— Тату! живете ще? Озвіть ся! промовте хоч слово!

Підложив батькови рамя під голову — дивить ся: із потилиці кров тече. Не дихає вже.

— Тату! — скрикнув Микула так голосно, аж у березі його крик відбив ся глухо.

Батько вже не озвав ся. Микулою стрясло кілька разів, мов би ним хто хотів кинути, у горлі задавило його, глухий стогін добував ся із його грудий і не міг добути ся. Він зложив батькову голову на каміню, сів коло трупа і задеревів. Нічого не чув і не бачив, хоч недалеко нього стогнали у смертельних муках недобиті Волохи скинені із стіни.

Як довго сидів він так, того він не тямив; коли-ж опамятав ся, почув, що сам слабне і що лїва рука йому терпне. Помацав правою, найшов болюче місце. Скинув лївий рукав, почав стягати спідну одежу — прилипла до рамени, кров пересякла одежу. Прийшло йому на думку, що та сама куля, що поцілила батька в голову, зранила йому руку, котрою тримав батька за шию. Глянув на тіло: тільки шкіру здерло. Ох! Господи! чому-ж куля не стримала ся на його кости! був би батько жав! А тепер... а тепер...

І не зодягаючись, припав Микула лицем до батькових грудий, застогнав раз тяженько

і замовк. Думати не міг, так тільки щось недоладне снувало ся йому по голові— як довго, він сам не тямив. Полежавши оттак ще часок, він встав на ноги. Був уже спокійний, такий спокійний, що сам чудував ся, чому не плаче, чому не рве волося на собі. Зійшов над берег і обмив собі рамя. Кров знову пустила ся, але Микула перевязав руку платком і здержав кров. Одягнув ся знову — і тільки тепер розглянув ся довкола себе. За Дністром межі Жванцем і Брагою спочиває ще частина війська королеви-ча. Богато цікавих стоїть над берегом по тім боці. Мостом переходить якийсь відділ у замок; по кількох лише йде, бо міст слабкий. Під замком трупи: ні, ще дехто рушає ся. От якийсь лізе до лоди. Що се? не вбив ся на смерть? — Глянув у гору: нема вже на стїні нікого, тільки там десь верхи галасують люди. Подивив ся у низ Дністра. Попід берег іде стежка. Он-там козаки поять коні... Обернув ся знову до батька і станув над ним. Під його головою остигла калюжа крови; руки були здерті.

— Деж я тебе, мій тату, поховаю?

Узяв батька на руки вперед себе і понїс стежкою. Зглядав ся усе на стрімкий берег, чи не найде якого сховку. В однім місци, кількасот кроків від замку, зложив покійника на землю, а сам полїз верхи у корчі. Найшов місце добре, немов камяне корито. Виймив ще кілька плит з корита, що лупали ся гладко, щоби було глибше. Потім злїз забрати батька. Винїс його

у верх і поклав у се корито. Назносив плит і почав прикривати батька в верха, почавши від ніг. Коли прийшло ся йому прикривати груди, нараз мов гребля прорвала ся в його нутрі, увесь затряс ся і заплакав таким гірким плачем, що — здавало ся — берег упаде від сего плачу в Дністер. Відкрив плиту, що покривала вже руки, і почав їх цілувати, то одну руку то другу, та примовляти: »Батьку мій нещасливий! Сирота я тепер! сирота! без нікого! Чому і мене не вбили?«...

Довго він так плакав, поки успокоїв ся. Потім уже, мовби спішив ся, мовби пекло його отсе нещасне місце, на котрім лежав дорогий труп, мовби не бажав перепиняти батькови його вічного сну, почав прикривати його далі плитами. Ще раз глянув у бліде батькове лице, заросле короткою сивою бородою, прикрив його широкими листками і закрив плитою, дбаючи про те, щоби не придавила голови. Потім поназносив ще каміня і позатикав усі діри, щоби тільки яка птиця або звір не добули ся до батькового тіла. Цілий горбок наклав.

Упоравшись із сею роботою, сів собі коло могили, спер руки на коліна і задивив ся на Дністер. Сонце світило ясно на воду, що блистіла місцями, як чисте срібло і плила бистро у Чорне море. День був уже зранку дуже парний. Берегульки так і крутили ся понад водою та цвирінькали Микулі понад головою: десь тут недалеко мали, видко, своє гніздо. Чміль брентів понад квітками свою одностайну пісню. Потім

надлетіло звідкись чорне стадо галоч і полетіло на боввище з клекотом.

На тім боці Дністра в обозі над берегом закурили ся огні: вояки стали варити. На право від Браги ген-ген на полях, на горбах видко також якихось людей: не знати, чи то Турки чи Татари, бо козаки що там робили би? А там просто понад Брагою ліс чорнів ся, якийсь молодий лісок... а може так тільки з далека здасть ся?

Розлітають ся думки у Микули. Сьогодні неділя. Неділя чи субота? Ні, справді неділя. От, і рахубу стратив. Тай неділя-ж то, неділя, як живе, не азняв такої! Після вчорашнього дня військо з обох боків мабуть спочиває; ніхто сьогодні не згине... А тут у польським обозі, під боком королевича і гетмана, польські чурм таку кроваву службу божу правлять! Стільки людей невинних, безоружних помордували, потопили, поскидали живцем у пропасть на неминучу смерть. Геть із польського обозу, нехай він пропадає! Чи не красше було лишити ся між козаками? Був би батько жив. Ні! захотів під замок. Думав, що тут безпечнійше... От і безпечно!...

Щож тепер далі робити?

Колиб так наперед знати, що родини не найде, скочив би зараз в Дністер, бо на що жити? Але надія невмируща, може найде... може ще верне ся до дому... Може ще поживе з родиною до якогось часу... Утече в ліси-гори

далеко від проклятих людей, що не дають один одному жити — утече і буде жити собі зі своїми.

— Прощай, тату! Не сподівав ся я так тебе ховати...

Постояв ще хвилину над могилою і зліз над воду. Глянув ще раз у гору між корчі і помалу пійшов стежкою понад Дністром. Рішив ся пійти до козаків. З далека ще раз оглянув ся, мовби хотів затамити собі місце, де поховав батька — і пійшов.

Тимчасом товариші Микули: Муха, Пугач Безушко, Голота і Тарав, пополуднувавши, бавили ся в кости у своїм окопі коло воза і програвали то, що здобули вчера в турецьким обозі. Весела розмова вела ся в їх гурті; кожний оповідав свої вражіння. Молодого Тарана найбільше чудували чотири великі слони, яких він бачив у турецьким обозі.

— Де вони були? — питав ся Голота.

— Ну, вжеж! Як ти міг бачити, коли ти тимчасом здирав з якогось Турка сей жупан, що мавш на собі — закпив собі Безушко.

Голота був справді одягнений далеко краще, як передше; мав на собі широкі турецькі шаравари і носаті патинки турецькі; про новий жупан і не казати — він кождому впадав насамперед в очи; тільки кучму роздобув якусь, що зовсім не годила ся до його одежі.

— Чому й турецького шлика не візьмеш на голову?

— От би тебе тепер посадити на того слона, козак був би!

— Тай до дівчини женихати ся! Стук-стук у ворота! вийди, моя панно злота! Панна виходить, а Голота не на воронім, тільки на слоні.

— Воно чи не ліпше було би на верблюді? І чом ти собі верблюда не взяв? Там жеж їх були тисячі!

— Бо чорти пильнували, так він і бояв ся. Так допікали козаки Голоті, а він тільки добродушно усміхав ся, не перечив ся.

— А й справді були там люди, як чорти! — замітив Муха. — То вже всяких я бачив, а таких чорних ще ні. Там тільки погана віра зуби шкірять, такі великі, як постолі, і очима лупає. В ночі злякав ся-б! Подумай! ні?

— Як ні? — відповів Пугач. — От нехай би тобі де у нашім селі вискочив такий вечером ізза хати...

— Ов! щось крапає! — перебив веселу розмову Таран і глянув на небо.

Небо справді захмарило ся; вже зранку заносило ся на дощ. А тепер і почав падати; спершу дрібний, а потім щораз густійший. Козаки кинули ґрати в кості і поховали ся під віз у свої печі.

— Нехай троха дощ промие кров і трупів, а то чуєте, який сморід? — почав знову Муха розмову. — У ночі годі було спрятати — потомлені були дуже — тепер у день годі — не дадуть — треба буде аж у ночі поховати.

— Пронав наш Череватий, як камінь у воду — підхопив розмову Пугач. — Хотів нових постолів і от має...

— І як він то дивно чув наперед, що помре? — чудував ся Безушко.

— Я його бачив ще коло пушок, а потім із очий стратив — казав Таран.

— З ним щось несамовите стало ся. Тут балакав, як чоловік, а тут: «я умру!» Налякав ся, видко, потяжкий був собі.

— Та чиж і не було вчора страшно?... Ех, чорти побрали би Ляхів за те, що не помогли нам учера! Такий кусок і випустити з рота! Просто гріх...

— На одно копито дїтько всіх Ляхів зробив: писком воюють...

— Мошродзеї прокляті! — кляв Безушко. — Так за православіє тягти нашого брата під топір, то знають; а допомгти, то ні.

Зачіпили козаки болючу справу, що вже накіпала в них від давна.

— Я не розумію гетмана — почав Таран. — Турки найбільше нас чіпляють ся, Ляхи в панцирах та перах ані за окіц, а Сагайдачний зтяг нас сюди за Ляхів голови класти.

— От же німецька піхота помогла в ранці — замітив Пугач.

— То-ж то й є! — обурив ся Безушко. — Як не нас, то Німця-наймита післати чорту в зуби. А самі пани здалека, бо порох у носі крутить...

— Се вже так: чеши ся кінь з конем, а віл з волем; Лях козакови не товариш — додав Муха.

— А Сагайдачний кланяє ся їм — горячив ся Безушко. — Як маєш кланяти ся лантю, то лучше поклони ся чоботу. Ми-б з Турками красше вийшли.

— Виходить на те, що Бородавка каже — докинув Таран. — Я от в ранці чув від людей, що його стережуть; такого їм набалакав, аж їм уха появили. Воно й справді чудно: чи не змовились, буває, Ляхи з Турками, щоб нас тут вигубити до ноги!

— Еге! Запороже було-б чисте на якийсь час.

— На якийсь час! А потім кликне старшина і козаків знову буде як трави.

— Стривайте, панове, — почав Пугач — у Бородавки гадок, як у ваяця стежок. Він тепер мудрий, коли не гетман, а доки був гетманом, то ровуму не мав.

— Але тепер правду каже — відповів Безушко. — Нам би найкрасше забрати ся звідси тай годі. Нехай би самі Ляхи били ся. Пізнали-б, по чому локоть кваші.

— Стривай, брате, послухай мене, — втихомирював Пугач. — Знаєш сам, як нам Турки і Татари допекли до живих печінок. То в Сагайдачного, гадаю, думка така: от якби нам на спілку з Ляхами вдало ся упустити Туркам кро-

ви, був би спокій на якийсь час; а за той час можна би поторгувати ся з Ляхами за наші діла.

— Яка-ж мені се спілка?! Напнеть ся, як жаба до гусяти на траві: »Я пан! і ти мені поможи! Я собі буду в перинах лежати, а ти за мене роби!« Якаж се спілка?

— Звісно, спілка погана; — боронив ся Пугач — чи я-ж кажу, що добра?..

— Ет! і не кажи, Пугачу — перебив його Муха. — Уже-ж гетман мав свій розум, але й ми не в тімя биті, знаємо також: що вовк, а що лисиця. Не по нутру мені вчорашній день; тим не по нутру, що так закінчив ся. Як не крути, а виходить: не помогли! А чому не помогли? Бо то були ми! За панами були-б зараз полки вислали.

Дощ унимав ся і знову показувало ся сонце зпоза хмар. Жара ставала нестерпуча. Дощ не охолодив повітря, тільки розжарив його.

— А! от і Микула йде! — скрикнув Таран. — Де ти пропадав, Микуло? Де твій баша?

Микула не відповів на сі питання, прийшов і сів собі мовчки до гурту.

— Ти чого такий сумний? — стали його питати ся.

— Польські чури батька мені вбили під замком. Більше сотні людей з Молдови вирізали покидали в Дністер, постріляли..

— Що ти кажеш?! Таки в обозі таке стало ся?

— Кажу-ж нам: ота голота мордувала, що її привели пані із собою.

— І не покарали нікого?

— Або-ж я знаю? Я тільки що поховав батька.

— От недоля! — пожалував Таран Микулу. — Так ти всеї родини вже рішив ся?

— Всеї...

— Такий то там лад у мошродзеїв — замітив Безушко.

Пугач і Муха присіли ся до Микули, стали випитувати ся і потішати його.

Але нещастє Микули було за велике, щоби так скоро його забув. Він слухав слів потіхи, а думка в нього була одна: не варто жити тай годі. Колиб сьогодні був який напад, кинє ся між Турків, поживє смерти — і буде по всім.

До окопів надійшли иньші козаки, виручити товаришів, і давні вартові піїшли в обоз на свої кватирь. Доц уняв ся зовсім.

— Спати піїдем, чи що? — спитав ся Муха.

— Е! ні! шукаймо де веселого гурту — сумно так! — порадив Таран. — Ходи, Микуло! Кинь ляхом об землю!

Микула піїшов, постояв часок коло кобзаря, котрий уже на превелику потіху козаків сьвівав думу про Голоту, а потім відійшов. Прикро було йому дивити ся на веселих людей; йому здавало ся, що цілий сьвіт повинен сегодня із ним сумувати.

Ціле пополудне він ходив сам по обозі. Зайшов аж на ліве крило недалеко великого яру, котрим пливе малий потік у Дністер. Тут козацькі окопи припирали до самого Дністра і сторожа на окопах була дуже сильна, бо недалеко по тім боці яру був нижший турецький обоз. Усе було там видко, як на долони: намети і окопи і пушки і людей і коний. Микула чудувався, як се так близько два вороги розложилися, майже стіна о стіну. Колиб не широкий і глибокий яр, що найбільше спиняв одних і других, то тут ніколи не було би спокійної години людям; а так лише дивилися на себе день і ніч і пильнували, щоб один одному не втік.

Під вечір побачив Микула звідси видовище, що його дуже заняло; Турки пригнали ясар над Дністер коло нижшого турецького обозу. Через вчешній напад козаків побояли ся, видко, о свою найдорожшу воєнну добичу і зігнали бранців сюди, де кінчили ся козацькі окопи. Микула бачив, як та многотисячна громада ішла подем поза турецьким обозом і потім над Дністром здержала ся. Другу новину довідав ся від козаків: там, де в яру впадав потік у Дністер, був брід, і на тім броді господар Томша разом зі своїми Волохами уже починав будувати міст через Дністер. Здалека справді було чути рубане сокирами. Сі дві новини дуже заняли Микулу, хоч покищо він сам не знав, чи буде мати в них яку користь, чи ні.

На ніч вернув ся він до свого полку.

На сон йому не збирало ся; волів сидіти в окопах, слухати розмов козаків, та придивляти ся похоронам, які зараз з вечера почали ся на боввищи. І з одного і з другого боку вийшла з окопів велика громада людей з рискалями і запаленими лучницями в руках та почала прятати трупів. Одні копали великі ями — козаки коло своїх окопів, Турки коло своїх — а другі стягали покійників з поля до тих ям. Усе те діяло ся тихо, тільки видко було на боввищи сьвітла лучниць і темні тіни, що ходили із сьвітлом, вишукуючи всюди трупів. Уже справді крайня пора була на ті похорони: повітря було вже таке нездорове, що млість брала і найздоровіших людей.

Микула сидів на окопі зі своїми товаришами і придивляв ся сему смутному видовищу. На сім великім кладовищи не було тепер ворогів; хоч козаки і Турки обминали себе посполу, але підходили нераз так близько себе, що за дня се тільки в битві було би можливе.

Оттепер саме була би найкрасша пора утікати — казав пушкар Полтавець, що липив ся у Дорошенковім полку.

— Туркам або потурнакам, котрим вірять, — додав Пугач — наших не пустять Турки до такої роботи; пильнують добре.

— Се правда! — потвердив пушкар.

Але, як здогадували ся, так і справді сеї ночі підчас похоронів багато людей утекло від

Турків до козаків. На другий день се показало ся. До Дорошенкових окопів надійшов зовсім спокійно козак Васюта Супруненко; прийшов мов у гості.

Сім літ пробував у Турків, а тепер виходив ся якось зпід дозору, вийшов на боввище узяв якогось Турка на плечі і так довго носив його, поки не замішав ся між козаків. Ніч була темна, від лучниць світла не багато; ніхто й не помітив, як він перейшов на козацький бік. Заніс навіть покійника у яму — як казав, з подяки за те, що виратував його з неволі, хоч мертвий — і прийшов до козаків. Приняли його як свого; і побалакали з ним радо, бо багато знав.

Оповідав, що Туркам не веде ся тому, що вийшли на війну саме перед затьмою сонця, а відома річ, що на кілька днів перед затьмою і по затьмі сонця, і в остатний день місяця не годить ся почивати нічого, бо се дні дуже нещасливі. Всі Турки оповідають собі таке. — Друга причина, чому Османови не ведеть ся, така, що він казав убити свого рідного брата, Мугамед-хана. Виходячи в похід, бояв ся, щоби брат дома не скинув його з престола, і «для спокою» казав його убити. От саме вчора по козацьким нападі всі оповідали собі се, що Аллаг карає Османа за смерть брата. Той брат, умираючи, мав сказати: «Османе, нехай твоя влада так марно препаде, як я марно сходжу зі світа. Щоб тобі Бог не дозволив тишити ся панованем, на котрім знати мою кров!»

І правда, Бог карав Османа. Вчора згинуло з кільканацять тисяч його найліпшого війська.

Оповідав ще, що сам бачив у дорозі під Хотин, як над Дунаєм коло Ісакчії Осман казав мордувати козаків, котрих Усейн, дніпровський рейлербей, зловив на мори. Вісімнадцять козацьких чайок грабували бесарабські місцевости. Турецькі чайки напали на них, один байдак з козаками затопили, інших захопили живцем і прислали у кайданах султанови коло Ісакчії. Ріжними муками помордував Осман козаків: частину з них віддав яничарам, щоби стріляли в них; сам також прошив кількох стрілами; інших казав гребати живцем, доплати сюнами, розривати на двох галерами, рвати гаками, розтинати на половину... Просто волосся на голові ставало, димити ся на се.

Казав ще, що в турецьким обозі велика дорожня: чотири фунти хліба платять по пів гривни, а за міру вівса або ячменю — половину камянецької міри — дають півосьма золотого. Приходить ся просто людям і худобі примирати з голоду; і справді в турецьким обоаї вирає багато людей і без бою... Знав Супруненко й те, що Осман мав за жінку Русинку, якусь пощівну з України.

А все те міг він розвідати легко, бо служив конюшим в одного баші. Дуже добре умів коло коний ходити, через те йому жило ся не зле, баша любив його. Взяв його й сюди до ко-

ний, а він утік. Ліпше у козаків голодувати, ніж у Турка панувати — тому подякував за службу.

Микула слухав оповіданя Супруненка з такою цікавостію, що забував на своє власне горе. Пізно в ніч затягла ся та розмова. Якось і спати не хотіло ся, доки на босвици снували ся світла і люди. Однак помалу огні щезали, гробарі сходили ся до своїх обозів, робота втихала; хто не мав стерегти окопів, клав ся спати.

У свіжих глибоких могилах спали вже також вічним сном і тисячі-тисячі вояків, котрим нещасна доля судила згинути під Хотинном.

IX.

Понеділок минув спокійно: битви не було. Турки не зачіпали, а козаки й Ляхи не мали потреби виходити в поле. За те у вівторок Турки пять разів ішли приступом на козацькі окопи і не здобули їх. Нападали також на польський обоз і вирізали в однім місци всю польську сторожу, що спала на окопах, як дома. Були би й здобули польський обоз, але яничари так само, як у суботу козаки, кинули ся рабувати і дали час Ляхам опам'ятати ся. Цілий день і козаки і Ляхи на всіх окопах не мали спокою.

Вечером приїхав Ходкевич з Яковом Собіським і Шемберком до Сагайдачного. Сагайдачний казав собі саме перев'язати ліве рамя, коли дали знати, що приїхав Ходкевич. Гості увійшли в намет, у котрім було лише кілька лавок, постеля для гетмана, і низкий стіл, з двома восковими свічками на нїм. Привитали ся.

— Щож ти, Петре, усе ще возиш ся із своєю рукою? — спитав ся Ходкевич.

— Усе. Не гоїть ся і пухне щораз більше. Я вже й рушити не можу лівою рукою.

— І я не здоров, ледви лажу. — нарікав Ходкевич.

Ходкевич був справді хорий: тільки було подивити ся на його бліде, нервове лице, і всякий пізнав би, що сему чоловікови не на війні би тепер бути, а дома у вигоді.

— Всі хоруюмо: і я і ти і його милость королевич: він через пропасницю і з хати не виходить — говорив далі Ходкевич.

Сагайдачний казав чурі, що перев'язав йому руку і зодяг його, вийти і усів собі против своїх гостей.

— Щож там доброго скажете? — спитав ся.

— Діло маю до тебе, Петре, таке: Доходить мене чужка, що твої козаки бунтують ся, хочуть покинути нас.

— Щоб хотіли покинути вас, сего ще я не чув — подумай тільки, що нам і не легко видобути ся звідси — але що нарікають на вас дуже, то я знаю. І правду мають.

— Яку правду? — спитав ся Яков Собіський.

— Через те, що в суботу ви нам не помогли, облога потягне ся, Бог знає доки, і скінчить ся, Бог знає як. Сеж і дитина розумів.

— Ми не можемо о річ посполиту в кости грати — відповів Собіський рішучо. — Ніч над

ходила, а ніч має своє право. Хто зна, як би то ще було скінчило ся.

— Вибачай, пане, от був Шемберк зі мною і Могила і ще дехто з вашого обозу, — нехай же вони самі скажуть, як то воно могло скінчитися, колиб ви ще були надбігли. Цілий обоз турецький уже утікав. Тільки було захопати ще моїх людей і пірвати з собою, вдарити в ліве крило і ми булиб гнали Турків аж до Прута. Нехай пан Шемберк скаже: він же тут.

— Хвилинка була справді догідна — потвердив Шемберк.

Ходкевич стукав нервово палицею об землю.

— Я тому не винен — боронив ся він. — Врешті стало ся і не відстане ся. Зложило ся инакше і нам тепер треба знати, на чім ви стоїте?

— А що я? — відповів Сагайдачний лукаво. — Маєш ти своїх дорадників, маю й я своїх. Що скажуть, те й буде.

— Ти бо, Петре, не гни! Скажи мені просто, що у вас поробляє Бородавка?

— А щож би? Їсть, спить, пє і плете теревені перед сторожею. Я знаю про се.

— Ти бо, Петре, не бери собі сего так легко. Ми знаємо, що він підсилав людей до Турків...

— Ова! А ми знаємо ще гірше. От ти вчєра вислав Вевелліого до Турків і я й не пи-

таю ся: чого й на що. Мені казали, що Вевелді дбає про те, аби ви нас зрадили.

Впик Сагайдачний Ходкевича добре; той аж затремтів з пересердя, але здержав гнів. Собіський поспішив ся виручити гетмана і сказав гордо:

— Пане гетмане, наш і ваш король не зрадить вас, не зломить слова, яке раз дав.

— Він ні, але ви! — відрізав Сагайдачний.
— А він без вас що значить?

— Петре! — скрикнув Ходкевич нетерпеливо.

— Ну, чого хочеш?

— Не свари ся, тільки скажи мені, як ти думаєш утихомирить своїх людей, що починають бунтувати ся. Ти мабуть менше знаєш, що в твоїм обозі діє ся, ніж я.

— Ні, ваша милість, знаю! Знаю і не кажу нічого, бо в мене самого кипить у серцю. Коваки втихомирять ся, коли будуть бачити, що вони тут не ваці наймити, щоби підставляти за вас хребти, тільки рівні вам. Ось коли буде спокій!

— Ми жадаємо, — почав Собіський — щоб ви усунули Бородавку на бік. Доки він в обозі, доти й гадки його не втихають.

— Я сих гадок не бою ся; а коли ви боїте ся, так беріть собі його хоч зараз і зрубайте йому голову. Мені сего п'яниці не жалко.

— Він ваш і ваше діло судити його.

— Ну, то я завтра скличу раду і коли ра-

да згодить ся, нехай гине. Нагріпши вїн доволї. Менї самому його смерти не потрібно. Я-ж мїг ще під Могилевом з ним упорати ся, а пустив його.

— Добре! — сказав Ходкевич. — Склич же завтра раду.

— А тепер ти, пане Яне, скажи менї щиро, чого крутить ся той Вевеллі у вас? Чого ви все торгуєте ся з Турками? Адже і ви, пане Шемберк, їздили?

— Їздив. Тодї ще була надїя на згоду.

— А тепер яка надїя? — спитав ся Сагайдачний: — З Турком уже бємо ся; кінця не знаємо. Коли мирити ся; то за яку цїну? Знов усе має скропити ся на козацькій шкурї? Ви погодите ся для життя, а ми з тої згоди маємо загинути?

— Стривайте, пане гетмане! — почав Собіський спокійно: — Є в нашім обозї й такі; що так кажуть, як ви отее сказали; се правда. Але й дитина-б се зрозумїла, що нам без вас тепер годї обїйти ся. Мира ще нема, тільки бємо ся, а до війни чим нас більше, тим краще.

— А по війнї чи по мирї нехай чорт по бере козаків, тай годї! — замітив Сагайдачний гірко.

Шемберк усміхнув ся, Собіський замовк, за те Ходкевич підхопив бесїду.

— Слухай, Петре! Ти бо сьогодні жалиш, як оса. Відоме діло, що козаки нам потрібні, а ми козакам.

— Так і кажи! — potwierдив Сагайдачний.

Ходкевич говорив далі: — Колиж ми тут уже разом зібрали ся і розлучити ся нам не легко, то повинен бути лад у нас.

— У моїм обов'язку лад є! — замітив Сагайдачний.

— Нема, бо повстає опозиція.

— Коли мені буде потрібно, то я її зломлю. Тепер покищо мені не треба її ломити. Зломить ви свою опозицію, то я зломлю свою.

— Ходім! — сказав Ходкевич нетерпеливо і встав. — Вибачай, Петре, що потурбували тебе. — А се розваж, що ми тобі сказали.

— І ви мої слова розважте!

Прощали ся всі чемно, Сагайдачний провів гостей аж перед намет — і розійшли ся...

На другий день знову йшли Турки приступом на козацькі окопи, але козаки зігнали їх з поля. Під вечір, коли на поли втихомирило ся, скликав Сагайдачний козацьку старшину до свого намету на раду. Зійшло ся з кільканадцять полковників і засіли на лавах.

— Скажіть мені, панове — почав Сагайдачний — скільки на тім правди, що козаки бунтують ся?

— Не бунтують ся, тільки нарікають — відповів Дорошенко. — Нарікають на Ляхів, що не помогли в суботу.

Полковник Мисько Хвастовець додав: — Ходить чутка, що Ляхи змовляють ся з Турка-

ми, щоб нас зрадити. Козаки оповідають собі таке. Звідки така чутка взяла ся, не знаю.

— Я вам скажу, звідки — почав полковник Олександр Кошка. — Се Бородавка ширить такі чутки, а його давні приятелі розносять далі.

— Наші зловили козака, котрого посилав Бородавка до Томші. Тільки й сказав, що не хоче Ляхам служити і що Бородавка післав його.

Таку новину оповів сам гетман.

— І чого ти, пане гетмане, держиш того п'яницю при житю? — спитав ся полковник Ярош Сума. — Кажі йому стати голову, а то наварить пива.

— Ваша воля — відповів Сагайдачний. — Я не хочу брати гріха на душу.

— Та який тут гріх? — обурился Яцко Юревич. — Для прикладу, що не терпимо зради, він повинен згинути. Мало-ж нашого брата з його вини загинуло в дорозі сюди? Хтож так військо веде? А не порадив ся ні в кого, бо сам усі ровуми поїв.

— Тут нема що багато думати — закінчив Дорошенко, встаючи. — Ми всі годимо ся на те, щоби Бородавку стратити за зраду і для прикладу. Нам з Турками нема ніякого діла.

— Так ви годите ся на се? — спитав ся Сагайдачний.

— Годимо ся! — загула старшина одноголосно.

— Всі?

— Всі.

Старшина розійшла ся, а гетман видав приказ зрубати зараз Бородавці голову. Однак з того вийшов клопіт: між козаками не було ката. Нікому і в гадку не прийшло, просити кого з козаків або й приказувати котрому, щоб позбавив Бородавку життя. Треба було шукати якого Татарина і справді найшов ся такий між бранцями, котрих зловили козаки. Сказали йому, що коли зробить сю прислугу, зараз пустять його до своїх. Татарин згодив ся дуже радо.

Не дочекав Бородавка вечера. Поховали його на тім місци в ярі, де й погіб; зараз викопали яму і засипали. Не багато козаків і бачило його конець; тільки чутка про смерть бувшого гетмана розійшла ся небавом по цілім обові і наполохала тих, що брали його в оборону. Сагайдачний спочивав у наметі, але кождий козак бачив його очі, такі звичайно добрі, а в тій хвилі грізні...

На другий день уже вранці ціле військо стояло при окопах, готове до бою, бо Турки ще досвіта великою силою розставили ся против козацького і польського обозу. На поли почав ся грець.

Микула Ярошенко не мав ніякої охоти йти сьогодні в битву. Коли доси помагав козакам, то чинив се в тою думкою, що тим способом і він побиває ворогів, котрі забрали йому родину: чинив се в тій надії, що дещо довідає ся — і

справді довідав ся, хоч де був ясир; по віднайденю батька чув ще більше завзяте і охоту до діла; — тепер же, від нещасної неділі, ходив по обозі знеохочений, без віри в будуччину. Ясир уже не там, де був, тільки над Дністром, — правда, близько, та що з того? Хто тут із сих соток тисяч людей журить ся тим, що Микулова родина пропадає в ясірі? Хто йому може? Двох трох людей не поратує, а більше людей не займе своїм ділом. Тільки й доброго, що після смерти Бородавки й його товариші уже не говорять, що треба покидати Хотин. Значить, війна потягне ся далі, може скінчить ся добре може будуть вимінювати ясир, може будуть випускати бранців зараз на місци за окуп... Треба ждати; треба далі жити в тім муравлиску людей і журити ся день і ніч. Коли б хоч знати певно, що мати, жінка і синок справді ще живі! А то, не дай Боже, коли й вони погибли, то й йому життя не буде. Нема пощо вертати ся в Серет, найкрасше або смерть собі заподіяти, або пристати до козаків і лишити ся у них до смерти. Його приймили би радо, козак був би з нього годний...

Таке передумував Ярошенко, стоячи спертій коло воза, і дивив ся, як обозова челядь тягла над Дністер у яму кількох здохлих коний. Пошесть кинула ся на коні і вони гинули від кількох днів сотжами. Коли тут нує, хтось його закликав:

»Микуло!»

Він обернувся і побачив Дзерона, Петра Могили і Молодецького.

Вони йшли обозом пішки.

— Де батько? — спитався Дзерон. — Я його шукав, шукав...

— Його вбили під замком у неділю.

— Вбили також?! — скрикнув Дзерон. — Ну, чи бачив хто таке?! І за стільки убитих людей тільки одного гайдука повісили за кару! Семене святий... Що-ж ти, нещасний, гадаєш робити? Може-б він пішов з нами до Сагайдачного? — спитався Дзерон у Могили. — Придав би ся нам. То син Ярошенка. Ти знаєш ся з гетманом?

— Він знає ся дуже добре! — відповів Молодецький.

— Ходи з нами! — сказав Петрашко Могила.

Всі чотири пішли шукати гетмана. Найшли його аж на лівім крилі обозу. Сидів на горбку, курив люльку та дивився, як козаки робили окопи на самім березі Дністра.

— Як ся маєте? — привитав він гостей, встаючи із землі.

— Ми ледви вас найшли — промовив Могила. — Не сподівали ся вас аж тут застати.

— Та от нова морока! Турки будуть міст і вже завтра — позавтра будуть нам з того боку Дністра у плечі стріляти. Треба й тут хоч місцями закрити себе окопами, так я й прийшов подивити ся, чи йде робота.

Всі глянули на поля за Дністром.

— Що се там? війська вже стільки чи що?
— спитав ся Молодецький. — Щось на військо
не подібне.

За Дністром на поли находила ся справді
многотисячна громада людей, що зводила крик
і плач, який уривано доходив з вітром аж сю-
ди. Видко було, як дехто підоймав там руки в
сторону козаків, мов благав о поміч.

— Ні! — відповів гетман. — То ясир. Був
тут на сім боці і в ночі перегнали його на той
бік. Там безпечнійше. Тепер ще як міст скін-
чать зовсім, заточуть гармати з того боку, ки-
нуть туди троха війська...

— Ми до вас, пане гетмане, з ділом, коли
ласкаві нас послухати, — почав Могіла. — Вам
час дорогий, то я скажу коротко.

— Послухаю! кажіть!

— Нам відомо, що Томша зі своїми Воло-
хами будує сей міст. Він тут недалеко й живе.
Бачили його мої люди.

— І мої бачили — потвердив гетман.

— Отже моя просьба до вас така: чи не
дозволили-б ви мені взяти троха своїх козаків,
щоб я спробував щастя.

— Може-б те... Томшу захопили? Розумію..
замітив гетман.

— Так: Я-б козакам добре за те за-
платив.

Дзеронові було за довго мовчати і він скоро розвинув плян дальше: — Тут би ми схопили Томшу, в Дністер його, або й так скрутили-б йому карк, а потім післали-б до везира.. гроші... дарунки... і молдовський престіл знову в: Тепер найдогіднійша пора, тільки Томші карк скрутити! Пан Петрашко господар... згода з Польщею... зі всіма знає ся... вже би то я сам зробив.

— Пан Дзерон, мій повірник, перший купець з Молдови — представив Могила Вірменна. — А сей молодий чоловік також мій, син Ярошенка.

— Знаю, — відповів гетман. — Щож я тобі на те скажу, пане Петре? Козаків я тобі не бороню; пробуй щастя, коли хочеш. Тільки, коли-б ти мене послухав, я-б тобі порадив внакше.

— Що-ж таке?

— Казав я тобі вже: покинь гадку про Молдову і те й сьогодні кажу. Ти чоловік наш православний, мзетки маєш — на що тобі шукати щастя в чужині? Тут нас наші пани покидають, польським мясом обростають, народ давлять, — а ти напер ся у Молдову! Яке там добро? Яка честь? Чи нема в нас для кого жити? Зжаль ся, пане, над своїми людьми і поверни свій розум на їх добро.

Могила слухав мовчки, засумований.

— Але спробувати треба! — сказав Дзерон у страху, щоб не розбило ся діло.

— Чому-ж з Поляками не сиробуєте? Мостом поза Брагу вигідніше, ніж нам... У нас моста нема.

— Ет! — замахав Вірменин руками. — Просили та не йде. Страшно їм! Оттак хитро, мудро, щоби хтось за них зробив, були би панови Петрашкови раді, а самі не рушать ся.

— Як же ти, Молодецький, думаєш? Може я эле раджу.

— Я гадаю так: дай поміч панови Могилі. Поведеть ся — добре, не поведеть ся — так нехай вибачає. Ходкевич не поможе.

— Згода! Збери собі ватагу козаків і сиробуй!

Микула був дуже рад сій новині; він уже складав собі у своїй голові, як би то при сій нагоді і собі дещо зорудувати.

Далі вже вела ся звичайна розмова, не про діло: Молодецький оповідав, що багато польської шляхти втікає до дому. От учера зловили двох уже коло Жванця; привели наново під Хотин, водили на сором по обозі, а потім замкнули в замок. Вже найменше сотня передньої шляхти так утєкла. Тут їх тільки бачили в обозі, а тут дивись: уже пропали, пішли понад Збруч. І сорому не мають. Ходкевич страшенно лютий, ледви лазить. Королевичеві і не кажуть нічого, щоби ще більше не розхорував ся.

Сагайдачний нарікає знову на те, що в його

го обозі пошесть кинула ся на коні; таї гинуть, що прийдець ся хіба вони покидати і шінки вертати ся до дому без тасору. Скаржив ся ще й на свою руку, що не дав йому вже ні на коня сісти, ні спати. Потім витав ся в Микули, що він поробляє, і дуже жалював його, довідавши ся про його нещастє.

Коли вони так розмовляли, козак привів перед гетмана чоловіка зовсім мокрого, як хлюща. Вода так і текла з його штанив і сорочки — більше й не мав на собі ніякої одежі. Ще козак і не сказав нічого, коли Микула скрикнув:

— Чоботар! а ти відки тут узав ся?

Козак глянув здивовано на Микулу і сказав гетманови: — З води його витягли. Каже, що бранець і наш.

— Бранець! бранець! — говорив Чоботар.

— Він із Серету! я його знаю — сказав Микула. — Як ти сюда попав ся?

— Там є вся твоя родина!

— Що ти кажеш? є?!

— Є! Ще вчера говорив я з ними.

— Всі живі?

— Всі.

— Господи! слава Тобі! — вітхнув Микула.

— Я в ночи, як переводили ясир, вирвав ся, скочив з берега, потовк ся, сховав ся у дучці, а тепер ось переплив. Трохи не потонув та, спасибі козакам, витягли. Ах, Господи!

І Чоботар упав на землю, перехрестив ся і вдарив три поклони.

— Пустя його! — сказав Сагайдачний козакови.

Козак відійшов. Микулу вже нічо не обходило, обняв Чоботаря за шию і став просити:

— Скажи: здорові всі?

— Здорові.

— Якже ти попав ся в неволю?

— Опришки мене зловили і продали. За батьком твоїм ішов... От і сей пан був — показав на Дзерона.

— Правда, мені тато згадував.

Гетман і його гості дивили ся хвилину на сю подію, а там потім далі вели свою розмову. Вкінці Дзерон потяг Микулу за рукав і сказав: »Ходи!« Всі попрощали ся з гетманом і вернули ся в обоз. Пішов і Чоботар з ними. Він і Микула йшли за панами та вели свою розмову.

— Може що переказували до мене? — спитав ся Микула, не відступаючи від Чоботаря.

— Вони й не знають, що я втік. Я й сам не думав, що втечу. Тільки в останній хвилині, — нас вели кладкою, бо міст ще не готовий, по кількох переганяли — ніч темна, я тільки ступив на той бік, думаю собі: все одно! Скочив, вони за мною; а я з берега гоп у воду! Потовк ся — от диви ся, яка рука здерга — але тримаю ся берега і лізу-лізу далі. Тут вода рве — не даю ся... А вони гадали, що я втопив

ся. Ха-ха! Ото мені вдало ся! Тільки одежі збув ся, бо був би не переплив Дністра. Так мене те-нер вода несла, а я на вскісь, на вскісь...

— Дуже там пильнують бранців?

— Ой, дуже! Довкола військо. Я ще вчера рано говорив із твоїми. А потім десь мені ще-зли з очий. Стільки тисяч людей, то віднайти не легко, але вони там за Дністром.

— Дуже журять ся?

— Ну вжеж, а ти що гадав? Змарніли так, але здорові. Турки дають їсти: дбають про бранців так, як про худобу.

Микула замовк, але по хвилині почав питати ся, який міст ставить Томша. Уже думав над нападом ватаги, яку тільки треба було ще зібрати.

— Та се не міст, а ціла гребля! — відповів Чоботар. — З того і з сего боку берега поробили капиці, воду пустили серединою, а в попереk на капицях кладуть довгі ковбки. Ще не зовсім покляли, ми переходили, як по кладці, але вже поруча є з обох боків... Вода не вірве, щоб не знати-що. Місце добре.

— Богато там наших в Молдови коло моста?

— Та се самі наші. По ноші пізнати. Буде їх кілька сот а може й більше. З горбка бачив я, як ще по тім боці нас тримали.

— Не пізнав ти там вікого із Серета або із Сучави?

— Та як можна було пізнати? За дня не

пускали ближше, а в ночі не бачили. Казали тільки, що міст буде якийсь Вірменнн.

— Може мій тесть із Сучави? — здогадував ся Микула.

— Не знаю.

— От коби знати певно, що він там!...

— Ярошенку! — обернув си Дзерон — ходи сюди!

Ярошенко підбіг до Дзерона, що обговорював справу з Микулою і Молодецьким.

— Ти маєш стягати ватагу козаків; пан Могила також буде помагати. Ми лишаєм ся в козацькім обові. Козакам платимо. Розумієш?

— А полковники згодять ся?

— Коли сам гетман згодив ся, то й вони згодять ся. Нам людей не треба багато: кілька сот — і годі! Діло в тім, щоби добру пору вибрати і напасти на міст із лівого крила і на Томшу.

— Се не буде так легко, пане Дзерон, як вам здасть ся — замітив Молодецький. — Адже моста будуть стерегти.

— Тому мусимо спішити ся, поки ще не зовсім готовий і нема потреби його дуже пильнувати — відповів Дзерон горячо.

— Ай, пане Дзерон, се не купецьке діло. Але поможи вам, Боже!

— Пане Молодецький — просив Могила — ми тут остаємо ся, а ви вертаєте ся. Лишаю се на вас, підпирати мою справу в пана Любомирського. Ходкевич хорий, з ним годі говорити, а

Любомирський має велике слово у всіх. н-жя знову в такій приязни з ним...

— Добре, добре, я поговорю, якби що до чого прийшло.

Молодецький відійшов.

Починати зараз діло з козаками годі було. бо напали яничари. Інші турецькі війська здержували грецьом польське військо, а яничари мали знищити козаків. Козаки прийняли їх з окопів такою стріляниною, що не то жаден яничар не станув на окопі, ще з поля всі завернули ся. В пів поля яничари станули і почали стріляти. Стріляли з пів години, а потім знов кинули ся на окопи. Козаки, що підчас стріляння яничарів сиділи спокійно в окопах, знову виждали до послідної хвилини і відкинули їх своїми кулями, як стіну. Потім вискочили з окопів, сусіди-Німці помогли, зігнали Турків з поля аж під ліс.

За сей час, від коли почала ся облога, така майже щоденна забава в окопах і в поли уже проїдала ся козакам. Усе те саме і те саме — і кінця тому нема. Доки се потягне ся? Всі козаки відчували потребу якоїсь цікавішої події — і тому, коли Микула почав під вечір у полку Дорошенка збирати ватагу, зголосило ся відразу стілько охочих, що Микула і не сподівав ся. Але що з одного полку забирати стілько людей — не годило ся і полковник був би не згодив ся, то самі козаки казали, що зберуть охочих з інших полків.

Товариші Микули, Муха, Безушко і Таран

згодили ся дуже радо помогти Микулі; лише Пугач не хотів покинути свої гаківниці. Із приятелів Могили привели Копачовський і Бичок троха людей. Чоботар ані гадки не мав мішати ся у се діло; він дякував Богу, що вийшов з одної біди, та передумував над тим, з чого-б жати та в що зодягнути ся.

Х.

П'ятниця, 10. вересня, минула спокійно.

Ватага Могили стягала ся на ліве крило козацького обозу. Поки-що Могила не виявляв козакам свого заміру, але від Ярошенка знали вже всі, що мають напасти на міст і зловити господаря. Треба було очевидно довідати ся перше, чи справді Томша там сидить при мості і де сидить, чи по сім чи по тім боці Дністра. Полковник Яцко Юревич, що завідував крайнім полком на лівім крилі, казав, що господар Томша цілком певно сидить у наметі по сім боці Дністра. Навет його червоний. Кілька иньших наметів, що там є, є звичайні, сірі. Що по тім боці Дністра на березі не було ніяких наметів, се бачили й козаки; виходило тим ліпше, бо не треба переправляти ся на той бік ріки.

Воно добре, — думав собі Микула — а що буде з ясиром, що не є во сім, тільки по тім боці? Йому байдуже про молдовський престіл; він хоче, щоби відбили ясир. Почав він оповідати свою гадку козакам. Ті казали, що діло не

буде таке просте: напасти на намет і зловити господаря; прийдець ся здобувати міст. Се й не велика штука, бо по тім боці Дністра великого війська турецького ще нема; ані одної пушки ще не видно. От колиб зараз напасти, тільки, звісно, більшою силою, було би добре! А так, треба почекати і заходи ватаги злучити з роботою усього війська. Коли здобудуть міст, то певно не повернуть ся в окопи, тільки кинуть ся на той бік, відбивати ясир. Бранці також допоможуть. Там-же й дешо здобути можна, от хоч би коний, яких їм дуже потрібно. Турецькі чурі водять туди коний на пасовиско.

Але ще вечір не прийшов, уже по тім боці Дністра стояли чотири турецькі пушки, вимірені лівом; козацькому обозови просто в плечі. Коло пушок стануло вже кількасот Турків. На полях показали ся ватаги Татар з ріжним добром і бранцями, яких приводили з Поділя. Смерком заясвіли пожари в далечині; то горіли подільські села, підпалені Татарами.

Дивив ся на те все Микула і надія його щораз меншала. Тимчасом сего таки вечера в п'ятницю з наметі Ходкевича відбувала ся важна воянна нарада, від котрої залежали заміри Могили і Микули.

Ходкевич лежав хорий на постелі, а довкола його ліжка сиділа польська старшина: Любомирський, Собіський, Журавинський, Ваєр і инші. Був тут і Сагайдачний. Він сидів мовчки з краю на ослоні та слухав, що говори-

ли пани. Післанець Яржина, що їздив до короля Жигмонта до Львова, просити його іменем Ходкевича, щоби чимскорше приходив з новим війском під Хотин, вернув ся саме сьогодні з вісткою, що король поляє на заяців під Львовом, а військо, зовсім не готове до походу, сидить по селах на кватирах. Ся новица найбільше розсердила Ходкевича і він не скрив того й на нараді.

— Я — сказав він, сперши ся на локоть, — умиваю від усього руки. В обозі починає ся голод, пороху мало, куль нема вже з чого лягти, наші пушки до нічого, панове не мають сорому і втікають... Мої дні вже почислені. Не сподівав ся я, що по стілько побідах у моім життю я так соромно тут загину. Не моя вина...

Сказавши се, упав, знеможений, на шкіряну подушку і замкнув очи. Довгу хвилину всі мовчали, поки вкінци холмський воєвода, Ваєр, промовив:

— Так, як доси, я стою на тім, що нам треба обминати битви в отвертім полі, а витримати як найдовше в окопах. Не тільки в нас, але і в бісурман не стає вже толокна і саламахи, До того ми переконали ся, що турецьке військо, то смола, ледащо, Жиди з Циганами. Наш одинчура гонять кількох Турків. Се мовби не ті самі Турки, що в Угорщині здобували найсильніші замки. Коли так подержимо їх тут якийсь час, вигинуть і без куль і без пороху. Тільки

ми мусимо постарати ся о харчі для себе і вислати за тим вози в Камянець.

Пан Любомирський був шншою гадкю: — Таке лікарство — казав він — гірше як хороба. Годі так дальше сидіти без діла в окопах. Тих кілька маленьких нападів, ті фортелі, що ми їх заживаємо, уставляючи то так то сяк наше військо, то ще не робота. Доси поправді тільки козаки били ся і я бачу, що ми зле зробили, що не помогли їм минувшої суботи. Нам треба зважити ся на отвертий сильний напад у поли, а маю в Бозі надію, що вдасть ся нам.

Така бесіда дуже обурила пана старосту Журавинського. Він зірвав ся з ослона і піднесеним голосом промовив: — Пан Любомирський гадає собі, що голови панів сенаторів і комісарів, то мавниці до воза.

— Я того не гадаю і не сказав — перебив Любомирський.

— Але такий був сенс бесіди вашмосці. Тимчасом, коли подивимо ся, скільки в нас Гекторів, Агамемнонів, Ганнібалів і Сціпіонів, скільки відваги і розваги, думаю: не можемо сказати, що ми тут пересиділи дармо, без користі для нашої отчизни — і бесіда пана Любомирського то образа для нашого гонору. І ми били ся славно, ще ліпше як козаки. *Nos sumus Troes!*

Почала ся суперечка, в котрій одні брали в оборону Любомирського, другі годили ся з

Журавинським, — коли тут махнув рукою Ходкевич, отворив очі і слабим голосом промовив:

— Нема що сперечати ся, багато наших Гекторів і Ганнібалів ногами порадили своєму здоровлю — бодай я тої хвилини був не дожив! У суботу я радив допомогти козакам, панове не згодили ся, сказали: не годить ся о річ посполиту в кости грати. Тиждень уже минає з того часу і ми не знаємо, який кінець нас жде. Треба нам справді подумати над тим, чи не почати-б нам яку иньшу роботу, що скоро рішила би справу. На поміч зі Львова, бачимо, годі ждати; поживи не пустять Татари... Може би ти, Петре, порадив що?

Всі радні глянули на Сагайдачного, що сидів з краю, майже у входу намета, не пхаючи ся межі панів. Він говорив коротко і спокійно:

— Козаки раді би чимскорше бути на своїм Запорозю. І нам і вам обоз засмерджує ся. Тому я за тим, щоби не сидіти пусто в окопах, вдарити раз а гаразд. В отвертім поли Турків не переможемо; просто за багато їх против нашої сили і тримають ся купи, як свині, коли вовка зачують. Заким таке товсте військо схудне, наше худе певно згине. Ми їх не перестоїмо тут, як панове собі гадаєте, і не перебеємо всего так скоро, якби треба. Тому я думаю, що найліпше було би напасти їх у ночі. Я маю певні вісті, що Турки в ночі сплять як колоди. Анї добрих окопів, анї вартових у них нема — такі

безпечні у своїм обозі, так уповають на своє велике число. От би тихенько підлізти до них, напасти з криком усею силою — і прогнати на сто вітрів. Ми будемо перед весті, а ви за нами.

Настала на хвилину мовчанка. Вкінці Ходкевич сказав таке:

— Твоя гадка, любий Петре, не зла; тільки ось чого я бою ся! Ану-ж твої козаки кинуть ся знов на добичу, як мухи на мід. А друга річ: дуже не люблю красти по ночах побіду. Чому б не в день напасти? Але про мене, коли всі панове на те згодять ся, я не буду перечити ся. Ваша воля! Я й так вже на коня не всяду.

— Не страш kota салом, пане Яне! — замітив Сагайдачний. — Козаки аби знали, чого йдуть, на салі не стримають ся: воно їм не втече. А що не годить ся красти по ночах побіду — га! воно гарно сказано і по лицарськи, але нійна не турній. Тут діло в тім: або рибку зісти, або на дно сісти. Нічні напади нам не новина.

В обороні гадки Сагайдачного станув тепер Яков Собіський.

— Коли така божя воля, — сказав він — щоб ми стерли з лица землі невірних, то Бог не скарає нас і за нічний напад. Дуже хвалю твою осторожність, пане гетмане, але чи-ж можна бити ся в Турками полем? Нехай ми їх і по-

бємо, зженемо в поля, то не рунимо їх з їх обозу. Там їх не заплюєм, не позбираємо сухою рукою, як гриби. Plena victoria з того не буде. Годі нам довше тут сидіти, як миш на пудлі; зима йде, поснемо як ластівки, як мухи. Коли не хочемо по смерті пасти сороки, згодім ся на гадку пана Петра. Не всі лакомі тільки на добичу: пахолок, чура рад, коли щось зарве, але не правдивий козак. А що й нічної Белльони заживати не сором, на те маємо приклади і в історії: так Сціпію бив Сіфакса, так Юлійос бив Франків, так били Сирийців, Мадіянців. Ще коли-б з обох боків була рівна сила, то може не годилось би, але тут десять стоїть проти одного. Досить буде слави з нас, коли проженемо Турків — сяким чи таким способом.

Гадка Сагайдачного, підперта краснорічливим Собіським, перемогла. Стало на тім, що завтра, в ночі із суботи на неділю, треба спробувати щастя. Зараз і рішили, що двадцять тисяч козаків мають іти передом, а польське військо має обступити турецький обоз з боків, забезпечити всі дороги і ліси, щоби не прийшли Туркам на поміч Татари, що стояли собі окремим обозом; частина війська мала йти за козаками. Наперед мали кінні польські козаки вдарити шаблями на вартових, коли-б які пильнували турецького обозу від поля; потім Запорожці з німецькою і польською піхотою мали зі страшним криком і з воєнною музикою: трубами, бубнами і сурмами напасти обоз, стріляти і рубати.

Коли-б Турки випали з обозу, то на них мали наскочити з боку польські копійники і райтари.

Ще одно поставовлено: Боже борони, не виявляти пляну перед війском, щоб не донесло ся до Турків. З тим і розійшли ся.

Ціла субота минула ся без битви. В ранці тільки погиб марно полковник Яцко Юревич і десять козаків. Турки стрілили із тих чотирох пушок, що були за Дністром, і поцілили саме громаду козаків, що слухали приказів полковника. Кулі влетіли у громаду, і впало кількох молодців як солома. Заким викотили козаки свої пушки на берег, впало ще кількох козаків і кілька коний, але на тім і скінчило ся. Козаки зігнали небавом турецьких пушкарів із того берега.

Усе те бачив Могила, Ярошенко і Дзерон, що були тут уже зі своєю ватагою. Дзерон хотів уже втікати, та якось здержали його. До самого вечера був спокій — тільки десь не десь залунав вистріл; тому Вірменин утихомирив ся.

Могила ходив до Сагайдачного на звіді і вернув ся від нього вдоволений. Не сказав нікому, що за вість приніс, але казав ватазі не розходити ся, а щоби тим певнійше задержати її, казав Дзеронові, виплатити ватазі гроші. Купецький розум Дзерона виявив ся тут зараз: він почав торгувати ся з провідниками ватаги, мовби свої власні гроші платив; не давав усеї заплати, тільки казав, що решту дасть пізнійше,

поки Могила закінчив сей торг двома словами: «Не торгуйте ся!» Микула придивляв ся тому всему, вірив і не вірив, що ся ватага й йому поможе.

Прийшла ніч. Козаки поклали ся спати, як звичайно. Нікому з них і в гадку не приходило, що ся ніч не буде спокійна. В обоаї втих гамір, погасли огні, тільки вартові ходили як звичайно. Із заходу, від гір, віяв вітер і гнав на бесарабські степи чорні хмари, котрі щораз більше покривали небо. Ніч стала така темна, хоч в око стріль. Могила сидів — не міг заснути.

О півночі відозвав ся мунштук у польським обозі — далеко, тихо, мов під землею. Минула добра хвилина і козацьким обозом навкруги пішов гамір: «Вставай! вставай!» Козаки зривали ся, хапали за зброю, але зараз і успокоювали ся: ворога не чути! Всі зараз і здогадали ся, в чім діло, і гамір, що на хвилину був зміг ся, знову притих. Сеж очевидно має бути нічний напад, не можна зводити крику; треба заховувати ся як найспокійніше. І кождий ішов мовчки до свого полку.

Козаків поділили на два відділи. Один відділ вийшов на долину над Дністром, другий разом з угорською, польською і німецькою піхотою мав іти горою на лівий бік турецького обозу. Всі козаки ждали вже готові перед окопами в поли. В польським обозі спізнали ся, бо хорий Ходкевич не міг усього доглянути. Він ледви лазив поміж людий і ледви тямив, що дов-

кола нього діяло ся. Нарешті, по двох годинах, дали знак в польського обозу, щоби йти в поле.

Козаки пійшли вперед тихо-тихо, щоб ніхто не зачув. Кождий притримував при собі шаблю та рушницю, щоб не дзвеніли від якого удару. Ніхто не відзивав ся, тільки від ступання ніг ішов тихий гомін. Тисячі людей сунули ся вперед, як безконечна чорна плахта, помалу, о-сторожно, в роздріб. В половині поля передні козаки присіли до землі; за ними всі иньші присіли також. І почали всі лізти рачки; а там потім, чим близьше турецьких окопів, усі лягли на землю, запираючи в собі віддих, і посували ся помаленьки, як великі ящірки. Передні стримали ся, щось там треба було розвідати ся передом, — і все військо поклато ся на землю мов до спаня. Ніхто не починав нічого на свою руку, як у білий день; тепер кождий чув, що сам нічого не значить, і тільки як член отсеї безконечної тихої громади, в купі з нею, може щось осягнути. Нараз стало так тихо, мовби тут не лежали тисячі живих людей, а самі покійники. Тільки ліси шуміли і вітер свистав поміж деревзми. Хмари вкрили ціле небо; здавало ся, що повисели над самим війском і заморозили його своїм холодом.

Могила вивів свою ватагу за окопи, виминув яр і ждав на горбку. Його дорога до моста була недалеко. Уже за дня виміркував він, куди повести людей, і тепер ще шепотом приказував,

напасти передовсім на червоний намет і ловити всіх людей, які там є. Але не пускав ватаги наперед: ждав, поки не почує крику в поли, поки не нападе вся сила війська на турецький обоз. Настане страшний переполох, усе зірве ся зі сну, почне бігати сюди-туди — от тоді і він ударить на міст і на намети. От тоді — думав собі Микула — кількасот козаків перебігне мостом на той бік, впаде на ясир, бранці збудять ся, зміркують, що прийшла пора висвободити ся, допоможуть козакам, турецька сторожа розбігнеть ся — і ясир перебіжить мостом на сей бік до козаків. Там буде й його родина. Може вже рано повитав їх у безпечних козацьких окопах. А потім... потім уже якось то буде. Колиб тільки Бог поміг!

Сидить Микула на землі з козаками, думає свої думки та слухає, чи не надлетить з темного поля крик такий, що мертвих збудить, а сонних на смерть налякає. Чого вони там так забарили ся? Так тихо, мовби ніхто й не виїшов з окопів, мовби всі спали. Сеж уже ранок недалеко... Скорше-скорше, а то все пропаде!

Нараз із хмари кап-кап! Дощ! Ще хвилинка і вже ллється, як з ведра — всі хмари, що їх позганяв вітер над хотинське поле, мов відчинили ся і стали обливати широко і далеко усе боєвище і всі обози. Кругом зашуміло ще дужче і настала темнота така, що один одного не бачив.

Все пропало! Ціла виправа без хісна. В та-

кий дощ ані гадати про напад. Стріляти годї, бо порох замокне, а без того який би то був напад? Одежа на кождім, мов з води винята, тіло мерзне. Земля ховзка — годі лізти далі. Все пропало!

Ватага Могили вернула ся в обоз. Небавом і всі козаки були в окнах. Кождий залазив у який сховок, щоби не мокнути далі. А дощ лляв без настанку.

Смутна була та неділя для всіх. Хоч ніхто й не провинив ся, але така невдача прибила козаків. Після недоспаної ночі, перемерзлі, лежали вони у своїх кватирах на мокрій землі, знеохочені і ослаблені. Богато кляло і нарікало та тужило, хто за Запорожем, хто за теплою хатою. Хорих було багато в обозі, а то і вмивав дехто з ран, невігоди і голоду — і треба було дивити ся на похорони у самім таки козацькім обозі. В сусіднім обозі, у німецької піхоти, було ще гірше: гинули втомлені старі наймлені вояки, як мухи; а здорові товариші не знали вже, де й ями копати для покійників. Війско жило мов на кладовищу і кождий бояв ся, щоб сам за день, за два не потонув у ту сиру землю, на котрій ще тепер спочивав, зітхаючи.

Могила зараз в ранці покинув з Дзероном ватагу. Але ватага лишила ся і Микула лишив ся при ній, бо зачув, що мають гадку на свою руку напасти в ночі на той бік Дністра, де ясир. Дехто з козаків вилавив на дєрева та

розглядав ся по околиці з того боку і, злізши, оповідав потім, що бачив. Ясир загнали ще далі в поле; але недалеко від моста у дуброві видко Турків, як пасуть коні, видко намети того відділу, що стереже пушок — загалом війська не багато — можна відважити ся напасти. В ночі там ще менше пильнують ся, як у головнім обозі; відгороджені Дністром, козаків не боять ся, бо ті не мають свого моста, і сплять спокійно.

Не багато сподівав ся Микула від сего нападу. Козаки очевидно мали на гадці добычу, а не ясир. Але, може бути, колиб їм повело ся, відбили би й ясир. Хто знає, як се зложить ся? Знайомі прирекли Микулі потягти товаришів аж під ясир — і він лишив ся при ватазі.

У вечір ватага стягла ся над Дністер. Тут при березі стояло причеплених кілька плотів; котрими козаки недавно привезли собі Дністром муки і сіна аж десь з Буковини. Ватага посчіпляла тепер сі плоти вужевками і передній пліт присилила сильно до берега. В ночі, коли вже жите кругом затихло, відіпхали задній пліт від берега і вода понесла його на середину. А що довжина плотів була більша, ніж ширина Дністра, то задній пліт зачепив ся о противний беріг і там його зараз і прикріпили ще вужевками та мотузами до утесів та повбиваних коліків. Міст був готовий.

Ся ніч була погідна. Зорі сьвітили хоч місцями на небі і розганяли потрохи нічні сумер-

ки. Коло півночі стала ватага переправляти ся на той бік та вилазити на берег. Пішов і Микула. Іде разом з Мухою, Безушком, Тараном і Голотою по плотах, що хитають ся на воді, котра шумить під ногами. Коли дивлять ся, щось пливе по воді, якийсь довгий ковбок, а на ковбоку щось видко.

— Стривайте! — сказав Муха. — Зараз його будемо мати!

Не один а два ковбки разом счеплені вдарили об плоти і притулили ся повздовж до них. Чоловік, що на них сидів, скочив у воду, але сама вода принесла його під руки Безушкови. Той ухопив чоловіка за руку і витяг його на силу зпід плота, куди його вода тягла.

— Ти хто такий? — спитав ся Безушко.

Незнакомий забалакав незрозуміло і настрашеним голосом.

— Се Турок якийсь! Гей, братчики, хто з вас знає по турецьки?

Найшов ся зараз старий козак, що знав, і той узяв Турка на випити.

— Що він каже? — питав ся Безушко.

— Не хоче признати ся, хто він. А видко пливе з польського або з нашого обозу.

Безушко люто копнув Турка у плечі, аж у нїм гепнуло, і крикнув: „Говори!“ Турок почав говорити, що він польський бранець і втікає до своїх. Козак переклав його бесіду на зрозумілу мову.

— Бреше! — сказав Безушко. — Він дещо

більше повинен знати. Сеж він туди до волоського господаря пустив ся. Ану, цитай його дальше, а я йому притулю шаблюку до грудий.

Турок почав просити ся, що, коли не позбавляти його життя, то він скаже. І почав оповідати, що якісь два пани з польського обозу пустили його на волю і самі порадили, поплисти на ковбках до господаря, щоби дав йому знати про те, що мав бути і ще буде новий напад у ночі. Хто були ті пани, він не знав. Один з них говорив по турецьки.

Безушко вхопив Турка за шию і кинув на той бік з плота. «Тепер пливи собі далі!» Турок скрикнув і пійшов під воду.

— Чогось його кинув? Ще справді допливе до моста — сказав Муха.

— Не допливе! Уже нанив ся води. Ходім далі! Я не розумію, хто се так у Ляхів і по що послав післанців до Турків?

— Мабуть страшно панам рушити ся з окупів, так полохають і своїх і чужих — здогадував ся Муха.

Ватага зібрала ся на березі, поділила ся на кілька куп і почала підходити з різних боків до наметів. Турки спали, мов у себе дома. Тільки коні ходили по траві та худоба румігала, лежачи на землі. Одні зараз почали займати коні і худобу, а другі прискочили до наметів і небавом у нічній тишині залунали крики і остатні зойки убиваних людей.

— Братчики! ходім під ясир! — **благав**

Микула, що стояв осторонь і не був ласий на добичу.

— Зараз! зараз! — відповідали йому товариші, зриваючи цілі намети з землі і закидаючи собі на плечі усяке добро, якого в ночі і розглянути не могли.

Заскочені Турки зривали ся зі сну і, коли тільки могли висмикнути ся з рук козаків, утікали в ліс та в поле туди, де стояв ясир. Дехто з козаків кинув ся здоганяти їх. Побіг і Микула з ними. Але ясир уже був на ногах і вартові гнали його далі в поле, бючи немилосердно нагаями. Інші стріляли у пільму ночі в бік козаків, просто для постраху.

Гляне Микула: там тисячі невільника і хто знає, скільки сторожі, а тут лише кільканацять козаків біжить — тай ті стають та завертають ся, бо мало їх, не сила відбити ясир. Завертають ся і знову грабують, що попадеться ся під руки. Микула стоїть сам на поли і гіркий жаль бере його і до козаків і до Турків і до цілого сьвіта. Ніхто, ніхто не хоче йому допомогти! Родина так близько, от може кілька стай від нього, і не можна її дістати в руки. Стій та слухай мовчки, як там по ночі плачуть старі і діти збуджені зі сну, та як у дуброві блеють вівці!

І стояв так Микула в розпущі — сам не памятав, як довго — поки вкінці почув, що козаки відходять від нього чим раз далі; очевидно вертають ся. Вернув ся і він. Прийшов на той час, як уже худобу і коний і вівці перево-

дили плотами на той бік в обоз. Ще й засвітили собі лучниці, щоб їм було яснійше; не дбають, що може яка біда випасти з ліса і їх усіх поскидати в воду.

Вже коні і худоба і з половина козаків потім боці.

— Скорше! скорше! — кричить хтось.

Козаки перебігають. Ще лишає ся кілька-десять.

— Ану всі на плоті!

Зійшли ся всі. Відчепили пліт від берега і вода сама принесла їх усіх до противного берега, до козацького обозу. З того боку Дністра хтось стрілив, збігли ся, видко, якісь люди; але вже було запізно, козаки були у себе дома.

— Чому ви не відбивали ясиру? — питав ся Микула з докором у Безушка.

— Який ти сьмішний! — відповів той, завдаючи собі на плечі цілий намет. — Ми самі не маємо вже що їсти. Що зробили-б ми з бранцями? Відбити можна, — а чим пригудуєш? Подумай!

Микула подумав і признав Безушкови правду, та потіхи з того не мав ніякої. Виходило, пропала його родина на віки віків!

Цілий ранок не відзивав ся уже до нікого тільки мовчки дивив ся, як козаки різали зараз баранів і пекли та ділили між себе добиччу. Чого вони не понаносили! Кільканацять наметів, усякої зброї, упряжи кінської, дорогі сідла і по-

кривала на коні, харчів усяких. Повело ся ватазі і тому весело було в ній.

— Диви ся! — промовив Безушко до Микули, показуючи відрізаний у трупа палець з золотим перстеном і дорогим каменем. — За отсе я дістану кілька злотих. Годі було зняти перстень, тому я цілий палець відрубав.

Микулу замлоїло коло серця, нічого не відповів Безушкови Таран приніс йому печеної баранини.

— На, їдж троха! Не сумуй!... Дивись! дивись! що се там таке приніс Голота?

Голота, що сидів недалеко, заглядав у якусь скринку, мачав там палець і облизував. Таран не втерпів, побіг до Голоти.

— Що се таке?

— Або я знаю, що воно? Якесь солодке! — відповів Голота. — Ружами пахне. Покоштуй!

У скринці було всім слоївків з чимось рожевим, солодким. Таран встромив палець у один слоїк, скоштував і сплюнув.

— Та ти бо не плюй! — промовив инший козак, що придивляв ся тому. — Се турецькі шорбети. Дай мені з одно горня!

— Не дам! — відворкнув Голота і хотів замкнути скринку.

— Стривай, бо руку придавив! — скрикнув Таран. — А се що в мішечку?

Розв'язали мішечок, що був також у скринці.

— Зернята якісь.

Таран розкусив одно зерно і виплював.

— Може ти знаєш, що се? — спитав ся в того козака, що видко знав турецькі ласощі.

— Се кава. Вони то пражать, розтовкують, заливають окропом і пють.

— Чорт зна що таке! Ото знав ти, Голото, що ханати! — закпив собі Таран.

Тимчасом Муха розпорював турецьку сермягу, яку приніс із собою; у полі були зашиті гроші. Муха скоренько спрятав їх у своїй кешені. Інші курили турецький тютюн, ще інші чистили зброю та оповідали свої пригоди.

Микула дивив ся на товаришів та заїдав недопечену і непосолену баранину, бо справді був голоден. У його голові дозрівала вже одна гадка, якої не виявляв перед ніким; дозрівав намір, якого козаки були би не похвалили, а на який Микула хотів сам зважити ся, хоч би мав пропасти.

ХІ.

На другий день рано, у вівторок, вийшов Микула шукати Дзерона, в котрим хотів поговорити. Ішов козацьким обозом, посеред товпи людей, і чув ся таким опущеним, мовби нікого не було довкола нього. Дивив ся байдуже на сухоребрих коний, що в недостачі сїна падали з ніг, і на козаків, що ходили також змарнілі, голодні і невдоволені. Але в однім місци таки вразила його сильнійше подія, якої не сподївав ся; побачив, як козаки відрізували мясо з мертвого коня, а декотрі вже й некли собі кусні сего мяса на огни. Починав ся, видко, в обозї голод.

Микула згадав, чим він жив за тих чотири тижні, як вийшов з дому. Дома, у Серетї, йому й на гадку не приходило, що можна жити в таких невігодах так довго, без теплої страви, без спокійного нічлігу, у безнастанній журбі і тревозї. А він ось уже чотири тижні прожив так. Правда, видав за той час з половину своїх гроший, та яку вигоду мав за них? Добре, що козаки прийняли його до себе, але-ж тепер і коза-

кам не ставало харчів. Прийшли вони сюди під Хотин на день перед приходом Турків; не мали коли назвозити собі харчів, а коням сїна; Бородавка про се завчасу не подбав — і тепер приходило ся всїм бідувати, і людям і коням. »Горе тому козакови: нема сїна лошакови« — не даром сказано в пословиці. І козаки, самі голодні, зі смутком дивили ся, як гибли їх конї; а тепер ось уже їдять печенї з коня...

Коло намету Сагайдачного застав Микула велике збіговиско і крик. Підійшовши ближше, він почув оклики: »Забираймо ся до дому! Чого нам довше сидїти? Помремо з голоду! За що служимо? Покиньмо Ляхів!« Стревожили його сї оклики; а тож коли-б козаки справді відійшли, був би кінець війнї — і ясир пігнали би в Туреччину та Крим.

— Чи ви справді загадуєте відходити? — спитав ся Микула Безушка, найшовши його у товпі.

— А чого будемо тут квасити ся?

— Се-ж як? Не вдїявши нічого, відходити?

— Ага вдїяти! Наварили юшки без петрушки тай зїсти годї. З суботи, як не повело ся нам у ночи, вся охота відійшла.

Тимчасом товпа не вмовкала і домагала ся, щоб вийшов гетман та сказав їй так або сяк, що мають робити. Довгий час не виходив Сагайдачний до козаків, та вкінци мусїв вийти, бо вже трохи не звалили його намету. Вийшов

і ждав, поки втихомирить ся товпа. Козаки замовкли, а Сагайдачний сказав:

— Я вже вчора післав післанців до польського обозу довідати ся, що там гадають. Сказали мені, що сьогодні прийдуть звідтам комісарі і поговорять з вами. Прийдуть незадовго — так ви вже потерпіть і перше послухайте, що вам скажуть. Потім уже ми роздумаємо своєю головою, чи лишати ся нам чи ні.

Більше не сказав Сагайдачний. Настав знову гамір між козаками; один другому, що не дочув слів гетмана, повторяв їх, — всі ждали на комісарів. Ті справді небавом прийшли. Прийшов познанський кштелян Петро Опалинський, прийшов польний гетман Станислав Любомирський і любелський воєводич Яков Собіський. Козаки розступили ся і впустили комісарів до Сагайдачного. Сагайдачний вийшов на зустріч їм, привитав і попросив до свого намету. Козаки втихли. По хвилині винесли з намету стіл і Собіський виліз на нього. Постояв хвилину мовчки, поправляючи свій невеличкий вусок, оглянув усю громаду, а далі промовив:

— Я вам, панове молодці, не стану богато говорити; скажу коротко і на розум, а ви слухайте! Ви собі гадаєте, що ми в Польщі не знаємо ваших заслуг, не знаємо, скільки поганської крові наїдили ви? Тимчасом ми добре бачимо, як ще сьогодні вилизують ся з ран, що ви їм завдали, і Москалі і Турки і Татари і Волохи — і Бог зна хто ще! Тепер прийшли

ви сюди допомогти нам і помагаєте нам добре, спасибі вам! Але, зачуваємо, декому з вас не стає терпцю, не стає вже охоти. Хочете вертати ся до дому! Не робіть того, панове молодці! Чи хочете, може, платити десятину на мечети у Царгороді? Хочете, щоб вас, як снов військо гонив султан з вашої України у Персію, де його чобіт тисне! Мало ваших батьків і матерій і братів і сестер гине у турецькій неволі? І ви би се забули?... Зважте, що бороните тепер ні нас ні себе, але віру Христову, Бога одного, нам усім спільного. Цілий сьвіт дивить ся на нас, як ми закінчимо сю війну, бо від неї або полекшає нам усім або прийде загибіль на всіх християн. І ви б у такій потребі хотіли нас покинути?

Якийсь козак не втерпів і на весь голос крикнув: — Ми ще не покинули, а ваших уже кілька втекло?

Одні козаки засьміяли ся, другі стали кликати: «Тихо! тихо! нехай говорить!» Минула добра хвилинка, поки Собіський міг знову промовити:

— Ми — говорив він далі, приймаючи від Опалинського якесь письмо — ми знаємо, що ви доси мали великі втрати в конях і що служба ваша гіренька. Отож і врадили ми вчора на своїй раді, підвишити вам платню з 40.000 на 50.000 злотих — і я отсе приношу вам асекурацію, підписану панами комісарями, що так буде, як я кажу. В тій асекурації стоїть таке

написано: — я вам переповім по вашому. (Слухайте! слухайте! тихо! — озвали ся голоси між козаками). »Ми Ян Кароль Ходкевич, воевода виленський« — і дальше поназивані всі панове комісарі, назначені від Річпосполитої до воєнної ради. — »Маючи бачність з давна на панів молодців війська короля Його Милости запороського мензтво і відвагу, на статечне при війську короля Його Милости їх стоянє в голоді, на нужду і страту немалу коний військових, дозволили сьмо їм іменем Річпосполитої в нагороді 50.000 зл., хочачи то мати по них, аби на тій експедиції рівно, як і ми, витримали, а по щасливім, дасть Бог, повороті, одні на Запороже, другі до домів своїх, без вшеляких куп і утисків духовних, К І М-и і шляхетських дібр, розіхали ся. А Річпосполита на дальші часи вдячностаю суму ту виш меновану на день Рождества Христа Спасителя подлуг калєндара старого до Київа повинна буде відослати, котру старші від війська назначені відберуть. Для лїпшої певности руками своїми підписуємо ся, і печатки наші прикладаємо. Datum в обозі під Хотином, die 14. Septembris, anno Domini 1721«. Отсе письмо я передаю вашому панови гетманови, а вас ще раз прошу: не покидайте нас! Витримайте статечно до кінця! Я знаю, що ви королевича його милости не покинете у такій біді!

Собієський передав Сагайдачному »асекурацію« і зіскочив із стола. Козаки якусь хвилину тільки гупорили із собою, мов нараджували ся;

а там небавом оклики почали ся щораз голо-
снійші і вкінци комісарі почули: «Лише 50.000
за нашу втрату і за нашу службу! А Німцям як
платите? Ми чим гірші? Покиньмо їх!»

Якийсь час колотило ся так у громадї, по-
ки знову зірвав ся такий крик невдоволення, що
комісарі пійшли самі в товпу, пояснити всім
справу і втихомирювати. Вкінци просили ще Са-
гайдачного, щоб він промовив що до козаків,
може його послухають. Сагайдачний не хотів
промовляти, але не було ради, мусів вилізти на
стіл, щоб його було видно, і промовити. Він
сказав:

— Питає ся мене дехто, як я дивлю ся на
ту асекурацію. Я вам скажу як: Була у чоло-
віка жінка — лиха, дурна, лежибока та ще й
чепурити ся любила; не рад, бідний був, і ди-
тинці, що у них найшла ся. Коли пронеслаєь
чутка, що орда підступає. Зібрав ся чоловік,
щоб зїхати у друге місце і увійшов у хату по-
поїсти. А жінка ото йому й каже: «Для поспіху,
моє, ти їж борщ, а я мясе, бо мене дитина
ссе». Прийшлоєь їхати вже; завів чоловік коби-
лу в голублі; не запряг, так лише поставив.
«Сідай, каже до жінки, бо вже орда під селом,
а я для поспіху верхи сяду». Скочив на кобилу,
махнув батоєм був, тут, тай нема... А жінка
ляшила ся на возї. Так воно й тут: для поспіху
самі позїдають мясе, а нам кажуть їсти борщ;
за те й ми, коли захочемо, для поспіху сядемо

верхи, а когось там лишимо без кобили на возі. Зрозуміли? Ну, коли зрозуміли, то розходіть ся!

Козаки засьміяли ся і подобрили. Коли-ж до того хтось там пригадав козакам, що єсть же перед носом у них Турки, а в Турків у наметах усякого добра ще багато: не допустить Бог гомерти з голоду, — вони погодили ся з долею і почали розходити ся. Польські комісарі слухали здивовано приказки Сагайдачного і питали ся його потім, як він її розуміє. Чи може гадає сісти верхи на кобилу, коли вже орда під селом, а жінку лишити на возі? Сагайдачний усьміхнув ся лукаво і втихомирив панів: се тільки приказка, жарт, щоб забавити козаків. Чи зрозуміли чи не зрозуміли козаки приказки, а от розходять ся. Про се йшло. А він Ляхів під Хотиньом не покине, хіба що така була би воля всіх козаків і всеї козацької старшини, — тоді він, звісно, не порадить нічого. Собіський просив Сагайдачного витримати ще скілька днів, бо заносить ся на мир, Турки, видко, мякнуть, — дконче треба виждати.

Микула був сьвідком отсеї події і заспокоїв ся троха. Конець війні ще не зараз буде, — поки конець прийде, він буде знати певно, що з ним стане ся. Тепер тільки треба би віднайти Дзерона, поговорити з ним, пійти поглянути ще раз на могилу батька, бо, може, не дозедеть ся її вже ніколи бачити, а там потім уже: все одно, зважить ся зробити, що загадує.

До самого вечера шукав Дзерона і не міг

найти. По польським обозі годі було свобідно ходати, бо Ляхи мали з Турками потребу; так лише заглянув сюди-туди, чи не узреть де Дзерона. Не побачив і вернув ся в козацький обоз уже вечером.

На другий день Микула і не зважив ся пійти в польський обоз, бо саме на середину того обозу навав Каракаш-баша скаженим приступом. Каракаш погиб і Турків прогнано — але на тім і минув ся день. Микула ходив то сюди то туди по козацьким обозі, дивив ся з берега Дністра на бранців, що їх Татари зганяли що раз більше з Поділя; заглядав з далека і на турецький міст, коло котрого крутило ся вже богато війська; дивив ся в німецьким обозі, як скидували неживих вояків, що вмерли з недуг, у яр і тільки троха призипували землю, і все те наводило на него якесь сумне отупінє, якусь дрімоту духа, байдужість, яку сам спостерігав, а якої не міг позбути ся. Стільки було випадків смерти довкола, що й його самого не тішило житє. Чого ті люди так ненавидять себе? Чому передумують тільки над тим, як би другого гладко позбавити житя? Земля така широка, тільки жий, поки Бог позволить, для всіх місця доволі, — тимчасом ні! годі жити спокійно! Зберуть ся сотки тисяч оттак на одно місце і ріжуть себе що дня по троха; вкінци не стане їм ні крови ні сили, далі бити ся, і розійдуть ся. Такі смутні думки снували ся цілий день по голові Микули і йому дуже бажало ся пійти на

могилу батька і там виплакати ся з жалю, поскаржити ся на цілпй сьвіт, такий гарний сам собою. а такий непривітний для чоловіка.

Тільки ніч минула, він справді зараз вранці пійшов понад Дністер у сторону замку. Понад рікою крутило ся багато війська, що поїло коні, брало воду до обозу або й так сидїло без діла, пильнуючи тільки, щоби з противного берега не стрілив хто на них. Усіх тих вояків Микула виминав мовчки, не дбаючи про нікого. Тільки в однім місци коло німецького обозу здержав ся і оглядав малий пліт, причеплений до берега. Потім пійшов дальше. Ось уже і той берег, де похований старий Семен Ярошенко, там польський міст, а коло моста по лівім боці сторчить височенна стїна замку. Тихо тут тепер, не чути таких скажених криків, як тоді, коли обозова челядь убивала Волохів.

Микула заліз у корчі. Ось і батькова кам'яна могила; тільки відложити на бік камінь, що прикриває батька, і можна би його побачити. Та нехай, нещасний, спить спокійно; не годить ся перебивати йому його вічного сну. Микула сїв біля могили і задумав ся. Не були то думки такі, щоб він у них находив якийсь лад; так лише снувало ся йому щось по голові, мов сонні привиди, а над тими привидами верх брало одно лише яснійше бажанє: вмерти! вмерти зараз отут біля батька, щоб уже раз усе скінчило ся! Нехай родину у неволі Бог помилує і визволить; у Микули вже сили до того нема. Є ще,

правда, в його душі один намір, але такий непевний, що годі зараз зважити ся. Коли не поведеть ся, жде його неминуча смерть або неволя; а чи не краще-б отут таки зараз померти без великого заходу? На що аж іти шукати собі смерти?

І Микула сидів так довго при могилі батька та завдавав собі щораз більшого жалю, коли нараз на польським мості і за мостом по тім боці побачив видовище, що спершу тільки здивувало його, а там потім і зацікавило так, що він зійшов з берега над саму ріку, щоби бачити докладнійше. Зараз і розвідав, що стало ся. Того дня хотіли Поляки вислати кількасот возів до Камянця по харчі і сі вози уже переводжено на той бік Дністра. Та от по тім боці в тім малім польським обозі, що стояв ще доси коло Браги, прийшло комусь на думку, заглянути в один віз. У возі лежав прикритий соломою польський шляхтич, що тим способом хотів утечи до дому. Заплатив, видко, візникови, щоб не зрадив його; тимчасом штука не вдала ся. Мало того; почали перетрушувати всі вози і показало ся, що трохи не в кождім возі притаїв ся якийсь польський Гектор або Агамемнон. Саме військо кинуло ся перешукувати вози і витягало звідтам панів, на вдивовижу собі і людям. Сьміху було спершу багато, та коли пани наважили ся таки до Жванця, щоб не зазнати сорому в обозі, здержали їх силою вояки зпід Браги і завернули під замок Небавом з обозу

надїхав відділ війська під проводом Молодецького і заняв панів, як череду овець, та пігнав в обоз. Остатні чури сьміяли ся з таких відважних шляхтичів і провозжали їх з глухом по-через замок горі в обоз.

Не втерпів і Микула, пійшов за громадою. Хоч як не до веселости було йому, не міг без усьмішки дивити ся на тих панів, звичайно таких бутних і гордих, а тепер засоромлених. Привели панів перед намет Ходкевича. Гетман сидів на лавочці против сонця і грів ся. Коли побачив перед собою відважну громаду, обступлену з усіх боків вояками, встав, подивив ся зневажливо і сказав лише Молодецькому поводити панів по обозі для позорища, як звичай велів. Скликано трубачів і довбушів і поведено панів з музикою у праву сторону обозу, де було найбільше польського війська. Хто глянув, знав уже, що се за похід іде; і соромом покривало ся лице кожного справдішнього польського приятеля вітчизни, що товариші по шаблі, потомки славних родин, заподіяли таку зневагу польському імени. Заразом брала їх злість на тих, що у такий тяжкий час зважили ся покидати своїх товаришів і всю справу.

Микула дивив ся хвилину, як відходив сей славний відділ, а потім почав шукати Дзерона. Знав, що застане його найпевнійше коло Могили, а Могила все крутить ся коло Ходкевича і королевича — отже тут, у середнім обозі шукав його. Найшов намет Могили, але в нім не

застав ні його ні Дзерона, лише чурів. Не було иньшої ради, треба було почекати. Тільки під вечір надійшли обидва.

— А ти що тут робиш? — спитав ся Дзерон.

— Маю до вас діло. Порадьте мене!

І шепотом оповів йому свій намір. Дзерон порадив йому зачекати: — Зажди — казав він — поки вияснить ся справа. Передвчера, як вернули ся комісарі від козаків, була нарада у Ходкевича. Заносить ся на мир. Ляхи страх затужили за домом, Турки також. Коли помирять ся, то певно і бранців пустять, передовсім наших з Молдови, бо що вони винні? Отже почекай, побачимо!

І Микула почекав ще два дні. Походжав по обозі та потішав себе надією, що вже справді небавом війна скінчить ся. Вже четвертий день Турки сиділи спокійно; козацький і польський обоз не рупали ся також. Вояки нудили ся, спали понад міру, тільки вартові стояли або походжали по окопах, позираючи на пусте поле перед собою. Видко, втомило ся військо з обох боків і старало ся одно другого «пересидіти», хто довше зможе. Був се також военний підступ, не менше страшний від битв, бо військо доїдало вже останки харчів з возів, а для коний, що не погинули, не ставало вже і листя з дерев, яким його годували. Був се засуд на голодову смерть, повільну, але не менше певну, як від кулі або шаблі. Туркам було о стілько-

вигіднійше, що перед ними стояв отвором цілий край на полудне від них; а Поляки і козаки були окружені з усіх сторін Татарами і Турками так, що ні звідки було спровадити харчі, ані де попасти коня. Голод забирав уже свої жертви в обозі або розганяв обозову челядь на всі чотири сторони. Німецьке і угорське навяте військо, що привів королевич із собою, зменшило ся на половину, стопило ся, як сніг від сонця; начальники його самі не знали, куди поділи ся люди й як. Правда, померло їх багато від недуг, троха згнуло в битвах, але найбільше утекло до Турків, до Татар — пійшли сьвітами, відрекли ся і платні і всего. Чотири спокійні дні, без занятя, навели на військо смуток і задуму; всі вже літали думками по своїх домівках, хто по Запорожу, хто по тихих селах з тихими хатами і родинами. Напала на військо нудьга, що заїдала гірше недостатків завзяті душі, виганяла із сердець охоту бити ся, присипляла всіх так, як отсе осінне сонце присипляло помалу землю на зимовий спочинок.

Дня 18. вересня під вечір побачив. Микула як Сагайдачний зі всею козацькою старшиною ішов до польського обозу. Микула пійшов за ним. Здавало ся йому, що щось стане ся сегодня таке, що спонукає його зважити ся виконати свій намір або покянуги його цілком. Він дивив ся на Сагайдачного, мов на батька, що поможе йому, хоч і слова не промовить до нього; що витягне його своїми руками із біди

хоч тільки одна рука в нього здорова, а друга хора лежить безсильна на перев'язці при тілі.

Козацька старшина увійшла в намет Ходкевича. В наметі уже ждала вся польська рада воянна, комісарі, полковники і ротмістри. Зробило ся глітно, треба було ще принести лавок, щоб могли усі усісти. Усївши, всі замовкли, цікаві почути, чого скликав їх Ходкевич. Він напів сидів, напів лежав на своїй постелі, спертій о подушку, і лице його в наметі, в котрім сумерки розгоняло тільки кілька воскових свічок у ліхтарях, здавало ся, ще більше схороване, як було. Довгу хвилину не відзивав ся, тільки дивив ся на полотняну стіну намету; а потім, не обертаючи ся до зібраних, мов сам до себе, почав тихо говорити:

— Тому чотири дні, коли я скликав був панів комісарів на раду, казав я вашмостям, що на мир не годжу ся. Не такий ворог страшний, як ми собі гадали; вже ми його доторкнули ся й очима і руками. Коли-б мав справді силу, вже був би доси нас проковтнув. Шість років збирав ворог такий воянний апарат, що такого великого ще ніколи не мав; і знає він добре, що по сій війні буде або паном або посьміховищем цілої Європи. Тимчасом не дає нам доси ради. *Ant quae fortunaе suae fama пропадає.* Тому то я казав тоді, що ми не повинні годити ся на будь який мир, що ми і себе і бранців визволимо найкрасше вікторією, відважною обороною, витривалостію до самого кінця. Нехай собі челядь

і інші тхорі втікають; краше, коли вони тепер утікають, ніж з битви; ми ще маємо досить сили і постоїмо за говор свої милої отчизни до кінця.

»Так казав я вашмостям перед кількома днями. Однак потім надумався я внакпе. Чую, що вже моя смерть за плечима, булава випадає зі слабих рук. Боюся, що, як помру, не «висидите» на ворозі побіди, не витримаєте до кінця. В обові маємо його милость королевича; страх бере мене за нього... І я згодився краше *consilio quam armis exegeri*, щоби Зелінський з Вевеллім поїхали до везира, вивідати ся, як би ми могли помирити ся. Тимчасом мали ми потребу з Каракашом. Зелінський ще не вернув ся і ми не знаємо, на чім стоїмо. День за днем минає ся в непевности. Наш обоз слабне. Король не присилає помочи, нема ніякої вістки ані з Варшави ані зі Львова, — там забули на нас. Жолду для війська не посилають. Коні вигинули. Комонників мало, нападати на ворога без коний тяжко. Пороху, щоб відбивати штурми, ледви кілька бочок. Зима над головою. Їсти нема вже що, сіна не стало. Люди втікають; славні родини, що вислали сюди своїх снів, покриті вічним соромом; з возів, з мішків, спід соломи витягаємо сенаторських потомків... Починає ся *spectaculum deo et hominibus*, від котрого у всіх гине анімуш.

„Коли я над тим усім подумав, почало мене сумліне гризти, що я тут держу і його милость

жоролевича і вас усіх на певну загибель. *Vana est sire viribus ira.* Не хочу перед самою своєю смертю брати на свою душу проклонів цілої річи посполитої і вас і ваших родин. Переможуть нас і загинемо, бо *victor victo legem imponit.* І тому я зважив ся сказати вашмостям, що я загадав вицофати ся зпід Хотина разом з цілим війском, а вас скликав сюди на раду *de praesenti statu,* щоб ви сказали, яким би способом найліпше звідси забрати ся. Отже кождий нехай скаже свою гадку щиро і отверто, нехай я знаю, що ви гадаєте.

Сказавши се, Ходкевич поглянув по зібраних і не зводив з них очий кілька хвилин. Ті мовчали довго і тільки здивовано позирали на гетмана. Не сподівали ся такої бесіди: він, Ходкевич, такий завзятий старий вояк, радив вицофати ся, радив утікати!..

— Ти жартуєш, пане Яне! — промовив перший Сагайдачний, — хочеш нас підійти.

— Се не може бути! Ні! Ні! Гетман жартував! — озвала ся хором козацька і польська старшина, немов збуджена з задуми, і в наметі счинив ся гамір. — Не уступимо ся звідси! Не дамо ся! Що нам голод! І смерти не боїмо ся. Раз мати родила!

І почали одні горнути ся до Ходкевича, другі до Сагайдачного.

— Правда, ви нас не покинете? — питали ся Ляхи козацького гетмана і старшини.

— Ні! не покинемо! Поможемо! Ми й гадки не мали...

— Не покинете! не покинете! А пам з вами і не страшно...

І що раз більший запал огортав і зібраних; польська старшина обнімала ся і цілувала з козацькою старшиною і стільки й всеї бесіди було між ними, що присягали собі посполу, краспе загинути, ніж покинути один-одного.

— Хиба по наших трупах піде ворог! не потішить ся так скоро! А хто присягу зломить, того на шаблях ровнесемо! — казали Ляхи і козаки, втираючи сльози з очий.

Ходкевичеви блиснули очі з утіхи. Він підняв ся виспе на своїм ліжку, кілька разів збирав ся говорити, та замовкав, бо не чули його в гаморі; нарешті вхопив руку Сагайдачного, що підійшов до його ліжка, і довгий час тримав її у своїх обидвох руках, примовляючи зворушеним голосом.

— Петре! на тебе моя надія! Не покидай нас! не звертай на те уваги, що між нами стільки лукавства. Адже ми християни, брати... Прийде час і Польща стямить ся, буде сестрою України, а не катом...

— Дай то Боже! — відповів Сагайдачний — Не бій ся, Яне; козаки не покинуть вас. Ми-ж доси добре справували ся.

— Ох! добре! добре! мій любий Петре! Не знаю, як вам і дякувати. Коли-б мені дав Бог прожити ще якийсь час, я б може стримав отсю

ненависть у нас до руського народу; так що-ж? Мої дві вже почислені. Гиву, Петре: кажу тобі, не діжду кінця.

— Бог ласкав! — втихомирював козацький гетман польського, сідаючи коло нього на ослоні.

Коли в наметі троха притихло, озвав ся Ходкевич знову:

— Павове! Ви відгадали мою гадку; я хотів підійти вас; хотів ту нетерпеливість, що повстала в обозі з недостатку, викинути на верх, щоби, як кертця землі, не рила довше добрих анімушів. Бачу, що ви ще свою милу отчизну любите! Бачу, що й козаки нам не вороги. Помогли нам так, що дай Боже, щоб ми їм так помагали завсїгди; і допоможуть нам і на далі. Дивив ся я, як ви тут обнимали ся і цілували ся, як присягали не відступати один від одного, і я бажав би собі, щоб ми завсїгди жили так humaniter, по братерськи, без утисків, щоб той furor, який видко в нас до руського народу, щез; — щоб ми ніколи не забули тих прислуг, яких зазнали від сего народу, що проливав кров за нас... Тепер я спокійний і не бою ся, що справа скінчиться ся для нас зле. Скінчимо війну скорше, ніж військо свою солонину зість. Сердитий Турок, та сердита собака вовкам страва...

Так весело закінчив Ходкевич свою промову і всім на душі полекшало. Здавало ся, затратила ся відразу вся різниця поміж першими польськими достойниками і бездомними За-

порожцями — всі стали собі рівні, всі годилися жити і вмерти один для одного.

По промові Ходкевича озвав ся Сагайдачний:

— Отсе я, панове, люблю! Оттак би нам жити, як пан гетман каже, а не так, як жили досі. Не вам казати, самі знаєте, що було між нами. І не згадуймо лиха против ночи. Про нас скажу стілько ось що: наша хата не заяць, не втече нам і ми не спішимо ся. З війни, як з весіля, ми не втікаємо. Порохї й оловяного бобу ми маємо ще досить; самі робимо порох в обозї. Тільки за харчами мусите післати в Камянець і дати нам, бо як не підїси, то і сьвятих продаси; зле, коли по животї мов коти лазять. А там і самі пожуримо ся за себе, не спускаючи ся на те, що ви можете дати. Про способи, як дальше воювати, скажу те, що я від нинішнього дня, чи панове на те годите ся чи нї, зачну сам нападати в ночи, так як перше загадував. Ви нічної справи, як бачу, не любите; а мені байдуже про те, чи годить ся, чи не годить ся тягти в ночи Турка зпід перини; коли б він міг, то потяг би мене. Отсе я мав вам сказати, а ви вже вибачайте, коли не в лад

— Роби, роби, Петре, як гадавш — відповів Ходкевич. — А по харчі я вже пішло.

— Зараз сеї ночи зачну! — сказав ще Сагайдачний.

— Тільки осторожно! — вихопив ся котрийсь із комісарів.

— Не бійте ся, панове; я вже вам покажу що мої хлопці знають! Не новина нам!

Ще лобалакали хвилину про жолд і про харчі і почали розходити ся, веселі і завзяті, Перед наметом ждала товпа війська, цікава дізнати ся, над чим радили в наметі.

Старшина не крила ся і розповідала воякам, що постановлено лишити ся і далі бити ся. »Лишаємо ся! бємо ся далі!« — пішов гамір по війську і будив приспане завзяте у людей, що вже годили ся з думкою, втікати зпід Хотина з порожніми руками. Зачув і Микула сю чугку, розпитав ще, чи справді так, і коли виевнив ся, що до згоди з Турками не дійшло, зараз звідтам з польського обозу пійшов над Дністер. Над рікою не було людей; пійшли вже в обоз спати і тільки по тім боці на поли ясніли тут і там огнища. Коло німецького обозу застав ще той малий пліт, що його оглядав перше, кілька ковбків счеплених до купи. Лежала тут і тичка, котрою можна було кермувати пліт. Отут Микула станув і довгий час надумував ся, чи зважити ся виконати свій намір чи ні. Вкінци відчепив пліт, відбив його від берега і вплив на середину Дністра. Течія ріки зараз ухопила пліт і понесла його тихо вперед, вниз Дністра. Микула присів, мовби бояв ся, щоб його з козацького обозу не побачили, і плив плив просто до турецького мосту, просто Туркам в руки.

Ось уже минув берег, на котрім розложив

ся козацький обоз. Перед ним просто по середині ріки сьвітло. Очевидно, турецький міст кінчать у ночі; ніч темна, тому і сьвітло видко так далеко. Як воно відбиває ся в ріці! Видко вже і міст у поперек ріки; на мості крутять ся люди. Микула старає ся завернути пліт ближше до лівого берега, що тут обнижує ся до самої ріки, щоб вода не понесла його попід міст.

Ще в кільнасот кроків до моста. Його спостерігають люди, як він вириває з темноти, і дехто збігає на лівий берег, щоби здержати пліт. Микула не думає втікати, сам завертає до берега. Пліт ударяє в кашицю моста. Він насталяє тичку людям, щоби притягли його разом з плотом ближше до берега, тичку ловлять і тягнуть — Микула вискакує на берег.

XII.

— Чи тут пан господар Томша? — спитався Микула відразу в робітників.

Його не зрозуміли.

— Бєті аїчі домнул господар Томша? — повторив те саме на волоськи.

— Аїчі! аїчі! — відповіли йому. — Але тепер спить! не можна до нього.

— Гей! чого ви там збігли ся над ріку? До роботи! — крикнув хтось з моста,

Микулою аж потрясло: се - ж голос його тестя Чамчана з Сучави!

— Ведіть мене до пана Чамчана! Я маю йому щось важне сказати.

Його повели на міст, вистелений дернями.

— Пана майстер! якийсь чоловік має до вас діло.

— Микуло! се ти? А ти звідки тут увяв ся? — скрикнув присадкуватий сивий Вірменин по руськи і вняв руки, щоб обняти високого Микулу. — На бік, хлопці! то мій син!

Робітники уступили ся. Микула шепотів тихо тремтячим голосом: — Слава Богу, що я вас найшов. От несподіванка! Коли-б я був знав...

— Що стало ся?

— Ви нічого не знаєте?

— Ні! Я вже більше, як шість неділь не був дома.

— Ой! нещастє! нещастє!

— Та що таке? Кажи!

— Мого тата вбили, а Роксанда, мама і син десь тут у ясирі.

У Чамчана мовби грім ударив: — Роксанда тут? у ясирі? — питав ся він здивований, тремтячи на цілім тілі. — Ти жартуєш хйба?

— Ой, не жартую, тату, ні!

І Микула оповів тестеви коротко всі пригоди родини і свої.

Старий Чамчан аж за голову вхопив ся.

— А я тут будую міст і не в думці мені! — нарікав він. — Господи! Господи! Таке нещастє! Доню моя!

Чамчан зараз застановив роботу на мості і післав робітників спати.

— Ходи!— сказав до Микули і повів його на правий беріг до свого намету.

— Тату, послухайте мене! Ходіть спати на той бік, тут коло козаків небезпечно. Я вам раджу.

Старий не перечив ся; у нього з думки не сходило нещастє родини.

— Ходи! Там також мій намет і начинє... Ну, чи чував хто таке? Я тут працюю і не в гадці мені, а донька в неволі може лиш кіль-касот кроків від мене! Але я її зараз завтра добуду. Міст уже готовий, ще тільки дещо по-правлю і передам господареві — а потім усі ясирі перешукаємо.

Огнища коло моста небавом потахли і зро-било ся темно, як у пивниці. Небо було хмарне ні одної зірки, і вітер віяв студений.

Опинивши ся в наметі, Чамчан і Ярошен-ко лягли на соломі.

— Може ти голоден, Микуло?

— Як маєте що, то дайте! Від ранку я не їв.

Старий викресав огню, запалив губку, від губки клапоть сухої соломи, а від соломи во-скову свічку. Потім відчинив скриню, вийняв хліба і вуджениці і подав Микулі.

— Якже ти змарнів, хлопче! — сказав приглянувшись зятеви близше.

— Чи не було від чого?

— Ой, було! було! Щастє твоє, що мене тут найшов.

— І я кажу: щастє! Бог мене якось дер-жить при житю, мабуть через те, що я вже де-сять разів хотів померти.

— І як ти зважив ся сюди приплисти? Ад-же ти не знав, що я тут?

— Звідки-ж я міг знати? Знав лише, що якийсь Вірменин будує міст; приходило мені на

гадку, що то може ви, але певно я не знав. Я гадав собі так: усе одно, попливу до моста. Я чув, що тут є господар з нашими, з Молдови; — бранець один, Чоботар, кавав мені. Гадаю собі: коли мене зловлять Волохи, приведуть до господаря, я скажу йому просто: »Так і так, я твій підданий із Серета, втікаю до свого, а не до чужого«. А зловлять мене Турки або Татари, попаду ся в полон, — нехай і так буде, буду хоч бідувати з родиною. Може віднайду її, може виволью її... я вже просто не знав, що з собою почати. Тепер от ходила чутка, що прийде до згоди з Турками. Я заждав. А сьогодні вечером сама старшина оповідала війску, що будуть далі бити ся. Коли так, гадаю собі, то я тут між вами нічого не висиджу; все одно, пущу ся до моста.

— Бідний Семен! бідний! — зітхнув Чамчан. — І Роксанда, і мама, і внук... А я нічого не знав... Закликав мене господар в Ясси, ще Олександр. Мав побудувати мости для Турків, постарати харчів, сїна... Заізіно спамятав ся скинули його. А Томша взяв мене з собою. За робок добрий — і я пійшов з його війском. А тимчасом, дивись, таке нещастє, таке нещастє! Що ти там робиш, бідна Роксандо?

— Уже пятій тиждень мучить ся. Може вже пігнади їх у Туреччину? — скавав Микула.

Чамчан аж зірвав ся на рівні ноги на ту гадку та заломив руки.

— Господи! Господи! І то може бути... Коли вони ще тут, то їх добуду; господар pomoже і я гроші маю. Але коли їх тут уже нема...

І тесть і зять замовкли, передумуючи над лихом, яке їх може вже стрінуло. Тоді їдь у Царгород або в Кафу на базар, шукати родини... Добре, коли найдеш. А то їх рузлучать, матір заженуть куди инде, Роксанду продадуть якому баші, бо гарна; з Тодірка вийде яничар. Не побачиш їх уже ніколи!

— Колиб дочекати ся завтрашнього дня, зараз почнем шукати — сказав Чамчан. — Возьму карту від господаря, щоб нам вільно було шукати і ходити — всі ясирі перешукаємо.

— Їх тут більше?

— Є їх кілька. Тому з тиждень стояв отут недалеко один ясир. Але козаки напали в ночі...

— І я тоді був тут.

— Ти?

— Був тут! Хотів до ясиру дістати ся і не вдало ся.

— Отже побояли ся нового нападу козаків і перегнали знову ясир на той бік, де перше був, ближе війська. А тут тепер стоїть татарський ясир, назганяли тисячі людей з Поділя, з Волині, з Галичини...

— Тут наших не буде. Пійдемо завтра у той ясир, що стояв тут перед тижнем.

У намет ударив такий сильний вітер, що полотняна стіна надула ся, як вітрило, і сьвічка згасла.

— Буря буде — замітив Чамчан. — Накрий ся, Микуло, от мавш кожух!

І Чамчан стягнув звідкись кожух і кинув на Микулу. Сам поклав ся також, накрив ся — і на якийсь час у наметі стало тихо. Осінний вітер термосив стінами намету, а ніч стала така темна, що нічого не було видко.

— Колиб хоч сю ніч переспати спокійно! — зітхнув Чамчан.

Микула, що вже зі своїм нещастем зжив ся, недовго перевертав ся на солomé; заснув небавом на вигідній, теплій постелі, якої вже давно не мав. За те Чамчана сон не брав ся. Він не перебивав Микулі сну, хоч радо був би балакав з ним; лежав і зітхав тяжко та думав над тим, що завтра починати.

Тільки по півночі задрімав. Не був то сон, бо що хвилини будив ся і думав зовсім ясно; не була й ява, бо втомлена голова по хвилині знову западала в дрімоту. Тут він чує, як вітер гуде і недалеко дуброва шумить; а тут знову довкола стає так тихо, мовби все завмерло. Тільки щось невиразне морочить ся по голові; немов далекий гомін і стогони вмираючих, ту-піт коний, дзеньканє шабель...

Чамчан сам не знав, як довго так лежав, коли нараз вбіг хтось у його намет з криком: «Козаки напали!» Чамчан зірвав ся з постелі Микула спав далі.

— Вставай! Козаки напали! — скрикнув Чамчан.

Микула зірвав ся, як опарений.

— Втікаймо до Татар! Ні, до господаря на той бік! — радив Чамчан, не знаючи, що почати з собою.

Обидва вибігли перед намет. На дворі вже сіріло. Глянули сюди і туди: по сім боці ріки, де вони були, було спокійно; правда, військо вибігало із своїх леговищ, настав переполох, але битви не було. За те по тім боці, за мостом, у ярі і за яром стояв гомін великий, хоч і не видко було, хто з ким бив ся. Військо господаря стояло готове коло тяжких воріт, якими міст з того боку замикав ся. На мості було вже повно людей — і ворота з сего боку були також зачинені.

— Коли напали? Як? — питав ся здивований Микула.

— У ночі! — відповів Чамчан. Я щось чув, але і в думку мені не приходило.

— А не казав я вам!

Іти тепер на той бік за міст не було чого. Тут було безпечнійше. Тільки підійшли до війська і почали розпитувати ся. Не багато покищо дізнали ся: всі стояли, як вівці, наполохані вовками.

— Деж ті козаки? — допитував ся Микула, розглянувшись докладнійше. Нігде ніхто ані не стріляв, ані не кричав, як у битві кричать, тільки військо стоїть або бігав переполохане.

Пригода вияснила ся тільки вранці. На долинні за яром стояли зі своїм війском баші Ка-

раману і Сівасу. На ніч розставили сторожі і поклали ся спати. Тимчасом у ночі кілька тисяч Запорожців підлізли тихенько під турецькі сторожі, спрятали їх або виминули, і несподівано напали на селячих Турків. Тисячі їх порубали і покалічили — а з добичі позабирали все, що під руки попало: золото, срібло, сукні, завої, з двіста коний, трицять верблюдів, дві хоругви яничарські, навіть книги військові взяли. Намети пороздирали, щоб мали у що завити добичу, і як прийшли несподівано, так забрали ся. Може згинуло їх кілька, а може й то ні.

Ярошенко і Чамчан слухали сих оповідань війська з неоднаковим чутем. Микула рад був знати, чи господар живий — довідав ся, що нічого йому не стало ся, — такий удатний напад тішив його, бо занадто вже звик до коваків і не мав чого жалувати Турків — тих самих Турків, що забрали йому родину. Але Чамчан налякав ся — і за себе і за господаря і за свою родину: просто голову згубив.

Коли військо втихомирило ся, Чамчан казав Микулі лишити ся у наметі, а сам пійшов на той бік до Томші. Не забавив ся там довго; небавом гонив уже робітників на міст. На дворі вже розвиднювало ся; можна було вести роботу далі. Микула станув у входу до намету і подивив ся на роботу свого тестя: справді, як казав Чоботар, се не був міст, лише ціла гребля — кашиці з того і з сего боку, а посередині міст, що здержав би і найбільший тягар.

Уже все було готове, і тяжкі ворота і поруча, тільки ще вирівнювано поміст рішню і дерев'яними, щоб дорога була гладка. Саме сею роботою займалися тепер робітники.

До самого полудня Чамчан не вертався до намету; всюди було його повно, всюди заглянув, чи все в ладі. В полудне казав робітникам забиратися з моста, а сам пішов до господаря. Томша вийшов із намету, оглянув цілий міст докладно; потім повів Чамчана до себе і подержав довший час.

Микула вже аж знудився, вичікуючи тесть. Нарешті він прийшов.

— Ну, слава Богу, що вже вправився з роботою. Тепер, Микуло, в дорогу! Гроші маю, ще й провідника Турка дав Томша. Каже, що коли найдем родину, то він сам упігнеся за ню: се-ж його люди, з Молдови, а не чужі. А коли треба буде заплатити, то заплатимо...

— Деж той Турок?

— Він зараз прийде.

— Як же ми з ним розмовимося?

— Він знає по волоськи. В Ясах жив кілька років. Світовий волоцюга, я його знаю. Мусимо йому заплатити; то розумієся. Грішми все можна у Турків зробити.

Заким прийшов провідник, Чамчан і Микула попоїли і приготувалися, мов до далекої подорожі. Чамчан позамикав скрині з начинням і віддав під догляд своїм помічникам, що лиша-

ли ся тут, щоби в потребі поправити що при
 мості, коли-б вода поцсувала. Сам узброїв ся
 шаблею, сховав гроший частину у черес, а ча-
 стину у шкіряну торбину, котру перевісив собі
 через плече; у торбу набрав харчів і казав їх
 нести Микулі — усе приготував з розвагою, так
 як з розвагою клав свій міст.

Нарешті надійшов провідник, чоловік около
 шістьдесяти років, але ще здоровий, як мед-
 відь.

— Уже готові, пане майстер?

— Уже.

— Куди-ж підемо насамперед?

— Як гадаєте.

— Як то було: опришки продали родину
 нашим?

— Так — відповів Микула. — І родина
 була ще перед кількома днями в тім ясірі, що
 тут стояв, а потім його перевели на той бік.

— Ага! Ну, то ходім на той бік. Тут по
 сім боці Кантимірові Татари і бранці з Лехіста-
 ну, не з Молдови.

Всі три перейшли міст і опинили ся в обо-
 зї Томші, що мав зі своїми Волохами пильнува-
 ти моста.

— Що ви скажете про тих жаврів-коза-
 ків? — нагадав Турок нічну пригоду. — Сї чор-
 ти мають по три душі, одну вбш, друга живє...
 Я збудив ся, коли вони вже втекли.

— З ними не так легко упорати ся — за-
 мітив Чамчан.

— Вже ми їм дамо раду, нехай ми лише по-гоймо ся з Ляхами.

— Як то? — спитав ся Микула цікаво.

— З Ляхами погодимо ся, відошлемо їх до дому, а козаків схрупаєм, як кіт мишку.

— Се хто таке придумав?

— Хто? Ми! Та се-ж у нас не новина. Ціле військо так собі міркує. А в Радули, у волозького господаря, кожний чура говорить, що заберемо і того сивого пса, Сагайдачного, і всю старшину. Не вийдуть живі відся.

— Ви там були у Радули? — спитав ся Чамчан.

— Вчера був. Томша посилав мене в листом. У Радули є післанець від польського гетмана. Кажуть: згоди хоче. А люди Радули оповідають собі таке.

— Видумують тай годі! — замігив Микула.

— Може видумують, а може й ні. На війні всяке буває — відповів Турок рівнодушно. — Але польський посол є.

— Ну, се ще не біда, як погодять ся — сказав Чамчан.

— Добре, добре, нехай годять ся! Але яка згода повинна бути?

— Яка-ж — спитав ся Микула.

Турок видивив ся счудовано на Микулу: — Та се-ж у нас найменший чура знає, а ти не знаєш! Козаків треба нам винівечити до ноги! І коли прийде до згоди, то козакам се не вийде

на сухо. Ми не пристанем на таку згоду, де-б козаки цілі вийшли.

— Уже би то наш господар Томша не вчинив такої волі Ляхам — сказав Чамчан.

— Томша ні, бо ще не забув Корецького, Могили й інших, але Радула... А там хто знає, що Томша зробив би: чого-б мав жалувати козаків?

Микула знав, що у словах Турка багато неправди — от верзе щось чоловік, що крутиться коло великих панів і вдає розумного — але про те заболіло його, що чи в Поляків чи в Турків усе йде торг над козаками, тими самими козаками, що доси так добре постояли за себе і за добру справу, за християнство, за цілість польської держави...

Так розмовляючи, ішли всі три почерев нижній обоз турецький. По нічнім нападї Турки тепер поправляли свої окопи і хоронили покійників. В обовї було подібно, як у козаків: вози, конї, кватири для поодиноких відділів війська, кухарі — тільки видно було, що військо більше виспочиване і не голодне. Цілі череди овець бляли зараз за обозом та ждали свої черги, коли мали йти під ніж.

Ніхто й не чіпляв ся Чамчана та його товаришів; лиш одному якомусь турецькому старшому мусїв провідник пояснити, в чім діло. Чамчан уже виймив лист Томші, але не було потрібно: Турок не був цікавий читати його. Микула чудував ся, які се спокійні люди, й о-

чима шукав ясиру. Ясир не зараз показав ся. Треба було минути цілий низший обоз, кухні, склади сіна і соломи, череди верблюдів, коний, волів і овець — і тільки тоді побачили в чистім поли новий обоз — не обоз, а широке кочовиско, повне людей. Кіннота з нагайками і різками з таволги стояла навкруги ясиру, не пускаючи нікого поза назначену межу. Відділ війська стояв недалеко, готовий сторожу виручити; кухарі варили страву у великих казанах. У тих живих окопах з кінноти ходили і сиділи тисячі людей, як череда овець, зігнана в кошару.

Серце забило ся в Микулі сильнійше: йому здавало ся, що із сеї громади людей ось зараз вибіжить його родина, його мама, його жінка, його любий Тодірко. Мабуть дуже змарнів хлопець... Старий Чамчан ішов також мовчки і не зводив очий з ясиру. Там уже люди помітили, що хтось приходить на звіді — і сотки збігли ся в громаду та придивляли ся Чамчанови, Микулі і Туркови. Сторожа не пускала їх далше і бранці стали кричати: «Ходіть до нас! ходіть до нас!»

Але провідник повів Чамчана й Ярошенка перше до чорбадії, десятника і наставника яничарського, що завідував ясиром. Чорбадія пив саме чорну каву, коли перед ним станув провідник-Турок, покірно схиливши голову і зложивши руки наохрест на грудях. Чамчан і Микула стояли з боку. Провідник почав оповідати, за чим прийшли і хто се такий шукає бранців.

Чорбадія показав ся більше привітним до гостей, як купець, що продає товар. Сам навіть встав і повів усіх трох в ясир. Тільки розмовити ся з ним було годі, провідник мусів бути за товмача.

— Що він каже? Є тут люди з Молдови?
— питав ся Микула провідника.

— Каже, що не знає певно. Мусить розпитати.

Ось вони вже і в ясирі. Кругом люди, повставали, хто сидів, і дивлять ся на гостей. Микула і Чамчан шукають очима, чи не побачать кого знайомого. Не пізнають нікого.

— Дайте знати у Скалу, що я тут, Іван Савюк! — крикнув хтось з гурту.

— І в Панівці до Димитровича!

— В Ріпницю! в Ріпницю! до Василя Гаврилаша!

Счинив ся крик: усі бранці хотіли, щоби повідомити їх родини, нехай би прийшли з окупом. Вже не можна було й розібрати, хто чого хоті; тільки чути було крик, проклони і плач.

Чорбадія прикликав сторожу і товпа зі страху перед нагаями зараз притихла.

— Кличте ви по свому! — порадив старшина, а провідник перетолкував се Чамчанови і Микулі.

Микула що сили крикнув: — Є тут люди з Молдови?

„Хто з Молдови? хто з Молдови?“ повторила товпа і се питанє оббігло за хвилину тисячі людей.

— Як то з Молдови? — спитав ся чорбадія.

Треба було йому оповісти пригоду Ярошенків. Заким провідник оповів се турецькому старшому, Чамчан заплакав. До него підлізла на вколішках молода жінка з дитиною, хотіла щось говорити і через плач не могла. Сторожа зараз прогнала єї на бік; Чамчан тільки глянув і сльози покотили ся йому з лица.

Вислухавши оповіданя провідника, десятник сказав, що тут у його ясирі нема людей, куплених від опришків над Прутом. Тут люди сьвіжі, з Лехістану, а не з Молдови.

— Деж би могли бути ті, що їх опришки продали? — спитали ся його.

— Не знаю — відповів він рівнодушно.

Провідник моргнув на Чамчана: сей зрозумів знак, сягнув у кишеню і упхав якийсь гріш в руку старшині.

— Не знаю, справді не знаю — говорив чорбадія, ховаючи гроші. — Передом нашого війска йшов Кантимір з Татарами, то може він має бранців від опришків.

— Деж його ясир?

— За Турлою,*) по тім боці. Врешті ясирі вже перемішані; коли хочете, пошукайте ще тут! Я вам не бороню.

І з тим старший відійшов собі, а Чамчан, Микула і провідник пійшли поміж бранців. Усі

*) Турла, по турецьки — Днястер.

вже знали, чого вони прийшли і що се люди з Молдови. Надії, щоб вони могли дати знати родині на Поділю, не було — і бранці відвертали ся зневірені та клали ся на землю.

Чамчан і Микула допитували ся — та не дізнали ся нічого. Тільки смутку набрали ся ще тяжшого, надививши ся на стільки людей, призначених на продаж, у неволю, на галери.

Сей день минув ся безкорисно. Вечір уже надходив, треба було вертати ся на ніч до свого намету, а завтра далі шукати по тім боці ріки. Провідника взяли з собою, щоб і завтра послужив їм.

На другий день зараз зрані були вони в ясирі Кантиміра за дубровою в поли. Сей ясир був уже поділений, так сказати, на дорожшу, добірнійшу частину і на дешевіцу. У першій було з кількасот панів і пань і панських дітей — по одежі було видно, що се були люди заможніші. Для них були поставлені великі намети, а кому вже тих хибло, ті спали на соломі, простеленій на землі. Навіть дерги лежали на соломі, щоби панські бранці мали чим накривати ся. Очевидно, «товар» був дорогий, — великого окупу можна було за нього сподівати ся. Дешевша частина ясиру була вже також попайована: окремо дівчата, окремо парубки і окремо старі і діти. Відповідно до ціни бранців, подавано їм також деякі вигоди; і тут не всі спали на голій землі, а дехто мав солому на постелю і дерги. Правда, сиділи тут деякі в кайданах, — певна

річ за якусь кару, або для певности — але у всім ясирі видко було руку доброго господаря, що дбає про свій масток, щоби йому не змарнував ся. Бранців пильнувала сильна сторожа, що стояла навкруги ясиру і по середині в поодиноких кватирах.

Тільки підійшли Микула, Чамчан і провідник сторожі, як на сам початок побачили страшну подію. На землі лежала мертва дівчина, якась панна, а старша жінка, мати дівчини, плакала гірко над нею. »Доню моя нещаслива! бідна моя«! промовляла вона захриплим голосом, цілюючи мертво обличчя. А два яничари копали тут таки коло ясиру неглибоку яму, щоби нещасну бранку поховати.

Ось уже підіймають її із землі, щоби покласти в яму. Цілий панський ясир плаче, розпихає сторожу, — сторожа здержує громаду. Мати паде без памяти на землю. Сум такий що й яничари мовчать і тільки мовчки споглядають на подію.

— Ходи, ходи, Микуло, звідси, бо згину! — просить старий Чамчан і обтирає кулаком сльози, що так і котять ся йому з очий на сиву бороду.

Найшли начальника сторожі, чоловіка сивого, у турецьким халаті і білим шлику. Провідник оповідає йому, за чим прийшли. Микула описує ще, як виглядала мати, жінка і хлопець. Провідник повторяє се начальникови, а Чамчан тиче йому тимчасом два червінці в руку.

Начальник випитує ся ще докладнійше, потім нагадує собі щось і каже сторожі покликати якогось Ілуду Молдована. Поки-що оповідає щось Туркови.

— Що він каже? — питає ся Микула по волоськи. — Має бранців з Молдови?

— Каже, що має.

— Має! Ну, слава Богу! — відзиває ся старий Чамчан по руськи до Микули.

Нараз начальник каже до Чамчана також по руськи:

— Се твоя донька, старий?

— Моя, моя, а його жінка — і мати і син. Забрали їх, хоч вони не з Польщі, тільки з Молдови.

— Ет, все одно, звідки. А гроші маєте?

— Принесу зараз від господаря — відповів обережний Чамчан, хоч мав гроші при собі — я-ж будував для вас міст.

— За доньку і за внука мусиш добре заплатити — замітив начальник. — Стара нам не потрібна. От тримаємо, щоби коло дітей було кому ходити.

Микула дивив ся зі страхом на старого начальника. Очевидно, був се потурнак, що вже давно як вийшов із християнської землі і побісурменив ся.

— Може б ми пійшли самі пошукати? — спитав ся Микула.

— Не потрібно. Тільки заколоту наробите. Зараз вам скажу, чи є чи нема. Деж той чура

задів ся?! — скрикнув уже сердито і пійшов до сторожі.

Вернув ся післанець, що шукав Ілупци, і очевидно сказав, що не найшов його; начальник дуже розсердив ся і сам пійшов розвідати ся в ясир. Довгий час не було його. Вернув ся дуже гнівний і зараз розіслав кількох кінних на всі сторони.

Микула і тесть ждали мовчки і тільки дивили ся, як начальник лютив ся. Навіть не важили ся питати його, та він сам промовив:

— Се були Ярошенки з Серета?

— Так.

— Ще вчора тут були і десь їх чорт побрав. Не можу спустити ся на нікого! — а далі вже кричав люто по татарськи на сторожу і грозив шкіряною нагайкою.

— Так нема їх? — спитав ся Чамчан.

— Кажу-ж тобі, старий, що нема. Ти, кажеш, будував міст?

— Так.

— То ти в обозі господаря?

— Так.

— Ну, то я тобі раджу: іди собі тепер до моста і там жди! Коли найду твоїх, то дам тобі знати. Вони не могли втекти. У мене того нема. А гроші приготов: найменше триста червоних злотих — дешевше не дам! Розуміш? Ну, забирайте ся!

— Триста червоних! — зітхнув Микула.

— Що він казав? — спитав ся вже тепер провідник Микули.

Микула оповів йому.

— Не журіть ся! спустить троха. Треба торгувати ся! — потішав провідник.

— Адже се великий масток! — вітхав далі Микула. — Я й половини не маю.

— Де вони поділи ся? — журился старий Чамчан. — Каже, були ще вчера, а сьогодні нема. Адже звідси жінка і дитина не втекли-б. щоб не знати-що. Чоловікам тяжко втечи, а не то жінкам.

— Десь запроторили ся — пояснив Турок, — Поміж тисячами людей чи трудно загубити ся? Уже ви не бійте ся, до вечера будете знати.

Але і сей день минув ся без хісна. Чамчан

Микула відпустили Турка, заплативши йому, а самі сіли собі перед наметом коло моста та дивили ся мовчки, як з того боку Дністра з турецького обозу перевозив ся мостом до Татар якийсь старший. Війска при нїм не було, тільки служби, наметів і скринь багато. Їхав смутний, попри самий намет Чамчана.

Під вечір дізнав ся Микула від сторожі моста, що се бувший везир Усейн-баша. Стратив ласку у султана, тому, що не вело ся йому в битві, і тепер уступав ся йому в очий як найдальше. Казали, що султан хотів зрубати йому голову, та якось помилував по великих прось-

бах. Усейн-баша розложив ся зі своїми наметами в дуброві, зовсім недалеко від моста. Микула ходив навіть дивити ся, як уставляли його намети.

Пройшов ще один день, вівторок — з ясиру не було ніякої вісти. Чамчан і Микула не втерпіли, пішли туди ще раз розвідати ся. Начальник визвірив ся на них, казав їх придержати і став виноватити їх, що се вони викрали йому бранців. Чамчан присягав ся, що ні — чогож би приходив звідувати ся? — і від напасти визволив ся лише, показавши карту від господаря.

— Видко, втекли — міркував собі Чамчан вертаючи з зятем до моста.

— Як то вони могли зробити? І куди втекли? — допитував ся Микула сам себе і не міг найти відповіді.

— Можуть загинути, як камінь у воді. Звідси нема виходу. Кругом Татарва; до козаків перейти годі, бо Дністер. Нашим мостом не пустять.

— Пропадуть. Чому не почекали ще днину? У вас і в мене були би найшли ся гроші на окуп.

— Колиб ми були в неділю прийшли зараз сюди, булиб їх ще застали... Зовсім не розумію, як вони відважили ся...

І так перекидали ся тесть із зятем питаннями, на котрі не находили відповіді. І брав їх

тепер ще більший страх за родину, ніж доки була вона в ясирі, бо тепер небезпека була ще більша.

Сеї ночі, з вівтірка на середу, Чамчан і Ярошенко зовсім не могли заснути. Ніч була, хоч і безмісячна, але зоряна — і вони обидва сиділи перед наметом та думали свої думки.

— Не всиджу! не всиджу! — говорив Микула. — Мушу пійти шукати їх.

— Та де їх найдеш? — спитав Чамчан.

— Вони десь недалеко.

— Думаш: чекали від неділі до сьогодні? Микуло, май розум, ще сам загинеш. Так тебе гладко сирячуть у ясир, що й не вернеш ся ніколи.

— Куди-ж би вони за ті два дні втекли?

— Сюди над Дністер певно ні, бо тут військо; як утекли, то в поле поза обози і будуть манівцями шукати дороги до дому.

— Але-ж там їх лекше побачити й здогонити, як тут. Степи тай степи — і більше нічого.

Не втерпів Микула; пійшов по-ночі шукати родини. Міркував собі так, що з ясиру найблизший скок у дуброву. Хоч тут і волочать ся чури з кіньми і намети з людьми близько, але дуброва не мала і густа, місце на сховок найшлось би, колиб хто шукав.

Виминув військо, що спало понад берег, і

пійшов в той бік, де розложив ся Усейн-баша зі своїми наметами.

Чудував ся, як безпечно спали собі Турки, хоч уже стільки разів провчили їх козаки, що повинні би пильнувати ся в ночі. Тут і там лише рушав ся деякий чоловік на твердій землі, але лінивий був навіть подивити ся, хто се надходить. Правда, глибокий Дністер боронив Турків і Татар від несподіваних нападів краще, ніж кам'яні замки, а утома, тяжка утома у воєнній невигоді, у холодну ніч, спонукувала хоч кого — притулювати ся до землі, корчити ся і спати тяжким сном.

Микула не підходив до наметів, виминув їх і пійшов у дуброву. Високі і розлогі старі дуби стояли непорушно, підшиті з низу хащами. Тут і там ходили коні та пасли траву. Місцями не можна було перейти, бо, коли зрубували дуби на міст, постинали і лишили в лісі грубе галузе, котре лежало купами на корчах і на землі. Треба було виминати сі перешкоди.

Що кільканацять кроків Микула приставав і слухав, чи не почув якого знайомого голосу, підозріного шепоту. Не почув нічого, тільки під кінськими ногами тріщало ломаче, десь під корчами хропів чура, або верхи на галузях дубів, будив ся гайворон один з цілого стада, що там спало, попоївши добре на боевищах. Збудив ся, закравав невиразно, мов би хто душив його за гортанку, і зараз верхи дубів мовби ожили:

тихе, жалісливе краканє розійшло ся по дуброві широко, кілька гайворонів ударило сильнійше крильми, — мабуть непевно сиділи на галузях, — се тривало кілька хвилин і знову стало тихо.

Микула зайшов у найгустійші хащі і сїв на траві. Шкода їй ходити далі: нема тих, котрих йому треба. Ой недоле! уже їй допитав ся до ясиру, уже їй розвідав, де була родина, а тимчасом вона знову десь пропала. Кажуть: утекла. А коли не втекла? Може її вбили? Може перевели в инший ясир? Може та погоня, яку зараз вислав потурнак, порубала їх — і тіло матери, жінки і сина валяєть ся десь на степу?

Думає так Микула, коли чує: земля стугонить. Прикладає ухо до землі: справді йде якась велика громада людей. Попід дуброву берегом тріск і шелест, як від ломача і розгручуваних корчів. Слухає ще хвилину: уже, чути, біжать люди, земля більше дуднить.

Чи не козаки се? Ще нападуть на старого тестя і вбють його, не знаючи, хто він і за що його вбивати?

Микула встає і чим скорше виходить із дуброви. Ліс мов заворушив ся, мов ожив. Гайворони будять ся і крачуть уже голосно. Чути: всюди люди йдуть, перед ним, за ним, попри нього. Добре, що не помітили його; думають, що їй він козак, а то привитали-б його. Але в ночі не пізнають — і Микула йде за грома-

дою. Се ніхто инший, тільки козаки. Обійшли Турків з боку поза плечі і тепер стануть їх гонити просто в Дністер. Треба чим скорше бігти до тестя!

Козаки вже біжать. Микула попадає на якусь стежку і йде просто в сторону моста. Але заким видобуває ся з ліса, вже застає тут козацьку роботу коло наметів Усейна-баші. Ані обминути розлютовану громаду. Годі розпізнати, хто свій, а хто чужий. От хтось шмигнув попри Микулу в дуброву, покинувши якусь широку білу одежу, що повисла на корчах. Турок якийсь певно. Треба би сю одежу забрати... Та ще Микула не дійшов до корча, коли з боку надбігло трох чоловіків, з клунками на плечах — один з них і стягнув одежу з корча тай побіг у правий бік. »Скорше! скорше! тільки всего почув Микула від нього — і нові люди почали переходити попри його очи. Се було щось таке мовтяжкий сон, перебиваний передсмертним коротким зойком і хропінєм. Крик тільки тут і там, за те метушня скажена.

На силу перебив ся Микула через громаду козаків і побіг до моста. Тут сторожа і військо тільки тепер збудило ся і в поспіху не знало, що чинити.

Чамчан, наляканий, тремтів на цілім тілі перед своїм наметом.

— Се ти, Микуло?

— Я!

— Ховаймо ся під міст! Добре, що ти прийшов. Я вже вмирав зі страху.

Оба збігли у воду і приперли ся до кашіці; хоч від берега тільки два-три кроки, та всеж безпечнійше. Стоять і слухають, як надбігає громада людей над беріг. Хтось їх здоганяє. Далі чути боротьбу — і от уже один, другий, третій у воді, пливе, топить ся. Але сеї боротьби не багато; усе біжить горі Дністром. Там десь козацький міст з плотів, як звичайно.

— Мені-б найліпше пійти тепер з козаками — каже Микула.

— Чого? Хочеш мене покинути?

— Усе одно; чого я тут діжду ся?

— Остань ся! Прошу тебе!

Микула лишив ся; ще мав надію, що віднайде своїх тут по сім боці Дністра, де був. Козаки відходили, не було потреби стояти у зимній воді. Чамчан і Микула вийшли.

Так минула ся та дивна ніч, що Микула сам не знав, як і коли.

До полудня пересиділи в наметі — і вже не знати котрий раз розважали, куди-б могла подіти ся родина. З полудня старий Чамчан заснув, бо втомила його недоспала, неспокійна ніч, а Микула вийшов з намету. Його тягло пійти ще раз за дня у дуброву і роздивити ся по кривках. Може найде хоч слід якийсь, може відчурів дещо розвідав, треба ще раз пійти поди-

вити ся; потім уже побачить, що має далі робити, чи оставити ся далі у тестя, чи шукати якого иншого виходу.

У дуброві було тихо; не було тут ані чурів ані коний ані наметів; усі Турки, крім тих, що пильнували моста, винесли ся далі в поле за дуброву. Налякала їх минула ніч.

Листе на корчах уже жовкло; осінна втома і сонливість лежала вже на дуброві. Гайворони повідлітали на бовище. Кругом був смуток такий, як на кладовищи, коли похоронять когось: люди уже відійшли, а тут остався покійник, закопаний, присипаний тяжкою землею. Родина і знайомі пійшли собі далі жити і тішити ся світлом та житем, а покійник спочив уже на віки вічні і байдуже йому до всего.

Зараз на вступі у дуброву, побачив Микула трох Турків на землі; два з них лежали вже без душі, один ще стогнав, смертельно ранений. Ніхто про них не журив ся, крім кількох гайворонів, що мовби нарочно лишили ся і з верхів заглядали з жадобою у корчі та ждали, поки й остатний Турок перестане рушати ся.

Микула зайшов у корчі. Саме тут у ночі загубив був якийсь Турок білу одежу, по котру Микула був розігнав ся та не вспів узяти, бо хтось инший узав. У ночі діяли ся тут такі страшні річі; а тепер, дивись, так тихо довкола. Тільки здоптана трава та поломані галузи корчів свідчать, що тут були люди.

Що се лежить у корчах? Якийсь клунок чи щось?

Микула схилив ся: справді се був клунок з чимсь мягким у середині, певно з одежею. Треба взяти, може придасть ся. Микула узяв клунок під паху і пішов далі у дуброву. Ходив зо дві години і не придбав нічого замітного, тільки коня, що пас траву. Кришок у дуброві було доволі — Микула передумував нераз, ходячи по лісі, що тут у хащах або в ямах можна би в потребі пересидіти лишу годину — але людей не находив і знеохочений вернув ся до тестя.

Тесть уже не спав.

— А ти куда ходив?

— У дуброву.

— Десь ти не боїш ся ходити?

— Чого боятися? Нікому з прохожих, що мене бачать, і в думку не приходить, чого я блукаю. Думають, що я чура або ваш помічник або хтось з людей Томші.

— А се що приносиш?

— От якийсь клунок найшов у корчах. Одежа мабуть.

І Микула кинув клунок байдуже на землю.

— Може тут гроші є? — зацікавив ся Чамчан і почав розв'язувати клунок.

У клунку була жіноча одежа.

Спершу Микула й не дивив ся, та коли Чамчан розвинув зелену кацавейку, кинув оком і зацікавив ся.

— Таку саму кацавейку мала Роксанда! Може то єї?

І Микула присів на соломі та почав приглядати ся одній полі кацавейки.

— Тату! — кликнув в острахом. — Се-ж єї одежа!

— Роксанди?

— Роксанди! От маєте випалену від огню дїрку. Раз скочила іскра і випалила.

Чимскорше сягнув по иншу одежу.

— Роксанди! Роксанди! А отсе мамина хустка! — говорив з радістю, мовби вже саму матір і жінку побачив.

— Отже вони втекли в дуброву? — здогадував ся Чамчан.

— А може вбили їх і одежу здерли? — здогадував ся Микула і побілів зі страху.

— Коли здерли, то може є кров на одежі — замітив Чамчан.

Стали шукати слїдів крові і не найшли. Троха їх се заспокоїло, але загадки не відгадали. Преріжні помисли почали їм приходити до голови, але кождий мав свій гачок — сяк чи так виходила загадка.

На другий день оба з Чамчаном перешукали цілу дуброву, понаходили багато криївок, у котрих очевидно лежали перед тим люди, але родини не було. Вернули ся до намету і тут постановили, що Микула має вернути ся до козаків і шукати родини там, а Чамчан лишить ся у господаря, бо йому годї відходити, щоб не пі-

дсэрівали. В потребі має Микула дати знати, що зорудував.

Ніч була внову неспокійна. Козаки били Турків у ночі десь аж на полях за Брагою. Чамчан дякував Богу, що не приходили в сторону моста.

Однак козаки зробили йому і Туркам сю немилу несподіванку зараз найближшої ночі.

По півночі з четверга на п'ятницю кілька сот козаків напало на міст. Одні грабили намети, а другі завзяли ся знівечити міст. Порубали одну браму і поруча, підложили вже огонь у кількох місцях — так собі господарили, як дома. І вступили ся завзяті душі тільки тоді, коли цілий низший турецький обоз заворушив ся і тисячі Турків почали сипати ся з горбів над Дністер.

В отсю хвилину Микула рішив ся вернути ся до козацького обозу; вхопив клунок, що найшов у дуброві, казав наляканому Чамчанови стерегти ся, перебіг міст і побіг за козаками, що втікали стежкою попід берег Дністра. Тільки в ночі, коли чоловік не пізнавав чоловіка, можна було робити безкарно такі збитки, як робили козаки, і втечи без страти.

Микула наздогонив козаків і почав разом з ними лізти у верх на беріг, де вже недалеко були козацькі окопи.

За часок і він уже сидів у безпечнім місці.

Саме дніло. Микула розглядав ся довкола

і не пізнавав добре місця. Се-ж ліве крило обозу, а окопи лежать якось не так, як перше. Чому се? — спитав ся він в одного козака.

— Зголодніли ми, бачиш, — відповів той — тай треба було ремінь дальше спняти.

Микула зрозумів. В обозі поменшало і людий і достатків: крім того з причини готового моста праве турецьке крило зсунуло ся ближше до Дністра — треба було козацькі окопи цофнути дальше, а давні розкинути.

Тільки день настає, Микула пійшов в обоз, шукати своїх. Здавало ся йому, що він тут найде їх, або хоч розвідає дещо у козаків, що у вівторок нападали на той бік Дністра. Може вони що знають, може захопили в дуброві родину може... може...

Микула вже й сам не знав, що таке має почати, щоби довідати ся, що стало ся з родиною.

XIII.

Дня 27-ого вересня зрана густа, холодна мрака закрила всю хотинську околицю, так що на кільканацять кроків не можна було розпізнати чоловіка. А потім помаленьки, немов зо страхом, почав нападати перший сніг, перемішаний з дощем; і покрив землю легким сірим покривалом. Починала ся зима несподівано скоро.

У наметі Сагайдачного були гості: Могіла і Молодецький. Принесли вістку, що королевич має відвідати козаків сьогодні, коли тільки перестане падати сніг. Йому вже ліпше; врешті від трох днів, як помер Ходкевич, не може спокійно влжати, не вірить нікому і сам, хоч не зовсім здоров, бажає всего доглянути.

Сагайдачний сидів на постели, підперши правою рукою ліву, що спочивала на хустці, привязаній до шиї. Він змарів дуже на тілі, його лице поблідло, тільки синії очи блистали якось ще більше, як перше. Видко, мав горячку.

Помер пан Ян, царство йому небесне, тай

мені вже до могили недалеко → говорив гетман сумно. — Загину я через отсю руку. Коли-б так у спокою, то вигоїв би, а тут... Ну, все одно! Нажив ся я вже доволі.

Могила в чемности почав потішати гетмана.

— Ет, не потішай мене, пане Могило, — не зможе. Коли-б тільки Бог дав скінчити якое щасливо сю потребу, іду в Лавру відмолювати свої гріхи і вже звідтам не вийду. Тільки біда, як довести до кінця сю халепу?

— Чого ж хочеш, Петре? — відповів Молодецький. — Доси йде добре. Своїми хлопцями ти не повстидав ся. А тепер уже заносить ся на згоду... кінець недалеко, відпіннеш.

— Гарна мені згода, коли, як сам кажеш, продають козацьку шкуру... Отсе мене найбільше добиває. Ще з Ходкевичем можна було говорити, а тепер, відколи на його місце став Любомирський, бою ся, що Ляхи зрадять козаків. На сам остаток зрадять нас. Така нам подяка за нашу службу, за нашу кров...

— Се тільки такі чутки ходять — здогадував ся Молодецький.

— Не чутки... Коли хочеш знати, так від самого Томши маю відомість, що при згоді загадують жадати видачі на смерть мене і всеї старшини. Томша ненавидить Ляхів — і тому остеріг мене, ісланця прислав.

— Погано! — замітив Могила сумно.

— Ще й як погано! Стільки разів вирату-

вав я Ляхів з халени, а тепер ось тобі за твоє жито... Бідний наш нарід з такими сусідами. А присягають ся, що люблять нас, коли їм треба... а цілують ся, обнимають ся... Прийде-ж до чого: відречуть ся нас, як сатани, тай по всім.

— Королевич не допустить до зради — сказав Могила.

— І я тільки на нього й маю надію та ще на Собіського... Може й інші декотрі комісарі оборонять нас.

Хвилину мовчали всі, а потім гетман знову почав:

— Оттак то, пане Могило, ведеть ся у світі. Ляхови служи, а камінь за пазухою держи.

— Та я то, пане гетмане, уже й сам розбирав у своїй голові. Ходжу оттак по обсязі, слухаю, що люди говорять, і смутно мені. Думав я, думав про Молдову, а там і охота відійшла. Потій першій невдачі, коли нас дощ спинив від нападу, я махнув на все рукою; а тепер уже мені приходить на думку, чи не пійти б з вами на Україну, у Київ, і послужити своєму народови.

— Ходіть, пане, у Київ, ходіть! Робота для вас знайдеть ся! Ви-ж такі школи кінчили, світами їздили, можете нам. Ог споміг я київську братську школу, нехай би людські діти вчили ся, а повести її добре, доглянути нема кому. Єзуїтам дорівняти годі. Ви-б доглянули, повели... А по братствах скільки роботи жде! Розчинило ся на хліб, а вмісити і спечи нема.

кому. Погано скрізь... нарід опущений, побивають його підлотою, а оборонців так мало.

Могіла дивився уважно на смутного гетмана і передумував його слова. Гетман помовчав хвилину, а потім знову почав:

— Буває, не можу заснути в ночі... рука болять. І снуєть ся мені по голові усе, що я доброго й лихого зробив. Погибло в мові вини багато Турків і Татар — ну, се ще не гріх, а заслуга перед Богом. Та от скільки християнської крові пролив я, коли визволяв королевича з біди під Москвою... усе за ті привилеї, за ті уступки, що ми жадали від Ляхів... усе на те, щоб ми не облящили ся, щоб віри свої прадідівської не покидали. І тепер прийшов на поміч... думав собі: не забудуть нам того, перестануть пити нашу кров. А тут, дивись, ще й до кінця діла не доведено, уже я маю класти голову під турецький топір, а народови відберуть і се, що дали зі страху. Але пожалують вони ще колись того...

У голосі гетмана чути було і жаль і гнів.

У намет увійшов сотник Берло з Дорошенкового полку. Приніс вістку, що вже королевич їздить по польським обозі; випадав його зустрінути у брамі козацького обозу.

На дворі сніг уже не падав, за те під ногами зробило ся болото. Сірий день був непривітний, холодний — прибывав душу всего війська, котре сегодня гомоніло в обові тихо, як бжолі, що сховали ся перед слотою у пень.

Сагайдачний, Могила і Молодецький вийшли з намету і пішли на правий бік обозу. Королевича ще не було; ходив по німецьким обозі. Але небагом надійшов він з пишно вбраною у панцирах дружиною; сам був одягнений звичайно, без зброї, тільки кожух накинув на себе з причини зимна. Се був молодий ще чоловік з привмним блідим лицем, котре найліпше свідчило о перебутій недужі.

Сагайдачний ждав із своїми гостями при брамі в окопах. До них прилучив ся Дорошенко, а купа козаків станула за ними. Побачивши Сагайдачного, королевич з милим усміхом на устах зближив ся скоро до нього, подав йому руку, а всіх інших привитав головою. Козаки зняли кучми.

— Як ся маєте, пане гетмане? Як живете?

— Спасибі вашій милости! От живем, як сорока на тину; хто йде, сполохне... Вибачайте що зустрічаю вас не з усею старшиною, але пора не по тому, нехай пантрують діла.

— Добре, добре! Я прийшов, пане гетмане, щоб вам особисто подякувати за поміч. Дуже гарно справують ся ваші козаки. Я, хоч і лежав, то все знаю, що діяло ся. Я вам сеї прислуги не забуду.

Сагайдачний склонив ся головою, дякуючи за признане.

Королевич обернув ся до козаків.

— Спасибі, вам, молодці, за поміч! Пере-

кажіть се і другим, що я їм дякую. Постійте з нами ще до кінця!

— Постоїмо! постоїмо! — загули козаки в один голос.

— Їсти маєте що? — спитав ся королевич в одного козака.

— Є, ваша милость! Живем, як муха у сметані.

— Часом з квасом, а часом і так — додав другий козак.

— Не журіть ся! — потішав королевич. — Ми вже післали по харчі в Камянець; вернуть ся небавом, дамо і вам.

— Ми самі спроваджуємо собі харчі Дністром плотами, тай ще й так промишляємо добичами, як Бог пошле — сказав гетман.

— Що ночі не даєте Туркам спати! — усміхнув ся королевич і пустив ся далі йти в обоз.

За королевичем і його дружиною пійшло з кількадесять козаків, цікавих подивити ся на видовище; инші лишили ся на місци і балакали собі про те, що чули.

Стояв тут у гурті і Микула Ярошенко зі своїми знайомими.

— Спустив ся дід на обід тай без вечері спати ляг — сказав Муха, коли вже королевич відійшов. — Давно ми вже з голоду попухли-б, колиб ждали на ваші харчі.

— Але він благий чоловік — замітив Пугач. — Не носить ся з висока.

— Благий, бо потребує нас! — відрізав Безушко.

— Е! не кажи! з очий йому видко. Де-ж би инший захотів так з нами балакати!

Микула слухав сеї розмови мовчки, та дивився на громаду козаків, коли саме понався йому на очи якийсь молодий чоловік, одягнений з татарська, з невеличкою бородою. Він виходив з громади і саме перепихався через людий, щоб вийти на вільне місце. Микулу спершу щось мовби здивувало, але ще не рушився з місця; минула хвилина — і його зібрала охота, пійти назирцем за сим чоловіком. Він нагадував собі, хто би се такий міг бути... десь бачив сего чоловіка... такий подібний до... нї, се не може бути... Він би то мав бути?... Атже загиб уже давно ..

Чоловік ішов перед Микулою і тому його лица не було видко. Микула прискорив хід і поклав руку йому на плече. Той обернув ся.

— Чи то ти, брате Ілашу? — спитав ся Микула з недовірем.

Незнайомий видивив ся счудовано на Микулу, та вже по хвилині скрикнув радісно:

— Микуло, братчику мій єдиний! Любий мій!

— Ілашу! се ти? се ти?

— Я! я! Микуло! Я не вмер!

І оба брати кинули ся собі в обійми і за плачем, який їх напав, довгу хвилину не могли промовити й слова.

— Ілашу, ти тут сам?

— Ні, я з родиною втік.

— Є і мама і Роксанда і син?

— Є всі! Здорові!

— Де вони? де вони? Веди мене!

І Микула ухопив брата за руку сильно та потяг його, хоч сам ще не знав, куди йти.

— Де вони?

— Під замком.

Сі два слова мов довбнею вдарили в Микулу, нагадали йому батька. Він заплакав тихо.

— Що тобі, Микуло? не плач!

— Ой, брате, брате, як мені не плакати?

Ми вже всі в купці, тільки батенька нашого нема, не дочекав ся...

— Що? помер?

— Убили його тут під замком.

— Убили?!

Ілаш не міг дальше йти. Припав братови до грудий, заховав лице в його одержу і тільки шепотів:

— Не діждав ся! не діждав ся! Брате, брате!

Микула, що вже переболів утрату батька, мав тепер більше сили, ніж Ілаш. Легенько, мовби бояв ся вразити брата, почав його вести далі. Довго мовчали оба і йшли помалу, хоч Микула був би на крилах злетів до родини. Нарешті Ілаш опамятав ся і тихо промовив:

— Не кажім сего відразу мамі! Бідна, стільки натерпіла ся! Ми вже тїшили ся, що

Бог визволив нас із неволі, коли тут така-смутна вістка...

— Там під замком безпечно? — допитував ся Микула боязко.

— Безпечно. Там тепер лежить мертвий Ходкевич... в сторожа...

— Бо то там убили нашого батька. Мені аж страшно туди йти.

— Там ще найліпше. Можна заховати ся. Мама і жінка, бачиш, перебрані по чоловічому.

— Ах, правда! — згадав Микула. — Я ж їх одержу найшов! Ходи! заберем її і понесем! Вона отут недалеко.

— Де найшов?

І Микула оповів братови, як він шукав родини і найшов клунок у дуброві.

— Так ти їх перебрал?

— Перебрал, щоб не пізнали. Лекше було втечи. А по дорозі втікаючи, загубила Роксанда клунок. Ходім, ходім, я тобі вже потім все розкажу.

Тепер уже й Ілаш спішив ся. Забрали клунок і майже побігли до замку. Уже й говорити їм не хотіло ся, кождий тільки думав свої думки та поглядав, чи скоро вирине із яру замок. — Здавало ся їм, що родина вже все знає і вибіжить їм на зустріч.

— Ото втішити ся Роксанда! — озвав ся вже перед замком Ілаш. — Як вона плакала!

— Де вона? де? Скорше! скорше! — спішив ся Микула.

— В окопах. Там мало людей.

Глаш повів брата у той самій рів, де перед своєю смертю ночував батько. Микулу аж морозом облило, але він не відзивав ся, тільки біг попереду брата. Людий у рові було тепер справді мало; з Волохів, що сиділи тут перше, тільки сліди лишили ся: порозбивані порожні скрині, пороздирані якісь полотна, перегнила солома, патики, дошки.

З тих скринь було в однім кутку рова поставлена мала низька загорода, прикрита з верха дошками, галузем і травою. Перед сею загородою на соломі сидів Тодірко і складав камінчики на купу. Він перший побачив батька, схопив ся і наробив крику:

— Тато! тато!

В тій хвилі вилізли із загороди дві жінки. Хоч як Микулі у сю пору було не до сьміху, так як побачив перебрані матір і жінку, засьміяв ся і з тим сьміхом схопив перше хлопця, підняв у гору, поцілував і поставив на землю, а потім прискочив до матери і жінки. Ті спершу своїм очам не вірили, стояли так, мовби хотіли кудись заховати свою одежу, та вже по хвилині кинули ся обнимати Микулу.

— Сину мій! — Микуло! Ти шукав нас! — говорили в один голос і мати і жінка і сльози радости котили ся їм горохом по лицю.

— Мамо моя люба! — примовляв Микула, цілуючи матір і жінку і знову сина, а сьміх не сходил йому з лиця. — Бігме, і плакати хочеть

ся мені і сьміяти ся... Мамо моя дорога! Роксандо! Тодоре! Ілашу! мені вірши не хочеть ся, що я вас найшов... Роксандочко! се ти? Татарине мій дорогий!

Жінки мов спам'ятали ся і глянули на свою одежу. Справді виглядали вони, як Татари, тільки незаросле жіноче лице сьвідчило, хто в сій одежі. Ще Роксанда виглядала сяк-так, мов молодий безвусий парубок; але мати зі своїм поморщеним, блідим лицем і сивим волоссям, що визирало спід кучми, зовсім не годила ся до сего одягу. Ілаш зараз потішив заклопотані жінки.

— Ось вам ваш клунок, що ви згубили! Лізьте в буду і переберіть ся.

— Деж він найшов ся? — скрикнули радісно обі жінки.

— У дуброві по тім боці — відповів Микула.

— Там я його й загубила. А ти там був? — спитала ся Роксанда.

— Був.

Жінки не допитували ся більше; квапили перебрати ся і полїзли у свій сховок.

— Щож ти, Тодірку? Дуже ти плакав за татом? — допитував ся тимчасом Микула в сина, взявши його на руки.

Зачула сі слова стара Ярошенчиха і зі свого сховку спитала ся:

— Не знавш ти, Микуло, що там наш тато робить? Він уже десь давно дома.

На ті слова Микулї аж руки увяли. Він глянув заклопотано на Ілаша і поставив сина знову на землю. Не знав, що відповісти.

— Ти давно в дому? — допитувала ся мати з буди.

— Я поїхав зараз на другий день за вами.

— І не стрітив тата?

— Ні.

— Його повели сюди, а тут його нема, Ілаш уже шукав. Може ще знад Прута втік вже дома.

— Вже дома... шепотів невиразно Микула.

Ілаш виручив брата і заговорив спокійно.

— Вже то й батько мусїв мати свої пригоди. Такій старий... Хто знає, може погіб із жалю за нами.

— Боже! Боже! — говорила мати. — Коли-б Семен знав, що ми тут усі так у купці... що Ілаш найшов ся..

— Зараз би прибіг подивити ся — доповів Ілаш, але в тій же хвилині не видержав, упав на землю і заплакав гірко, ховаючи лице в руки.

— Ілашу, що тобі? — спитала ся Роксанда, вилазячи вже перебрана з дебільшого.

— Плаче, що батька побачить — пояснила мама.

— Ой, не побачу вже, мамо, не побачу! — заговорив Ілаш.

— Що тобі, Ілашу? — спитала ся вже й мама з острахом.

— Не хотів я батька-матери слухати, — голосив Ілаш далі — пішов воювати... мучив ся п'ять років у неволі... думав, потішу їх хоч на старі літа... і не діждав ся...

— Та хто такий не діждав ся? — відозвала ся мати і з сими словами вилізла із загоро-ди, уже перебрана в жіночу одежу.

— Тато не діждав ся! тато!

— Вбили його тут таки під замком — додав Микула.

Наступила хвилинка розпуки така тяжка, що ніхто не міг промовити слова. Потім Микула перший почав утихомирювати родину:

— Не плачте! Так Бог судив. Він нас засмутив, він і потішив. От як нас звів усіх до купи. Вернемо ся, будемо жити разом...

Тільки помалу і з тяжкою бідою успокоювала ся родина.

— Деж він похований? — спитала ся мати, опам'ятавши ся троха.

— Недалеко звідси в березі — відповів Микула.

— Можеб ми зараз пішли туди?

— Пійдем, піјдем, мамо! Успокійте ся трохи! я вас поведу. Їли ви що, Ілашу?

— От! — махнув брат рукою.

— Заждіть! Я зараз!

— Та куди?

— Та йду купити що їсти.

— Деж тут купиш?

— Вже я найду. Гроші маю.

Родина не перечеила ся: очевидно, примирала з голоду.

Микула забрав мішок з одежі і вийшов під замок, де колись сиділи перекупки. Тепер тут не було нікого. Пійшов висше у гóрб, розглянув ся — нігде не видко нікого, що продавав би харч. Усе, що було на продаж, уже продано; війско доїдало з возів.

— Де тут можна би купити що їсти? — спитав ся в одного чури, що ніс соломю.

— Коло моста дістанеш.

Треба було вертати ся через замок над Дністер на міст. Микула пішов. Перед мостом застав якогось чоловіка з возом, саме над рікою, в тім місци, де колись із стіни замку скидали нещасних Волохів на землю. Чоловік сей привіз хліб, солонину, вудженицю, сіль — і продавав тепер так дорого — в десятеро дорожше, як у спокійний час. Щоб голодні вояки не розхопили даром його добра, він посадив на возі чотирох кріпких чоловіків, котрі тільки про те й дбали, що пильнували маєтку. Віз був прикритий плахтами і перевязаний міцно мотузами — і тільки з переду виймав хазяїн те, що хто потребував. Найбільше було таких купців, що не мали гроша, і вони любісінько під добру хвилину були би спрятали цілий віз разом з продавцями так, що ніхто-б їх уже не віднайшов.

Микула ледви діпхав ся до воза. Гроші

вже мав відложені в кишені. Казав собі подати всего на пять душ на кілька день.

— Перше гроші дай! — сказав продавець.
— Покажи, скільки маєш.

— Не журись! вистане! Давай лише!

— Давай сюди мішок, нехай наложу, бо вирвуть тобі з рук.

Микула подав. Поправді-ж сам продавець лякав ся, щоб Микула не втік йому з повним мішком, і віддав йому харчі тільки тоді, коли заплатив.

Сьвідки такого великого купна харчу дивили ся з завистию на Микулу — і колиб се не білий день, були-б йому радо помогли нести; а так тільки обійшли ся смаком. Микула обійшов західну башту замку і небагом був уже в рові.

Принесені харчі родина вхопила між себе так лакомо, що Микулі аж серце краяло ся в жалю. Він то у козаків добував дечого їсти, то у Чамчана, а вони... Згадав Чамчана:

— Знавш що, Роксандо, твій тато в недалеко від нас. Міст будував для Турків.

Роксанда так і задеревіла з куснем хліба і солонини в руках.

— Не бій ся; їж! тато здоров. Заробив у Турків добре.

— Таж я переходила сим мостом!

— А батько тебе не бачив.

— Якже було бачити, — сказав Ілаш — коли нас переганяли в ночі і стільки тисяч від-

разу? І ми так недалеко були від нього!... Хтож міг знати?

Поки родина їла, оповідав їй Микула і свої і батькові пригоди, як він шукав родини і чого зазнав.

— І ти не найшов нашої кривілки в дуброві? — питав ся Ілаш.

— Бачив я всякі там.

— Нашої ти певно не найшов. Яма була по дубі, що його викопали з коренем, а я ту яму так прикрив з усіх боків, що нікому-б і на гадку не прийшло нас там шукати... Корчі тай корчі...

— Так виходжу я тоді з дуброви, біжу за козаками, дивлю ся, якийсь Турок тільки смик попри мене в ліс, а його білий халат на корчах зачепив ся. Я до халату чи що се було...

— Так се ти був, Микуло? Так близько були ми вже коло себе! Ти знавш, що се за халат? Я тобі зараз його покажу, тільки щоби хто чужий не побачив. Та се тобі шуба в якогось баші, золотом шита, соболями підбита.... дорога така!

— Певно Усейн-баша загубив, утікаючи. Дай спокій, Ілашу! Не показуй, бо хтось іде горою. Потім покажеш.

— Се наша добича! Жінки погубили свої кацавейки, а я їм за те шубу з баші. Коли вже Татари, так нехай будуть! — Татари зажартував собі якось смутно Ілаш.

— Чому не їш, Ілашу? — спитав ся Микула.

— В рот не йде. Потім буду їсти.

— Знаєш, я тебе спершу і не спізнав.

— А я тебе. Мабуть через те, що борода у нас повиростали.

— Ти цілком на Татарина подобаєш... Може вже й побісурменив ся зовсім?

— Ще не зовсім, але що світа побачив — то правда.

— Далеко бував? Мені оповідав Кракалія...

— Що? він тут?

— Повинен тут бути. Утік від Турків.

— Славний товариш! Мушу його найти... Ні, братчику, я не потурчив ся, не побісурменив ся. Набідував ся я, що правда, та Бог милував, здоровля було, не подав ся. В Царгороді продали мене купцеви і я їздив з його челядію верблюдами по всяких Абушерах, Басорах, Ширванах... по ріжних сторонах. Що я тоді світа побачив, і не сказати! До самої смерти буде що розказувати. Потім сей купець вернув ся в Царгород і помер. Нас, його слуг, знову продали. Мене купив чи й так дістав — не знаю — отой проклятий потурнак Мехмет, що там за Дністром і досі пильнує ясиру. Я вже троха світа побачив, по всякому балакати навчив ся, так він мене взяв до всякої прислуги: чи по купецькому ділу чи по хазяйству, до всього Ілуца Мол-

дован — так мене там прозвали через те, що я з Молдови. — Взяв він мене і сюди на війну. Що робити? Мушу йти. Служу так вірно, що і в гадку не приходить йому, що мені аби ближше до дому — втечу. Але ми ідем — ідем, а я що придумаю який спосіб утечи, не йде, страшно. Або по дорозі військо стріну — ми йшли на Степанівці, понад Прут — невмину його, або коли вмину, то вмру з голоду у сій пустині, де йди цілий тиждень і не подиблеш села. Так прийшов я сюди. Дивлю ся, а мій Мехмет — начальник над ясиром. Що день приводять йому громади людей, а він порядкує. Ходжу я раз так поміж бранцями, дивлю ся з боку: мати сидить, а коло неї Роксанда і синок — я й не знав, хто се, тільки маму знав. Тут мене серце тягне, звитати ся, а тут розум каже: »Гов! стій! Сторожа дивить ся! Коли мама в неволі, так ти її визволи! Бояв ся я, щоб мама не вчинила крику. Була-б зараз скричала: »Сину! сину«! — тай Ілуцу Молдована на бік, уже-б не пустили в ясир. Я відскочив, як від ворога.

— Треба було зараз прийти і шепнути мені — замітила мати.

— Ага, знаю я вас! Кажу вам, я добре зробив, що тоді при Татарах не признав ся, що я ваш син. Мені й далі вірили, що я добрий слуга, а я вже раз, у заколоті, як перед козаками гнали бранців далі в поле, найшов хвилину, коли міг непомітно признати ся до мами. Правда, мамо, який ви тоді крик учинили? Я

до вас: »Пізнаєте мене, мамо?« — а ви: »Господи!« тай зараз обіймати мене, аби всі Татари бачили.

— Ну, якжеж не обіймати? Стільки літ не бачила — оправдувала ся стара мати.

— А що? не казав я?... Добре, що у тій метушні і крику ніхто не помітив нічого. Я до мами зараз остро: »Мамо, бійте ся Бога, анї пари з уст! Я вас визволю! Не признавайте ся до мене! Сваріть на мене, я на вас, аби здавало ся, що ми чужі!« Так я й робив. Перед сторожею анї в той бік, де мама; тільки, коли роздавали харчі — я сам приняв ся розносити — або в ночі, або як зведуть бранці плач і крик, я до мами шепну одно слово-друге і від неї довідаю ся дещо: і про Роксанду і про Тодора і про тебе.. Все-все помалу я розвідав.

Потім веду я пасти Мехметові коні, сварю на чурів, що не пильнують, сварю так, аби Мехмет чув, а він мені й каже, таки по нашому, чортів син: »Пильнуй мені коний, Ілуцо, бо голова не твоя!« Я й пильую, сам веду у дуброву. Коні пасуть ся, а я ладжу сховок. Зладив і жду. Роздобув одержу з чоловіків, у ночі подав їм. Харчів придбав. Одної ночі зважив ся утечи. Кажу їм: »Переберіть ся, коли вже инші будуть спати. Хлопця на руки — я вас введу. Я буду там і там«. Усе обдумав я. Жінки плачуть три дні наперед — страшно їм...

— Чи-ж не страшно? — замітила Роксанда.

— А в неволю йти не страшнійше? Не треба смерти боятися, від неї не встерешся.. Уже не сплю й я, не сплять і вони. Я ніби сторож бранців, ще й викрикую на інших, що дрімають. Жду. Аж тут, як на те, козаки напали. Здається, і не були по тім боці, де ми, а переполох зробився такий! Зігнали ясир з поля: крик, лемент такий! Усі розбігаються. Сторожа бє нагайками. А я тоді своїх за рукав: гов! не біжіть! Лишаються мої »Татари« позаду. Я хлопця на руки, кричу по турецьки: »Втікайте!«, а їх тягну в инший бік у дуброву. Кинулися мої жінки в дуброву, як заяці. Ніхто й не помітив. А я просто до сховку — і сховав їх.

— Се коли було? — спитався Микула.

— Вночі на неділю.

— Тоді я вас шукав з тестем. У понеділок були ми у вашім ясирі. Потурнак казав вас шукати, не найшли. Зараз розіслав погоню..

— Так се ти, Микуло, на нас погоню вислав? А бодай же тебе! — скликнула Роксанда — Я через тебе трохи не вмерла зі страху.

— Та як? — чудувався Микула.

Ілаш відповів на те: — Саме та погоня, що Мехмет вислав з твого приводу, шукала нас у дуброві. Двох кінних оттак на кілька кроків переїздили попри нас та ще й кляли, що не

можуть найти. Я став ні окріп ні вода. Тільки дивлюся на жінки, а ті вже от-от скрикнуть саме тоді, коли треба сидіти тихо. Минулося якось. Ждемо далі доброї хвилини. Вночі я виходжу, розглядаюся; все якесь лихо наднесе як не чуру, то башу, годі висмикнутися. А найгірша біда, як через Дністер дістатися?.. Ждемо ще день. А вночі з вітвірка на середу чуємо: земля дуднить. Я в ліс. Дивлюся: козаки йдуть. Слава Богу! Гоню я свої жінки з ями, як борсуків, а хлопця на плечі в мішок, Роксанда клунок бере, мама так — біжимо по череві козаків. Нам аби чим скорше до берега дістатися. Там уже козаки мають якусь переправу.

— Так тоді ти сю шубу мені зперед носавзяв?

— Тоді Роксанда спотикнулася, загубила клунок. Пропало. Біжимо за тими козаками, що вертаються вже з добичею. Нікому з них і на гадку не приходить, що ми не козаки. Жінок між нами мов нема. Ніч темна, я несу також добичу: твого сина, Роксанда шубу замість клунка... Збігаємо на плоти. Раз-два тай уже по тім боці. А там потім і в козацький обоз забігли, у якісь корчі. Мама як упали, то вже й до до ранку не могли встати, зовсім із сил вибилися.

— А ти Тодоре, був чемний? не кричав? — питався батько.

— Ні. Я в мішку сидів, тепло було мені.

— Дивно! дивно! — передумував Микула братове оповідань.

— Ей, то ж то була втіха! — кінчив ще Ілаш. — Тут їсти нема що, а тішимося всі, як діти. Уже коли ми в козаків, то так як дома. А тут дав Бог, ще й ти...

— Тільки тата нема — згадала Семениха і знову захмурилися всі обличчя, розвеселені троха оповідань Ілаша, знову сльози покотилися з очей.

Так у радощах і смутку на переміну минувся їм сей день до вечера. На другий день мали всі пійти на могилу батька, тимчасом сей день був один із найтяжших. Мовби зі страху, що зима може захопити усіх у поли і вбити морозом, Турки вдарили на обози з сего і з того боку Дністра. До самого вечера не важилися Ярошенки вийти зі свого сховку, тільки слухали вистрілів з гармат і рушниць і скажених криків розлючених борців.

Здавалося їм, що ось як не з сего то з того боку ріки надбіжать вороги і, там сказати-б, на самім відході до дому помордують їх. Однак прийшов вечір — і воєнний гомін затих. Ярошенкам не сталося нічого. Се була остатня битва сеї памятної осені під Хотином.

Настали спокійніші дні, а Ярошенки могли не лише раз, а кілька разів відвідати могилу нещасного батька. Цілими годинами сиділи

вони між корчами, плачучи і згадуючи пригоди, від котрих усі стільки натерпіли ся. Здавало ся їм, що їх плач і їх радість почув старий Семен, що скине із себе важке каміне, яке його придавило, встане і привитає ся зі всіма; але старий не збудив ся і спав далі у своїй холодній постелі, байдужий до всіх.

Родина відходила, а на його могилу сипало ся із корчів зварене холодом; жовте і червоне листє та вкривало що раз більше місце, де пролило ся стільки сліз, де ціла родина зазнала стільки горя.

XIV.

Вечером у суботу дня 9-го жовтня 1621-ого року блиснули у турецькій обозі тисячі огнів: на горбах і в долинах на всіх наметах горіли воскові свічки, а під лісом великі огнища. Побачивши сі огні, Запорожці стріляли у повітря раз і другий і третій. По всім козацькій обозі закипіло житє, мовби люди не мали йти спати а вибирали ся так бучно на яку виправу. Та се вже не до битви ішло; се був знак, що між Ляхами і Турками стала угода. Війна скінчила ся.

В неділю зрана вже рушило військо турецьке в похід до дому. Ішло без ладу, верблуди, мули, гарби перемішані з людьми. Не зайшли далеко, тільки пів милі, а милью від польського обозу, і там стримали ся. Хмара пилу показувала, де стали табором. За війском повели кілька ясирів: зі сто тисяч бранців, зігнаних найбільше з галицької Руси, з Поділя і Волині, де нікому було боронити села від Татар, бо все військо було під Хотином, а король не мав часу зайняти ся рішучо ополченем, бо полював на зая-

ці. Цілі табуни коний, череди худоби і овець — отсе разом з людьми виводили Турки і Татари з нещасної держави, де ніколи не було ладу.

В понеділок по полудню прийшли до Сагайдачного белзький каштелян Станислав Журавинський і любельський воявода Яков Собіський, повідомити гетмана, на чім стала угода. Гетман скликав козацьку старшину і просив польських післанців розповісти, з чим прийшли.

Собіський виймив якийсь папір і почав говорити:

— Ми прийшли в імени його милости королевича, пана гетмана і панів комісарів, сказати вам, на чім стала угода і як маємо вертати ся до дому. Самі знаєте гаразд, панове, що найбільше через вас, Запорожців, вела ся та війна. Отже про вас і була перша бесіда. Скажу вам правду, що Турки домагали від ся нас, щоби ми вас покарали, бо нападаєте їх і рабуєте. Ми вас боронили, як могли. Казали ми, що колиб не нападали Татари на Україну, то і ви сиділи би тихо. Не за все повинні ви відповідати, бо нападають на них і донські козаки, піддані московського царя. Що ви у сій війні дуже звівечили Молдову, за те нехай уже вибачають, таке вже у війні водить ся. Врешті Бородавку, що такого пива наварив, самі козаки стяли. По тім всім муїли ми їм приречи, що ви не будете виходити з Дністра на Чорне море і нападати на турецькі землі.

Козацька старшина заворушила ся, почувши

сі слова, але Сагайдачний махнув рукою і вона втихла.

— Щож далі? — спитав ся гетман. — Бранців не хотіли віддати?

— Ні!

— Таку силу людей!

— Щож діяти? Інші пункти угоди вас не обходять. Тепер важна справа, як маємо вертати ся. Турки відступили нам свій міст. На нашій раді постановлено, ще перше перейде наш обоз, а ви за нами.

Полковник Мировицький не втерпів, схопив ся з лавки і скрикнув: — Щоб вам плечі від Турків закрити!

— Василю! — скрикнув гетман строго і Мировицький усів.

Потім обертаючись до комісарів, Сагайдачний сказав спокійно: — Завтра дам вам знати, як будемо відходити, а тепер вибачайте, панове, що вас дещо питаю. Відомо нам від певних людей і ви самі те кажете, що Радула домагав ся передовсім кари на нас, на старшину. Сьогодні бачьмо: Турки не відходять, тільки стоять на своїм місци. Що ви на те скажете?

Собіський відповів так само спокійно: — Турки стоять, бо така була умова з нами. А що до вас, то ми взяли вас на свою віру і тої віри вам не зломимо. Ви нам не вороги, тільки наші товариші, що послужили Річипосполитій так само добре, як і ми. Якже ви можете гадати, що

ми вас зрадімо? Чи ви не міркуєте, що ображуєте наш гонор шляхетський?

— Не дивуйтеся — відповів гетман. — Вам о гонор іде, а нам о жите. Я би ще повірив вам, але мої товариші не повірять.

— Ми на ваше жите не важимо! — сказав на те Журавинський гордо.

— Спасибі вам! — відповів гетман. — І без вас уже досить наших загинуло у вашій обороні. Бранців і не числю, що ізза неладу в краю пішли загинати на чужині. Коли я питався про Радулу, то самі мусите признати, що мав до того причину. Чи нема у вашім обозі людей, що так говорили, як Радула?

— Говорити що инше, а зробити що инше — відповів Журавинський.

— Звісно, звісно, бо ми-б і не дали себе леда кому під ноги взяти. Хотілось би декому, та годі!... Ну, нехай там! Я поведу річ про що инше. Ми не жалували ні свого здоровля ні своєї худоби. Наставляли груди свої за віру Христову, за повагу короля його милостя і цілість отчизни. Послужили, як самі кажете, добре. Тепер нам велять не виходити на Чорне море, нехай нам татарські мурзакки і далі забирають із сїл людей і худобу. Все те ви гарно уложили собі, не питаючи нас... Та щоб ми тепер могли якось прожити на сїм білім сьвітї, то годить ся, аби нам король його милость підвисшив жолд на сто тисяч і заплатив се, що нам належить ся за поміч, бо з чого ми маємо жити? Доси

ми воювали, бо треба було воювати, дбали не тільки про себе, але і про людей, обороняючи їх, а тепер куди подієм ся, і здорові і каліки? Для здорових нема зимовиків, полювати, рибу ловити, не можуть через Татар, а для каліків нема шпиталів, і жити і заробити їм годі. Ми будемо просити короля його милость, щоб не дав нам так погибати; нехай нам буде вільно хоч у якого иншого християнського пана хліба собі шукати.

— Просіть! — сказав Собіський коротко.

— І щоб ми самі у себе мали спокій, нехай би люди не гинули за свою віру.

— Можете просити! — сказав Журавинський і слова його виглядали на глум.

Сагайдачний замовк і тільки глянув з жалем на польських післанців. Собіський встав.

— Так, пане гетмане, не забудьте: ми ідем вперед, а ви за нами; щоб не було так, як тут один з панів полковників зважив ся сказати. Ми вам дармо жолду не платимо.

— Ще не заплатили — відрізав Мировицький — і не заплатите, бо не маєте з чого!

Собіський не відозвав ся; за те Журавинський кинув ще на відході обидливе слово:

— Обійдемо ся без вас!

— Тепер! звісно! — відповів Мировицький.

— Василю! — сказав гетман до Мировицького, коли післанці відійшли. — Все те правда, що ти кажеш, та я гадаю: чеши дідька зрідка, щоби гладкий був.

— Я би його почесав — ну! — погрозив ся Василь.

— Слухайте, панове старшина! — промовив гетман. — Нехай вони собі здорові заборонюють нам виходити на Чорне море; ми як не слухали їх доси, так і далі не потребуємо слухати. Добре їм у Варшаві моркву шкробати Туркам і Татарам, а нам не до жартів. Се одно. А друге: напишемо до короля. Купити, не купити, а поторгувати ся можна. Хоч його милость не багато нам вдіє, бо не годен ізза короленят, проте попросити не шкодить. Може таки дещо виторгуємо. А третє: зараз сеї ночі маємо бути по тім боці ріки за Брагою, нехай Ляхи нам плечі закривають, а не ми їм! Зробіть се тихо і гладко!

— Отсе добре! — засьміяла ся старшина.

— Інструкцію для послів до короля уложимо завтра, а тепер зараз до роботи, щоб усе приготувити до перевозу!

Старшина розійшла ся.

На другий день Ляхи не мало счудували ся, побачивши цілий козацький обоз по тім боці Дністра на полях в бік від Браги. Завернути їх вже не можна було, а тут справді вийшло велике нещастє. Хоч Турки того дня пійшли далі, але лишили ся великі ватаги Татар зі своїми спільниками опришками і залягли всі дороги до Кам'янця подільського. Не чекаючи ч рги, без ладу вихопили ся наперед з возами великі громади

польського війська і переїхали турецьким мостом. Крадькома напали на них Татари, розтягли всі вози і побили багато людей; котрі-ж утекли, тих добивали опришки на кам'янецькій дорозі.

Козаки тимчасом готовили ся у своїм обози в похід та дивили ся спокійно, як переходило недалеко від них польське військо, Уже тепер не мали охоти помагати Ляхам та боронити їх.

Головна сила польська рушила зпід Хотина тільки 13. жовтня. Коло моста зіпхало ся стільки возів, що лиш кільканацять могло рушити наперед, а інші лишили ся; тільки саме військо перейшло. На сторожі возів лишила ся мала частина війська і та не могла обігнати ся перед Татарами, що прискакували як вовки, і тягли що лиш зарвали.

Коли вийшло польське військо в поле, аж тоді показало ся, яке воно було знівечене та обдерте. Всіх вояків не стало би і на добрий полк. Попереду на возі, прикритім чорним сукном, запряженим кіньми в чорних капах, лежав покійний гетман Ходкевич у домовині. Коні вели служба гетманська, а обіч воза ішли чотири лицарі в панцирах і шоломах. По середині війська у кариті їхав королевич. А позад на ношах несли тих хорих і ранених, що не могли помістити ся на возах.

Коли королевич з війском переїздив попри козаків, козаки почали «воздавати ясу» — стріляли густо зо дві години. І се стріляне вигляда-

ло більше на глум козаків, як на веселе прощань, бо попри них переходили не веселі побідителі, а щось як похорони.

Попрощавши ся так із своїми товаришами, козаки зараз вибрали ся в похід. Помалу виходили з обозу, мов із клубка, полк за полком і простягали ся на сірих степах довгою кольовною. Загомонів гуртовий сьпів і розляг ся широко навкруги. Рушили нарешті і ті вози, що їх можна і треба було забрати, і заскрипіли також на ціле поле. За возами поступав ще один відділ козаків. Помалу, з гомоном ішов похід полями.

Минула з година і вже не було чути ні сьпіву ні скрипіня возів, тільки видко було чорне, довге пасмо, що тягло ся по голім степу. Почав падати легенький дощик, мов пересіяний крізь сито, і зактив сірою стіною все вперед очий.

Козаків уже не було видко.

До кількох днів хотинська околиця, де через шість тижнів було так людно і тісно, виглядала як пуща. Густе, глибоке, безвихідне, чорне болото покривало зелену колись землю; тільки ліси красувалися у тім болотянім морю своїм пишним листям, забарвленим осіною різними красками. Хмари галок, ворон і інших птахів стяглися, здавалося, з усього світа, щоби доїдати тут усяке падло і незакопаних трупів. Де не ввзялися собаки і вовки з лісів і цілими тічнями почали волочитися навіть у білий день по боввищи. Небезпечно було й вийти в поле, де зв'їрі і птахи справляли такі похорони.

У хотинським замку, котрим уже завідував молдовський паркалаб, жили ще кілька днів усі люди з Молдови, які були під Хотином. Назбиралася їх спора громада, яких сто людей. Були тут і бояри, що доси трималися Могили, а тепер не знали, яким чолом вертатися в Молдову; був і Дзерон, що не зорудував нічого, хиба те, що в наметах Могили не мерз і мав що їсти; були й Ярошенко і Чамчан, котрому дали

знати, що родина вже в купі; були втікачі Кракалія, Чоботар і інші. Микула й не знав усіх. Поки Турки і Татари не відійшли далеко, вони не важили ся вертати ся в Молдову. Збирав їх ще страх перед опришками Бернавського, що підчас цілої війни давали про себе знати, але на те вже була рада: всі, і кінні і піші мали вертати ся разом і узброєні.

Одної ночі потис морозець і розкисле болото закостеніло. Люди з Молдови зважили ся вибрати ся до дому. Вся ватага вийшла із замку зараз зрана.

Мимоволі глянули Ярошенки у той бік, де лишав ся батько у своїй могилі, і слюзи явили ся їм на очах. Але ватага не ждала, годі було стояти і займати ся смутними думками. І вони пішли. Не тяжко було їм тепер іти; на плечах небогато ваги, тільки шуба баші, добре захована в мішок, і дитина; а в серцях хоч і мулив жаль, що приходило ся на віки розставати ся з батьком, то перемагала його втіха, що вертали ся до дому.

Довгий час ішли мовчки, плачучи і зітхаючи, а там помалу і заговорили, розглядаючи ся по поли, котрим переходили. Страшно було дивити ся на непохованих покійників, що з них поробили люди, звірі і птахи. Одні люди покалічили їх страшно, другі, очевидно опришки, обдерли навіть з одежі, а звірі і птахи доправляли. Нікому і в гадку не приходило, поховати їх. Стада птахів показували зараз, де найшли

собі жир. То тут то там зпоміж корчів вони зривали ся з криком у повітря, побачивши похід людей, та зараз знову сідали до свого пиру.

На другий день під вечір Ярошенки і Чамчан були вже на вулиці в Сереті, що вела до їх хати. Провожало їх уже кілька знайомих, котрих стрітили по дорозі.

Осіане сонце виглянуло на хвилину із хмарки і освітіло якомсь милосерно хату Ярошенків. На подвірю загавкав пес, висунув ся попід ворота на улицю, глянув і немов счудував ся, а потім кинув ся підскоком до Ярошенків.

— Тату! Наш Босий! — скричав Тодірко.

— Босий! — врадував ся і батько, мов не знати чим. — Так ти пильнував хати! Бідний Босий, як змарнів! — І погласкав пса по голові.

Увійшли на подвірє. Почали оглядати ся довкола, мовби на чуже подвірє зайшли. У сусідській хаті счинив ся крик: побачили Ярошенків. Зараз усі надбігли. Прибіг і сусід; приніс деревляний ключ від засува.

Відчинили хату.

Обережно, мовби там у середині хтось зачаїв ся, Ярошенки переступили поріг. Ярошенчиху треба було аж під руки брати.

Ніхто не міг слова промовити. Мов до церкви входили.

Перший сусід відозвав ся: — Слава Богу, що ви вже у своїй хаті.

— Слава Богу! — повторили всі за ним і перехрестили ся.

Ілаш станув у порога і мов не важив ся далі ступити.

— Сідай, Ілашу! — попросив сусід. — Ти мов з мертвих устав.

— Справді! — відповів Ілаш. — Я дивлю ся і своїм очам не вірю, що я вже є дома.

— Всі мов із мертвих устали — сказав Микула.

— Тільки бідний Семен вже не встане — промовила вкінці Семениха і втерла сльози, що на силу пхали ся до очей.

У хаті стало на хвилину тихо, мов явив ся дух старого батька і благословив родину на спокійне житє.

Довгополе галицьке, 14. липня — 18. серпня
1903. року.

Acme

**Bookbinding Co., Inc.
300 Summer Street
Boston, Mass. 02210**

HU 8F3U J

